



FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

**GAZZÂLÎ'NİN İCTİHAD ANLAYIŞI (*EL-MÜSTASFÂ
MİN İLMİ'L-USÛL* ÖZELİNDE)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULLAH TAŞCAN

İSTANBUL, 2021



FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

**GAZZÂLÎ'NİN İCTİHAD ANLAYIŞI (*EL-MÜSTASFÂ
MİN İLMİ'L-USÛL* ÖZELİNDE)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ABDULLAH TAŞCAN
(190111007)**

**Danışman
(Dr. Öğr. Üyesi Üveys Ateş)**

İSTANBUL, 2021

26/11/2021

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda 190111007 numaralı Abdullah TAŞCAN'ın hazırladığı "Gazzâlî'nin İctihad Anlayışı (el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl Özelinde)" konulu Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 26/11/2021 Cuma günü saat 11:00 'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20... tarihinde, saat da yapılacaktır.

Tez Adı Değişikliği Yapılması Halinde: Tez adının

şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Tarih	İmza
(Danışman) Dr. Öğr. Üyesi Üveys ATEŞ	26/11/2021	KABUL
Prof. Dr. Abdülkerim ÜNALAN	26/11/2021	KABUL
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ULUGÖL	26/11/2021	KABUL
(İkinci Danışman) */.../20...
*/.../20...

*2. Danışman varsa doldurulacak

BEYAN BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Abdullah TAŞCAN

İmza

**GAZZÂLÎ'NİN İCTİHAD ANLAYIŞI (EL-MÜSTASFÂ MİN
İLMİ'L-USÛL ÖZELİNDE)
ABDULLAH TAŞCAN**

ÖZET

Bu araştırmada; fıkıh usulü ilminde eser veren ulema arasında önemli bir yere sahip olan İmam Gazzâlî'nin icthad konusu hakkındaki görüşleri, değerlendirmeleri, izah ve yaklaşımları ele alınmıştır. Araştırmada, Gazzâlî'nin fıkıh usulü alanında önemli bir yere sahip olan “*el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*” adlı eserindeki icthad nazariyesi yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca müellifin icthad ile ilgili görüşleri hakkında yapılan bir takım tenkitler değerlendirilmiş ve yer yer gerekli cevaplar verilmeye çalışılmıştır.

Gazzâlî, icthad anlayışını ortaya koyarken diğer usulcüler gibi Kitap, sünnet ve icmâ delillerini kullanmıştır. Ancak bu delilleri kullanırken orijinal icthad metodolojisini ortaya koymuş, yer yer diğer usulcülerden farklı olarak bazı ilkeler benimsemek suretiyle bunu icthad nazariyesinde uygulamıştır. Söz gelimi, müellife göre dördüncü şer'î delil istishâb delilidir ve müellif bunu akıl delili olarak da nitelemiştir. Öte yandan kıyası, şer'î deliller arasında saymamıştır. Zira ona göre kıyas, şer'î delillerden biri değil de hüküm çıkarma yollarından biridir. Ayrıca Gazzâlî, müctehidin bilmesi gereken şer'î deliller arasında şer'u men kablânâ, sahâbî kavli, istihsan ve maslahat-ı mürseleyi saymamıştır. Nitekim bunları mev'hûm asıllar olarak nitelemiş ve muteber bir delil olarak görmemiştir. Bunun yanı sıra yetkin ve muhakkik bir usulcü olan İmam Gazzâlî'nin icthad nazariyesi incelendiğinde icthad nazariyesinin teşekkülünde İmam Şafii, Basra Mu'tezile ekolü, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Ebû Bekir el-Bâkîllânî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin izleri görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Fıkıh usulü, Gazzâlî, el-Müstasfâ, İctihad, Müctehid.

**GHAZALI'S DOCTRINE OF İJTİHAD (SPECİFİC TO AL-
MUSTASFA MİN İLM AL-USUL)**

ABDULLAH TAŞCAN

ABSTRACT

Abu Hamid al-Ghazali is one of the permanent scholars who have widely discussed independent reasoning (Ijtihad), one of the fundamental sources of Shari'ah law. This study envisages descriptively analyzing Ghazali's doctrine of ijihad / independent reasoning through his famous scientific work *al-Mustasfā min 'ilm al-usul*. In addition, the study examines al-Ghazali's critical opinions regarding independent reasoning/Ijtihad.

Regarding the legitimacy, necessity, and importance of independent reasoning/ Ijtihad, Al-Ghazali presents shreds of evidence from the Qur'an and Sunnah, following the traditional approach of Muslim jurists. Yet, there are still some issues, where Al-Ghazali carries his own views and does not follow the traditional arguments. Therefore, it would be correct to say that while describing independent reasoning/ ijihad, al-Ghazali has neither fully followed the tradition nor introduced a separate approach, rather, he has adopted a balanced approach between tradition and innovation. For example, discussing the sources of Shari'ah law, Al-Ghazali accepts presumption of continuity/ Istihsab as a permanent source, but, simultaneously, he does not recognise the independent reasoning/ Ijtihad as a permanent source of Shari'ah law, rather he considers it as a tool to infer Shari'ah provisions. Also, Ghazali does not recognise the revealed laws preceding the Shari'ah of Islam (Sharu man Qablana), the Fatwas and personal opinions of the companions of the prophet Muhammad- peace be upon him-, Equity of Islamic law, (Istihasan) and consideration of public interest (Maslaha Mursala) as authentic sources of Shari'ah law. According to Ghazali, these are presumed to be the source of law. In addition, according to the study, the flavour of the approaches of Shafi'i, Iraqi, more precisely Basrian Mu'tazilah school of

thought, Ash'ari, Juwini, Abu Bakr Saghir and Baqlani has been reflecting in the Ghazali's technique of reasoning and approach of inference.

Keywords: Jurisprudential method, Ghazali, al-Mustasfa, Independent reasoning/ Ijtihad, Mujtahid.

ÖNSÖZ

Şer‘î nasların doğru bir şekilde yorumlanmasında ve karşılaşılan problemlerin aklî ve naklî delillere dayanılarak çözümlenmesinde hiç şüphesiz ki ictihad fiilinin önemli bir rolü vardır. Fıkıh usulü eserlerinde ictihad konusu ile ilgili birçok malumata yer verilmiş ve ictihadın gerçekleştirilebilmesi için belli başlı bazı şartların yerine getirilmesi gerekli görülmüştür. Bu noktada, bir müellif ve eseri özelinde bir çalışma yapmak, o müellifin ictihad ile ilgili görüşlerini ortaya koymaya yardımcı olacaktır.

İslam uleması arasında önemli bir yere sahip olan İmam Gazzâlî birçok alanda eser vermiş velûd bir müelliftir. Kendine has üslubu ve olayları derinlemesine incelemesi, eserlerinde önemli bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Eserleri, İslam âleminde kabul görmüş ve ulemanın sıkça müracaat ettiği kaynaklar arasında yer almıştır. Fıkıh usulü alanında telif etmiş olduğu eserlerden bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu eserler arasında, Gazzâlî’nin ömrünün son yıllarında kaleme aldığı *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl* adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Gazzâlî’nin ictihad anlayışını ortaya koymak adına özellikle bu eserde ictihad ile ilgili belirtmiş olduğu görüşler önem arz etmektedir.

Yapılan araştırmalar neticesinde, gerek Arapça gerekse Türkçe yapılmış çalışmalarda, doğrudan Gazzâlî’nin ictihad anlayışı ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Buradan hareketle; çalışmamızda Gazzâlî’nin ictihad anlayışı, *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl* özelinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamıza oldukça yakın bir çalışma olarak Sultan Şerif Ali el-İslâmiyye Üniversitesi’nde, Muhammed Fahri b. Hasan tarafından, *İhtiyârâtu el-İmâm el-Gazzâlî el-usûliyye fi’l-ictihad* başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmış olduğu görülmüştür. Çalışmanın sadece küçük bir kısmına ulaşılmış, ayrıca mezkûr üniversite ile mail aracılığıyla iletişime geçilmeye çalışılmışsa da tezin tamamına ulaşılamamıştır. Bu tez ile çalışmamız arasındaki fark ise, söz konusu tezde Gazzâlî’nin herhangi bir eseri ile sınırlandırma yapılmamışken çalışmamız Gazzâlî’nin ictihad ile ilgili son görüşlerini ihtiva eden *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l usul* adlı eseriyle sınırlandırılmıştır.

Çalışma esnasında destek ve yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Fatih ULUGÖL Hocama teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma ile ilgili rehber niteliğindeki tavsiyeleriyle yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Tuba Hacer KORKMAZ Hocama ve tez sürecinde kendisinden sık sık istifade ettiğim danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Üveys ATEŞ’e şükranlarımı sunarım. İlim yolculuğumda yardım ve dualarını esirgemeyen annem, babam, kardeşlerim ve destekleriyle beni yalnız bırakmayan dayıma teşekkürü borç bilirim.

Abdullah Taşcan

ARALIK 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	17
1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	17
1.1. HAYATI	17
1.2. ESERLERİ	18
1.2.1. Fıkıh Eserleri	18
1.2.2. Fıkıh Usulü Eserleri	20
1.2.3. el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl	22
1.2.3.1. Telif Türü, Sebebi ve Tarihi.....	25
1.2.3.2. Şekli (İç Tasnifi) ve Muhtevası.....	26
1.2.3.3. Kaynakları	32
1.2.3.4. Sonraki Usulcülere Etkisi.....	33
İKİNCİ BÖLÜM.....	38
2. GAZZÂLÎ'DE İCTİHAD NAZARİYESİ.....	38
2.1. İCTİHAD	38
2.1.1. Sözlük Anlamı	38
2.1.2. Terim Anlamı	40
2.2. MÜCTEHİD.....	41
2.2.1. Müctehidin Bilmesi Gereken İlimler	43

2.2.1.1. Kitap Bilgisi	45
2.2.1.2. Sünnet Bilgisi	46
2.2.1.3. İcmâ Bilgisi	46
2.2.1.4. Akıl/İstishâb Bilgisi	46
2.2.1.5. Delillerin Nasıl Kullanılacağı Bilgisi.....	47
2.2.1.6. Lügat ve Nahiv Bilgisi	48
2.2.1.7. Nâsîh-Mensûh Bilgisi	48
2.2.1.8. Rivayet-Sened Bilgisi.....	49
2.3. MÜCTEHEDUN FÎH (İCTİHÂDÎ KONULAR)	50
2.4. HZ. PEYGAMBER (SAV) ZAMANINDA İCTİHAD	51
2.4.1. Hz. Peygamber'in (sav) İctihadı	52
2.4.1.1. İmkânı	53
2.4.1.2. Vukuu.....	54
2.5. İCTİHAD İLE İLGİLİ ŞER'Î HÜKÜMLER.....	58
2.5.1. İctihadda Hata Edenin Günahkâr Olması Meselesi	58
2.5.1.1. Kelâmî Konularda Hata.....	59
2.5.1.2. Usûlî Konularda Hata.....	59
2.5.1.3. Fıkhî Konularda Hata	60
2.5.2. Müctehidin İctihad Etmesinin Hükmü	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	74
3. GAZZÂLÎ'NİN İCTİHAD İLE İLGİLİ ELE ALDIĞI KONULAR	74
3.1. İCTİHADDA HATA VE İSABET (MUSAVVİBE - MUHATTİE EKOLLERİ).....	74
3.1.1. Musavvibe Ekolü.....	75
3.1.1.2. Musavvibenin Aklî Delilleri.....	89
3.1.1.3. Musavvibenin Naklî Delilleri	90
3.1.2. Muhattie Ekolü.....	92
3.1.2.1. Muhattienin Aklî Delilleri	94
3.1.2.2. Muhattienin Naklî Delilleri	98
3.1.3. İctihadda Hata ve İsabete Meselesi Hakkında Gazzâlî'nin Görüşlerinin Değerlendirilmesi	103
3.2. TECEZZÜ'Ü'L-İCTİHAD MESELESİ (İCTİHADIN BÖLÜNMESİ).....	109
3.3. İCTİHADIN NAKZEDİLMESİ	110

3.4. DELİLLERİN TEÂRUZU DURUMUNDA MÜCTEHİDİN TASARRUFU	114
SONUÇ	118
KAYNAKÇA	121

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselam
b.	İbn (oğlu)
bkz.	Bakınız
c.c.	Celle celâluh
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
çev.	Çeviren
ed.	Editör
h.	Hicrî
H.z.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
r.a.	Radıyallâhu anh
s.a.v.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV Yayınları	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	Tahkik eden
t.s.	Basım tarihi yok
vb.	ve bunun gibi
vd.	ve diğerleri
vs.	vesaire
y.y.	Basım yeri yok
y.y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

İslam hukukunun temellendirilmesi ve kaynaklarına inilmesi açısından fıkıh usulü oldukça önemli bir ilim dalıdır. Bu ilmin temel konusu hatta en önemli unsuru şer'î delillerdir.¹ Şer'î delillerden yola çıkarak belirli kriterlere uyulması suretiyle icthad amelîyesi gerçekleştirilir. İctihad konusuna dair fıkıh usulü eserlerinde geniş malumatlar vardır. İctihad konusu, fıkıh usulü alanında telif edilmiş ilk eser olarak bilinen İmam Şafii'nin (ö. 204/820) *er-Risâle*'sinde kıyas konusu altında işlenmiştir.² Nitekim İmam Şafii'ye göre kıyas ile icthad eş anlamlı sözcüklerdir.³ Hanefî fakih Cessâs (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde ve Mu'tezilî kelamcı Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) *el-Mu'temed* adlı eserinde icthad konusu ile kıyas konusunu birlikte ele almıştır.⁴ Kıyası muteber bir delil olarak saymayan Zâhirî fakih İbn Hazm (ö. 456/1064) ise *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* adlı eserinde, icthad konusunu müstakil olarak ele almıştır.⁵

Fıkıh usulü eserlerinde yer alan icthad konusu, usulcülerin itikâdî ve fikhî mezheplerine göre farklılık göstermiştir. Bu noktada, usulcülerin genel anlamda icthad anlayışlarının bir bütünlük içerisinde ortaya konulması bir hayli zordur. Nitekim usulcülerin icthada dair belirttikleri görüşleri, fûru fıkhıta olduğu gibi kavilleri, yer yer delilleri ile birlikte zikretmek suretiyle aktarmak, usulcülerin icthad anlayışlarını ortaya koyma noktasında yeterli değildir. Ayrıca icthad konusunda belirtilen görüşlerin hemen hemen hepsi, arkasında uzun teferruatlar doğuracak

¹ Bkz. Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Süleyman el-Aşkar (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1436), 1: 36-37; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *ez-Zarûrî fi usûli'l-fikh*, thk. Cemâleddin el-Alevî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 39.

² Bkz. Ebü 'Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 486.

³ Bkz. Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 252.

⁴ Bkz. Ebü Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, ed. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 4/4: 23; Muhammed b. Alî b. Tayyib Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Mîs (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403), 2: 189.

⁵ Bkz. Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 8: 133.

nitelikte görüşlerdir. Bu nedenle; icthad meselelerinin birbiriyle bağlantılı olması, detayların çoğalmasına ve teorik tartışmaların uzamasına sebep olmaktadır.

Bu çalışmada; Kur'ân-ı Kerim ve sünnette yer alan nasların sınırlı olması nedeniyle sınırsız denilebilecek kadar çeşitli birçok hukuki ihtiyaç ve karşılaşılan sorunların nasıl çözüleceği hususunda, beşer aklının belirli ölçütler çerçevesinde devreye girmesini sağlayan icthad faaliyeti⁶ üzerinde durulacaktır. Nitekim icthad ameliyesi, Hz. Peygamber'den günümüze kadar şer'î problemlerin çözümlerinde önemli bir rol oynamıştır.

İctihad konusu, çok geniş bir konu olması hasebiyle bu çalışmada genel olarak ele alınamamıştır. Zira bütün usulcülerin, icthad ile ilgili görüşlerinin tahlil edilmesi ve icthad anlayışlarının ortaya konulması, oldukça ciddi bir çalışma gerektirmektedir. Bu nedenle; çalışmadaki icthad konusu, mütekellim usulcüler arasında önemli bir yere sahip olan İmam Gazzâlî'nin icthad anlayışı ile sınırlandırılmıştır. Kelam, felsefe, fıkıh, fıkıh usulü ve tasavvuf gibi alanlarda birçok eser vermiş olan Gazzâlî'nin, icthad anlayışını bütün eserleri genelinde ele almak da oldukça zordur. Bu nedenle; çalışmadaki icthad konusu, usul eserleri arasında önemli bir yere sahip olan *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usul* çerçevesinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Usulcüler arasında, özellikle Gazzâlî üzerinde çalışma nedenimiz olarak, kendisinin ümmet tarafından kabul görmüş ve sözü dinde hüccet kabul edilen bir âlim olmasını gösterebiliriz. Ayrıca *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle bir hadis rivayet edildiği geçmektedir: “Allah (c.c.) bu ümmete her yüz senenin başında dinini yenileyecek bir müceddid gönderir.”⁷ Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), Hz. Peygamber'den gelen bu hadis rivayetine istinaden hicrî V. asırdaki müceddidin Gazzâlî olduğunu söylemiştir.⁸

Gazzâlî birçok ilim alanında eser vermiş olan çok yönlü bir âlimdir. Nitekim eski Ezher şeyhlerinden Mustafa el-Merâğî (ö.1945), Gazzâlî'den bahsedilince

⁶ Bkz. H. Yunus Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)* (Ankara: Ay Yayınları, 2018), 83.

⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşir b. Şeddâd b. 'Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulahamid (Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Melâhim”, 36 (No. 4291).

⁸ Bkz. Celaleddin Abdurrahman b Ebi Bekr es-Suyuti, *et-Tenbietu bi men yeba'su Allâhu alâ re'si külli mietin*, thk. Abdulhamîd Şânûhe (Dâru's-Sikâ, ts.), 51.

insanın aklına bir tek kişi gelmediğini, aksine her biri en az bir diğeri kadar kıymetli birçok şahsiyetin akla geldiğini söylemiş ve şöyle sıralamıştır:

“Mahir ve yetkin usulcü Gazzâlî, hür bir fakih olan Gazzâlî, sünnet çizgisini muhafaza eden Ehl-i sünnet imamı kelamcı Gazzâlî, dünya hallerinden ve kalpte gizli tutulanlardan anlayan toplumcu Gazzâlî, filozof veya felsefeye karşı çıkan ve felsefenin yanlışlarını ortaya döken Gazzâlî, eğitimci Gazzâlî, mutasavvıf ve zahit Gazzâlî.”⁹

Eser verdiği alanlar arasında özellikle tasavvuf, kelim ve felsefe ilimlerinde tanınmış olmasının; Gazzâlî'nin fıkıh ve usul yönünün gölgede kalmasına sebep olduğunu söylemek mümkündür. Hâlbuki müellif, zikri geçen alanlarda olduğu gibi fıkıh ve usul alanlarında da önemli bir yere sahiptir.¹⁰ Buradan hareketle araştırmada müellifin usul yönüne bakan bir çalışma yapılacaktır.

Çalışmanın çerçevesini oluşturan *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usul* adlı eserini seçme nedeni olarak ise, Gazzâlî'nin bu eseri ömrünün sonlarında kaleme almış olmasını,¹¹ ayrıca sistem ve üslup bakımından diğeri usul eserlerinden farklı oluşunu söylemek mümkündür. Gazzâlî'nin bu eserinde, meselelere yaklaşım tarzı oldukça dikkat çekicidir. Ele aldığı meseleleri objektif olarak tahlil etmesi, genellikle kendi görüşünü beyan etmeden önce zıt görüşlere yer vermesi, onları tartışması, peş peşe sorular sorması ve onların delillerini analiz ederek yanlış görüşün nerede yanlış olduğunu beyan etmesi ve meseleleri güçlü bir muhakeme ile tahlil etmesi, eseri diğeri usul eserlerinden ayırmaktadır. Öte yandan Tunuslu Araştırmacı Hammâdî Züveyb; Gazzâlî'nin fıkıh usulünde tecditte bulunduğunu söylemekte ve tecdide dair dört madde saymaktadır:

1. Fıkıh usulü ile mantığı mezcetmesi.
2. Yeni telif metodu geliştirmiş olması.

⁹ Süleyman Dünya, *el-Hakikatü fî nazari'l-Gazzâlî* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 9-10.

¹⁰ Bkz. H. Yunus Apaydın, “*Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî*”, Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988), 37.

¹¹ Bkz. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2: 418.

3. Bazı fıkıh usulü konularına yeni bir bakış açısı getirmesi.¹²
4. Taraflara karşı dengeleyici ve uzlaştırıcı bir yaklaşım sergilemesi.¹³

Muasır araştırmacılarından Hayreddin Seyyib; Gazzâlî'nin bu eseri ile usul literatürüne altı yeni özellik katmış olduğunu söylemektedir:

1. Telif metodu.
2. Konuların tertibi ve baplara ayrılması.
3. Usûlî konular.
4. Üslup.
5. Tanım ve ıstılahlar.
6. Hilaf ve istidlal metodu.¹⁴

Seyyib bunun yanı sıra; gerek fıkıh usulü ıstılahlarına getirmiş olduğu yenilik, gerek eklemiş olduğu usul konuları, gerekse sadece çağdaşı olan ulemaya değil kendisinden önceki ulemaya karşı da zaman zaman muhalefet etmesi hasebiyle Gazzâlî'nin fıkıh usulünde müceddid olarak nitelenebileceğini söylemektedir.¹⁵

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmaya öncelikle Gazzâlî'nin hayatı ve eserleri ile başlanarak fıkıh ve fıkıh usulü eserlerine geçiş yapılmıştır. Gazzâlî çok maruf bir şahsiyet olması nedeniyle hayatına dair oldukça kısa bilgilere yer verilmiştir. Birçok alanda eser veren müellifin, bu çalışmaya bakan yüzü olarak fıkıh ve fıkıh usulü eserleri zikredilmeye çalışılmıştır.

¹² İstislâh/ maslahat-ı mürsele gibi. Nitekim fıkıh usulünde ilk olarak istislâh kavramını kullanan Gazzâlî olmasa da "istislâh"ı müstakil bir konu olarak o ele almıştır. Bkz. Hammâdî Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde "el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eserinin Konumu ve Kuzey Afrika Ülkelerindeki Mâlikî Mezhebine Etkisi", Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2011), 150.

¹³ Bkz. Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri", 144-151.

¹⁴ Bkz. Hayreddin Seyyib, *el-Menhecu'l-usûlî 'inde'l-Îmâmi'l-Gazzâlî min hilâli kitâbihi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* (Vehran: Vehran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 312.

¹⁵ Bkz. Seyyib, *el-Menhecu'l-usûlî i 'nde'l-Îmâmi'l-Gazzâlî*, 312.

Sonrasında ise *el-Müstasfâ min 'ilmi'-l-usûl* tanıtılmış ve hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Böylece, tezin birinci bölümü oluşturulmuştur.

Müellifin isminin tedavülde iki farklı kullanımı bulunmaktadır. Birincisi “Gazâlî” yazımıdır, Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nde yüklü olan tezlerin çoğunda bu şekilde yazılmıştır.¹⁶ İkincisi ise “Gazzâlî” yazımıdır, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi maddesinde bu şekilde yazılmıştır.¹⁷ Araştırmamızda, eser-müellif isimleri verilirken Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi maddelerinde yer alan yazımlar esas alınmıştır. Bu nedenle araştırmada “Gazzâlî” yazımı tercih edilmiştir.

Çalışma içerisinde verilen bilgiler mümkün mertebe ilk kaynaklardan vermeye özen gösterilmiştir. Ulemanın görüşlerine yer verirken genelde hangi mezhep/ekole mensup oldukları belirtilmiştir. Ayrıca *el-Müstasfâ*’da, aidiyeti belirtilmeyen görüşlerin hangi ulemaya ait olduğu veya hangi ulema tarafından savunulduğu beyan edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra bir konuda ulema tarafından itiraz edilmişse itiraz zikredilmiş, icap eden yerlerde itiraza cevap veren ulemanın beyanlarına yer verilmiştir. Bir konuda aykırı veya itiraz edilen bir görüş beyan eden ulemanın, başka eserlerine veya konuyla ilgili kavillerini nakleden eserlere müracaat edilmiş ve görüşler bir bütünlük içerisinde değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Tezin omurgasını oluşturan ikinci ve üçüncü bölümde, Gazzâlî’nin icthad nazariyesi ve icthad ile ilgili ele almış olduğu konular beyan edilmeye çalışılmış ve müellifin; icthad hususundaki görüşü yansıtılmaya, bu görüşünün temelinde bulunan düşüncenin ne olduğuna dair bilgi vermeye, görüşünün daha önce biri tarafından dile getirilip getirilmediğine, müellifin özgün olarak ortaya koyduğu görüşler ve kullanmış olduğu ıstılahlar beyan edilmeye çalışılmıştır. Bir bütünlük oluşturması adına özellikle müellifin usul, kelim ve tasavvuf-ahlak eserlerine zaman zaman müracaat edilmiştir.

¹⁶ Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı YÖK, “Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi”, (Erişim 04 Eylül 2021). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

¹⁷ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 489.

İctihad hakkındaki görüşleri yansıtılırken yer yer sonrasında gelen ulemanın; Gazzâlî'nin görüşlerine yaklaşımları, itirazları, başka ulemanın cevapları, bazen de kendi kanaatimizden oluşan cevaplar zikredilmiştir. Müellifin görüşleri beyan edilirken *el-Müstasfâ* içerisindeki görüşlerinin bütünlüğüne dikkat etmeye gayret edilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışma sırasında klasik eserlerden istifade edildiği gibi muasır eserlerden de oldukça istifade edilmiştir. Müellifin *el-Müstasfâ*'sının yanı sıra, fıkıh usulünde ilk kaleme aldığı *el-Menhûl* isimli eserine de zaman zaman müracaat edilmiştir. Bunun yanında, müellifin Bâtınîlerin görüşlerini reddetmek amacıyla telif ettiği *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*¹⁸ isimli eseri ve imanla küfür arasındaki ayrımın ne olabileceğine dair kaleme aldığı *Faysalü't-tefrika*¹⁹ isimli eserinden istifade edilmiştir. Ayrıca; müellifin eserlerinden, kelam ilminde önemli bir yere sahip olan *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* ve *İlcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-keâm* isimli eserlerinden yer yer istifade edilmiştir.

Çalışmada, fıkıh usulü alanında ilk eser olarak bilinen, İmam Şafii'nin *er-Risâle*'sine müracaat edilmiştir. Kaynaklar arasında özellikle mütekellimîn metoduyla telif edilmiş şu eserlerden istifade edilmiştir:

1. Eş'arî kelâmcısı el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr* isimli eseri. İctihad nazariyesi hususunda Bâkılânî'nin, Gazzâlî üzerinde tesiri büyüktür. Nitekim İbn Teymiyye *Buğyetu'l-murtâd* isimli eserinde, Gazzâlî'nin fıkıh usulünde Bâkılânî'den etkilendiğini, özellikle “tasvîbu'l-müctehidîn” ve bazı meselelerde onun gibi düşündüğünü söylemiştir.²⁰ Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd: el-kebîr, el-evsât, es-sağîr* isimli üç eseri vardır, bunlar arasında sadece *es-sağîr* günümüze kadar

¹⁸ Bkz. Hüccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Müessesetu Dâri's-Sekâfe, ts.), 5.

¹⁹ Bkz. Hüccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, thk. Muhammed Bîcû (Dâru'l-Beyrûtî, 1993), 25.

²⁰ Bkz. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Buğyetu'l-murtâd fi'r-reddi ale'l-mütefelsifeti ve'l-karâmitati ve'l-bâtıniyye*, thk. Mûsa ed-Devîş (Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Ulûm, 1415), 448.

ulaşmıştır.²¹ Bu yüzden Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd*'daki bazı görüşlerine, sonraki usulcülerin eserlerinden ulaşılmıştır.

2. Mu'tezile kelâmcısı Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044), *Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh* isimli eseri. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) önde gelen talebelerindendir. Mütetekellim metoduna göre telif edilen eserler arasında önemli bir yere sahip olan Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed* adlı eserine²² ulaşılammış olsa da öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin, *Kitâbü'l-Mu'temed* adlı eserinden istifade edilmiştir.

3. Eş'arî kelâmcısı İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085), *el-Burhân fî usûli'l-fikh* isimli eseri. Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370), esere ihtiva ettiği birçok müşkül meseleden dolayı "lugzü'l-ümme" (ümmetin bilmececi, muamması) adını vermiş ve önceki fakihler taklîd edilmeksizin farklı bir üslûpla telif edilmiş olduğunu belirtmiştir.²³ Gazzâlî'nin görüşlerinin teşekkülünde rol oynayan hocası olan el-Cüveynî'nin, bu eserine zaman zaman müracaat edilmiştir.

Bu eserlerin yanı sıra, aşağıda zikredilen mufassal fıkıh usulü eserlerinden de çokça istifade edilmiştir:

1. Mâlikî fakih Şihâbüddîn el-Karâfî'nin (ö. 684/1285), *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl* isimli eseri. Bu eser; Eş'arî kelâmcısı Râzî'nin (ö. 606/1210), *el-Mahsûl*'ünün şerhidir. Râzî'nin görüşlerini tafsîl eden Karâfî, Gazzâlî'nin görüşlerine de değinmektedir.

2. Şâfiî fakih Ebü Abdillâh Safiyyüddîn el-Hindî'nin (ö. 715/1315), *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl* isimli eseri. Fıkıh usulü konularını oldukça detaylı ele alan bir eserdir.

²¹ Bkz. Hafsa Kesgin, "Bâkılânî ve et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20/1 (2020), 355.

²² Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1: 576.

²³ Mustafa Bakır, "el-Burhân fî usûli'l-fikh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 435.

3. Şafii fakih ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), *el-Bahrü 'l-muhît fi usûli 'l-fikh* isimli eseri. Dört Sünnî mezhebin yanı sıra; Zâhirî, Mu'tezilî ve Şî'î âlimlerine ait 200'den fazla eserden yararlanılarak telif edilen ansiklopedik bir eserdir.²⁴

Fukahâ metoduna göre telif edilmiş, genel olarak şu iki eserden istifade edilmiştir:

1. Hanefî fakih Cessâs'ın (ö. 370/981), *el-Fusûl fi 'l-usûl* isimli eseri. Hanefî fukahâsından olan Cessâs, zaman zaman mütekellim usulcüler gibi görüşler beyan etmiş ve ictehad konusunda orijinal tahlillerde bulunmuştur.²⁵

2. Hanefî fakih Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330), *Keşfü 'l-esrâr fi şerhi Usûli 'l-Pezdevî* isimli eseri. Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089), fukahâ metoduna göre telif etmiş olduğu fıkıh usulüne dair eserinin şerhidir. Abdülazîz el-Buhârî bu eserini telif ederken Gazzâlî'nin mütekellimîn metoduna göre kaleme aldığı *el-Müstasfâ* adlı eserinden istifade etmiştir.²⁶

Mütekellim ve fukahâ metotlarının birleştirildiği memzûc metoda göre telif edilmiş olan, genel anlamda şu iki eserden istifade edilmiştir:

1. Meşhur Şafii fakihlerden Takıyyüddîn es-Sübki'nin (ö. 756/1355) oğlu Tâceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370), *Cem 'u'l-cevâmi ' fi usûli 'l-fikh* isimli eseri. Müellifi; eserin mukaddimesinde, kendi zamanına kadar telif edilmiş yüz kadar usul kitabını bu eser içine almış olduğunu belirtmektedir.²⁷ Eser, bir kelimeyle bile olsa ihtilaflara değinmesinin yanı sıra oldukça veciz bir üsluba sahiptir.

2. İctihad konusunda mütehasıs sayılabilecek Şevkânî'nin (ö. 1250/1834), *İrşâdü 'l-fuhûl ilâ tahkiki 'l-hak min 'ilmi 'l-usûl* adlı eseri. Son asırlarda telif edilmiş olması göz önüne alındığında, eserde sade ve anlaşılır bir dil kullanılmış, meseleler hakkında ihtilaf taraflarının kimler olduğu zikredilmiş ve ihtilaflı meselelerde taraflar hakkında

²⁴ Bkz. Menderes Gürkan, "Zerkeşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 290.

²⁵ Bkz. Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi 'l-usûl*, 4/4: 314.

²⁶ Bkz. Fahrettin Atar, "Abdülazîz el-Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 186.

²⁷ Bkz. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Cem 'u'l-cevâmi ' fi usûli 'l-fikh*, thk. Abdulmuni'm Halil İbrahim (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 11.

bilgiler verilmiştir. Bu eser; savunulan görüşlerin delilleriyle verildiği, yorum gücünün yüksek olduğu bir eserdir.

Mütekellim veya Fukahâ ekolleri içerisinde bulunmayan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350), fıkıh usulünü Selefî bir yaklaşımla ele aldığı *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn* adlı eserinden istifade edilmiştir.²⁸ Önceki usulcülerden istifade etmiş, muhakkik bir âlim olan İbn Kayyim'in bu eserinde kendine has bir üslubu vardır. Nitekim İbn Kayyim eserinde reddettiği ve savunduğu görüşleri, güçlü bir muhakeme ortaya koyarak serdetmiştir.

el-Müstasfâ'nın birçok ihtisarı olduğu bilinmektedir, bunlar arasında tedavülde bulunan genel anlamda şu üç ihtisardan istifade edilmiştir:

1. Mâlikî fakih İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198), *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh* adlı eseri. Eseri tahkik eden Cemâleddin el-Alevî, eserin mukaddimesinde, İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye yönelttiği eleştiriler ve mantık bölümüne yer vermesine ilişkin baz alındığında, fıkıh usulünde bilinen Mütekellim ve Fukahâ metoduna ek olarak “Felâsife metodu”nu ortaya koyduğunu söylemenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.²⁹

2. Hanbelî fakih İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223), *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh* isimli eseri. Eser üzerine talik çalışması yapan Mahmûd Hâmid Osman, eserin mukaddimesinde İbn Kudâme'nin bu eserde *el-Müstasfâ*'yı baştan sona ihtisar etmiş olduğunu söylemiştir. Öte yandan İbn Kudâme'nin sadece *el-Müstasfâ*'yı kaynak edinmediğini; bunun yanı sıra Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *el-'Udde* isimli eseri, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *Kitâbü'l-Mu'temed* isimli eseri, Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin (ö. 510/1116) *et-Temhîd* isimli eseri, Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in (ö. 513/1119) *el-Vâzih* isimli eseri vb. eserlerden yararlanmış olduğunu ifade etmiştir.³⁰

3. Mâlikî fakih İbn Reşîk'in (ö. 456/1064), *Lübâbü'l-mahsul fî ilmi'l-usûl* isimli eseri. İbn Reşîk, eserinin mukaddimesinde *el-Müstasfâ*'nın önemini vurgulamakla birlikte

²⁸ Bkz. H. Yunus Apaydın, “İ'lâmü'l-muvakkî'in”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 73.

²⁹ Cemâleddin el-Alevî, “Mukaddime”, *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh*, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 29.

³⁰ Bkz. Mahmûd Hâmid Osman, “Mukaddime”, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî İbn Kudâme, ts., 10.

kitabın içeriğini daha kolay anlaşılabilir ve ezberlenebilir hale getirme amacıyla böyle bir ihtisara başvurduğunu ifade etmiştir.³¹

Gazzâlî'nin icihad nazariyesinde en çok üzerinde durduğu, icthadda hata ve isabet konusunda başlıca şu kaynaklardan istifade edilmiştir:

1. Müellifin Tasvîbu'l-müctehidîn adlı risalesi. Gazzâlî; risalenin başında, bu risaleyi *el-Müstasfâ*'nın telifi ve nüshalarının neşri sonrası kaleme aldığını ve bu risale ile meseledeki kapalılığın giderilmiş olduğunu belirtmektedir.³² Bu risalenin esere daha sonra eklenmiş olması ve müstakil bir çalışma gerektiren bir niteliğe sahip olması hasebiyle araştırmamızda bu risaleden sadece birkaç yerde istifade edilmiştir.

2. Muasır İslam hukukçusu Ahmed er-Raysûnî'nin, *Nazariyyetü't-takrîb ve't-tağlîb ve tatbîkâtühâ fi'l-'ulûmi'l-İslamiyye* isimli eseri. Raysûnî bu eserinde, Gazzâlî'nin icthadda hata ve isabet hakkındaki görüşlerini tahlil etmiş ve yer yer sert tenkitlerde bulunmuştur.³³

3. Yahya b. Hüseyin ez-Zalîmî'nin, *et-Tasvîbu ve't-tahtie ve eseruhume fi mesâili usûli'l-fikhi ve menheci'l-medreseti'l-akliyyeti'l-hadîse* isimli eseri. Bu çalışma ile ‘‘icthadda hata ve isabet’’ konusunda en geniş eseri ortaya koyan Zalîmî, bunun yanı sıra İslam dini ile Batı medeniyeti verilerini bağdaştırmaya çalışan modern akıl ekolünün icihad mefhumuna karşı yaklaşımını ele almıştır.³⁴

4. Merter Rahmi Telkenaroğlu, Selçuk Üniversitesi'nde, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe (İctihadî Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı Tartışması)* adlı doktora tezi (2009). Çalışmada fıkıh usulünün ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar telif edilmiş olan birçok usul eserinden yararlanılarak icthadda hata ve isabet .konusundaki görüşlere yer verilmiştir

³¹ Bkz. Hüseyin İbn Reşîk, ‘‘Mukaddime’’, *Lübâbü'l-mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Gazâlî (Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, 2001), 1: 188.

³² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 437.

³³ Bkz. Ahmed er-Raysûnî, *Nazariyyetü't-takrîb ve't-tağlîb ve tatbîkâtühâ fi'l-'ulûmi'l-İslamiyye* (Kahire: Dâru'l-Kelime, 1431), 212.

³⁴ Bkz. Yahya b. Hüseyin ez-Zalîmî, *et-Tasvîbu ve't-tahtie ve eseruhume fi mesâili usûli'l-fikhi ve menheci'l-medreseti'l-akliyyeti'l-hadîse* (Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 2014), 2: 925.

5. Mustafa Türkan, *İctihadda Hata-İsabet Tartışmalarında Gazzâlî'nin Görüşlerinin Tahlili* başlıklı makale (2015). Çalışmada Gazzâlî'nin görüşleri gayet öz ve net olarak aktarılmaya çalışılmış ancak herhangi bir eseri ile sınırlama yapılmamıştır. Mesela, çalışmada daha önce telif edilmiş olan *el-Menhûl* isimli eserden hiç nakil bulunmamaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin eserleri arasında, sadece *el-Müstasfâ* isimli eserinden yararlanılmıştır.

Gazzâlî'nin icthad nazariyesi noktasında belli başlı bazı meselelerin ele alınması suretiyle yapılan bazı çalışmalardan da istifade edilmiştir:

1. Bünyamin Erul, *Gazzâlî'nin İctihâdü'r-Rasûl Konusuna Bakış Açısı* adlı bildiri (2011). Çalışmada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) icthadı konusu hakkında Gazzâlî'nin görüşü tahlil edilmiş ve buna dair Gazzâlî öncesi usulcüler dikkate alınarak güçlü bir kontekst kurulmuştur.³⁵

2. Mehmet Ümütlü, *İctihadın Rükünleri Bağlamında Gazzâlî'nin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı makale (2020). Çalışmada müctehidin bilmesi gereken ilimler üzerinde durulmuş ve icthadın bölünebilmesi meselesi ele alınmıştır.³⁶ Ancak Gazzâlî'nin eserleri arasında sadece *el-Müstasfâ*'sından yararlanılmıştır.

Gazzâlî'nin icthad nazariyesi ile ilgili genel ve özel çerçevede bazı çalışmalar yapılmıştır:

1. Adem Yenidoğan, Süleyman Demirel Üniversitesi'nde, *Mütekellim Usulcülerin İctihad Anlayışı* adlı doktora tezi (2017). Çalışmanın giriş bölümünde, Gazzâlî öncesi ve sonrası mütekellim fıkıh usulü literatürü değerlendirilmiştir.³⁷ Yenidoğan; çalışmanın sonuç bölümünde, mütekellim usulcülerin icthad paradigmasının gelişim

³⁵ Çalışmada *el-Menhûl*'den yararlanılmıştır. Bkz. Bünyamin Erul, "Gazzâlî'nin İctihâdü'r-Rasûl Konusuna Bakış Açısı", 900. *Vefat Yılında İmam Gazzâlî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 218-219.

³⁶ Bkz. Mehmet Ümütlü, "İctihadın Rükünleri Bağlamında Gazzâlî'nin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", 4. *Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi* (Mardin, 2020), 328-333.

³⁷ Bkz. Adem Yenidoğan, *Mütekellim Usulcülerin İctihad Anlayışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 14, 20.

ve değişiminde, en özgün kimliğin Gazzâlî olduğunu ve fıkıh usulünün gelişimine önemli katkılarının bulunduğunu söylemiştir.³⁸

2. Adem Yenidoğan, *İctihad Teorisi Bağlamında Gazzâlî'nin Mütakellimîn Fıkıh Usulünün Gelişimine Katkıları* başlıklı makale (2019). Yenidoğan; Gazzâlî'nin icthadı tanımlama, icthad ehliyetinin şartlarını kolaylaştırma ve icthad teorisinin meselelerinin kavramsallaştırılması bakımından fıkıh usulüne katkılarının bulunduğunu tespit etmiştir.³⁹

3. Ekrem Ubeyd ile Kaysar Hamd Abd, *Muhâlefâtu'l-İmâmi'l-Gazzâli li ârâihi'l-usûliyyeti'l-kadîme fi'l-mefhûmi ve'l-ictihâd* başlıklı makale (2011). Çalışmada, “mefhum-i muhalefe” ve “ictihad” konuları hakkında Gazzâlî'nin *el-Menhûl*'de beyan etmiş olduğu görüşlere karşı *el-Müstasfâ*'da beyan ettiği farklı görüşler ele alınmıştır.⁴⁰

4. Ahmed Fethî Hindâvî, *Usûlu ve davâbitu'l-ictihâdi'l-mekâsîdi 'inde Ebî Hâmid el-Gazzâlî* başlıklı makale (2016). Çalışmada, mekâsîçî icthad düşüncesi merkeze alınarak Gazzâlî'nin maslahat-ı mürsele, istihsan, sedd-i zerâi' ve örf hakkındaki görüşleri ele alınmıştır.⁴¹

5. H. Yunus Apaydın'ın, *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)* isimli eseri. Nas ve icthadın birbiriyle olan ilişkisi ve bu kavramlarının mahiyet ve nitelikleri, eserde öz ve net bir şekilde ortaya konulmuştur. Eserde genel olarak usul eserlerinden faydalanılmış olmasının yanı sıra zaman zaman Gazzâlî'nin görüşlerine yer verilmiştir.⁴²

6. Hayreddin Karaman'ın, *İslam Hukukunda İctihad* isimli eseri. Eserde Hz. Peygamber, sahabe ve tabiin devrinde icthada dair önemli bilgiler verilmiştir. Ayrıca dört mezhep imamının icthad usulleri ve icthad-taklîd münakaşasına yer verilmiştir.

³⁸ Yenidoğan, *Mütakellim Usulcülerin İctihad Anlayışı*, 314.

³⁹ Adem Yenidoğan, “İctihad Teorisi Bağlamında Gazzâlî'nin Mütakellimîn Fıkıh Usulünün Gelişimine Katkıları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 97.

⁴⁰ Bkz. Ekrem Ubeyd - Kaysar Hamd Abd, “*Muhâlefâtu'l-İmâmi'l-Gazzâli li ârâihi'l-usûliyyeti'l-kadîme fi'l-mefhûmi ve'l-ictihâd*”, *Mecelletu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 6 (1432), 173-197.

⁴¹ Ahmed Fethî Hindâvî, “*Usûlu ve davâbitu'l-ictihâdi'l-mekâsîdi 'inde Ebî Hâmid el-Gazzâlî*”, *Mecelletu Buhûsi Külliyyeti'l-Âdâb* 107 (2016), 976.

⁴² Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları*, 107.

Gazzâlî'nin *el-Menhûl* ile *el-Müstasfâ*'sından yararlanılmış ve ictehad hakkındaki görüşlerine değinilmiştir.

7. Tuncay Başoğlu'nun, *Fıkıh usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi* isimli eseri. Râzî'nin usul düşüncesi ve usul alanında takipçilerinin bulunduğu bir ekol haline gelmiş olduğu, bu ekolün mensuplarının kimler olduğu, Râzî mektebinin özellikleri ve etkileri eser içerisinde etraflıca işlenmiştir.

8. H. Yunus Apaydın'ın, *Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazzâlî* başlıklı tebliği (1988). Çalışmada, Gazzâlî'nin fıkıh ve fıkıh usulü eserleri hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Gazzâlî'nin fıkıh yönü ele alınmakla beraber daha çok usul yönü üzerinde durulmuştur.⁴³ Bu çalışma ve başka çalışmalara bakıldığında, Gazzâlî'nin fıkıh yönüne bakan araştırmaların oldukça az olduğu görülmektedir.

Gazzâlî'nin fıkıh usulü yönüne bakan genel ve özel anlamda birçok tez, makale vb. çalışma yapılmıştır. Araştırmada zaman zaman bu çalışmalara müracaat edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Şamil Şahin'in, *Gazzâlî'de Mantık ve Fıkıh Usulü Metodolojisi* isimli eseri. Şahin eserinde Gazzâlî'ye göre fıkıh usulü ile mantık ilişkisini ele almış ve Gazzâlî'nin mantığı fıkıh usulüne katmasına etken olan sebeplere yer vermiştir. Sebeplerden biri olarak şunu zikretmiştir: “Gazzâlî'nin, mantığı fıkıh usulüne katmaktaki ve aşılamadaki amacı dini kavramlara yapışmak ve mantıkta şekli ve sistematik meseleleri almaktan ibarettir.”⁴⁴

2. Salah Ahmed Ali Muhammed el-Cemâî, Ümmü Derman Üniversitesi'nde, *el-İhtiyârâtu'l-usûliyye li'l-İmâmi'l-Gazzâlî min hilâlî kitâbihi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı doktora tezi (2012). el-Cemâî; Gazzâlî'nin Şafii mezhebine mensup oluşunun usul görüşlerine etki etmediğini, bazen kendi mezhebine bazen de cumhurun

⁴³ Bkz. Apaydın, *Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî*, 38-75.

⁴⁴ Şamil Şahin, *Gazzâlî'de Mantık ve Fıkıh Usulü Metodolojisi* (İstanbul: İlim ve Hikmet Yayınları, ts.), 166, 171.

görüşlerine muvafakat etmiş olduğunu, bazen de salt kendi görüşünü beyan etmiş olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

3. Sadık Selmân Îsâ, Bingöl Üniversitesi'nde, *el-Mesâilu'l-usûliyyetu ellefî hâlefe fihâ el-Îmâm İbn Rüşd el-Hafîd el-Îmâme'l-Gazzâlîyye min hilâli kitâbi ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh* adlı doktora tezi (2019). Selmân Îsâ, çalışmasında tespit etmiş olduğu kadarıyla İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye otuz altı meselede muhalefet etmiş olduğunu belirtmiştir.⁴⁶

4. Hayreddin Seyyib, Vehran Üniversitesi'nde, *el-Menhecu'l-usûli 'inde'l-Îmâmi'l-Gazzâlî min hilâli kitâbihi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı doktora tezi (2014). Çalışmada, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* özelinde uygulamış olduğu usul metodu ele alınmıştır. Ayrıca; Gazzâlî'nin bu eserinde *el-Menhûl*'daki gibi hocalarının görüşlerine bağlı kalmayışı, kendi mezhebine mutaassıp bir davranış sergilemeyişi ve ortaya koyduğu müstakil metodu göz önüne alındığında, onun mutlak müctehid sayılabileceği ifade edilmiştir.⁴⁷

5. Vahap Ovacı, Atatürk Üniversitesi'nde, *İslam Hukuk Metodolojisinde Aklın Teşriî Rolü (Usûl-u Pezdevî ve el-Müstasfâ Örneğinde Hüsün-Kubuh)* adlı doktora tezi (2013). Çalışmada, Pezdevî'nin hüsün-kubhun zati olduğunu ve insanın kendi aklıyla hüsün-kubhu bilebileceğini savunduğunu; bunun yanı sıra Gazzâlî'nin hüsün-kubhun zati değil de izafi olduğunu ve aklın da hüsün-kubhu bilemeyeceği görüşünde olduğu belirtilmiştir.⁴⁸

6. Fatih Kuş, Kahramanmaraş Üniversitesi'nde, *Gazzâlî'nin Hukuk Anlayışında Maslahat Düşüncesi* adlı yüksek lisans tezi (2017). Çalışmada, maslahat konusunu müstakil bir başlık altında ilk ele alan usulcünün Gazzâlî olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹

⁴⁵ Bkz. Salâh Ahmed Ali Muhammed el-Cemâ'î, *el-İhtiyârâtu'l-usûliyye li'l-Îmâmi'l-Gazzâlî min hilâli kitâbihi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* (Ümmü Derman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 17.

⁴⁶ Sadık Selmân Îsâ, *el-Mesâilu'l-usûliyyetu ellefî hâlefe fihâ el-Îmâm İbn Rüşd el-Hafîd el-Îmâme'l-Gazzâlîyye min hilâli kitâbi ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh* (Bingöl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 277.

⁴⁷ Bkz. Seyyib, *el-Menhecu'l-usûli 'inde'l-Îmâmi'l-Gazzâlî*, 312.

⁴⁸ Vahap Ovacı, *İslam Hukuk Metodolojisinde Aklın Teşriî Rolü (Usûl-u Pezdevî ve el-Müstasfâ Örneğinde Hüsün-Kubuh)* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 174.

⁴⁹ Fatih Kuş, *Gazzâlî'nin Hukuk Anlayışında Maslahat Düşüncesi* (Kahramanmaraş Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 65.

7. Hammâdî Züveyb, *Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde "el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl" Adlı Eserinin Konumu ve Kuzey Afrika Ülkelerindeki Mâlikî Mezhebine Etkisi* başlıklı tebliği (2011). Çalışmada, *el-Müstasfâ* hakkında oldukça önemli bilgilere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra *el-Müstasfâ*'nın sadece Mâlikî mezhebine etkisi değil de dört mezhep ve diğer mezheplere etkisinden bahsedilmiştir.

el-Müstasfâ'nın içerdiği konular açısından başka eserlerle mukayese edilmesi şeklinde bazı çalışmalar da yapılmıştır. Meryem bint Süleyman b. Muhammed el-Kassîm Üniversitesi'nde, *el-Müstasfâ ve muhtasarâhu (ez-Zarûrî ve Lübâbu'l-mahsûl): dirâsetun mukârenetun fi'l-menheci ve'l-ihdiyârât* isimli doktora tezi (2018) hazırlanmıştır. Eric Fehd Âbidîn, Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nde, *İhtilâfu'l- Gazzâlî beyne'l- Müstasfâ ve'l-Menhûl* isimle yüksek lisans tezi (2009); Muhammed Ali Hasen, Ümmü Dermân el-İslâmiyye Üniversitesi'nde, *İhtiyârâtü İbn Kudâme el-Usûliyye fi kitâbihi Ravzatu'n-nâzir elletî hâlefe fihâ el-Gazzâlî fi kitâbihi el-Müstasfâ* isimli yüksek lisans tezi (2004) hazırlamıştır. Ayrıca İlyas Yıldırım, Rize Üniversitesi'nde, *Fıkıh Usulünde el-Bâkallânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri* isimli yüksek lisans tezi (2008) ve Yasin Kılar, Sakarya Üniversitesi'nde, *Serahsi'nin el-Usulü ve Gazzâlî'nin el-Müstasfâ'sına göre Delatün-Nass* isimli yüksek lisans tezi (1998) hazırlamıştır.

Eser özelinde bazı çalışmalar yapılmıştır: Ahmed Zekî Mansûr Hammâd, Chicago Üniversitesi'nde, *Abû Hâmid al-Ghazâlî's Juristic Doctrine in Al-Mustasfâ min 'ilm al-usûl: with a Translation of Volume I of Al-Mustasfâ min 'ilm al-usûl* adıyla bir doktora tezi (1987) hazırlamıştır.⁵⁰ Sâmiye Şûdâr, Muhammed Hîdar Üniversitesi'nde, *el-Kadâya't-tedâvuliyye fi kitâbi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl li Ebî Hâmid el-Gazzâlî* isimle doktora tezi (2020) hazırlamıştır. Abdulvehhab Felâhî-Muhammed Madrûmî, Ahmed Dirâye Üniversitesi'nde *el-Usûlu'l-mevhûme 'inde'l-Gazzâlî min hilâli'l-Müstasfâ* isimle yüksek lisans tezi (2018); Kemâl Kebâş, el-Arabî b. Mehîdî Üniversitesi'nde *el-Fikru'd-delâlî 'inde Ebî Hâmid el-Gazzâlî el-Müstasfâ enmûzecen* isimle yüksek lisans tezi (2015) hazırlamıştır. Fatih Turay, Marmara Üniversitesi'nde, *Gazzâlî'nin Kıyas Anlayışında Münâsebe Kavramı* adıyla

⁵⁰ H. Yunus Apaydın, "el-Müstasfâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 125-126.

yüksek lisans tezi (2011); Şeymanur Osta, Atatürk Üniversitesi'nde, *Gazzâlî'nin Kıyas Anlayışında İletî Bilme Yollarından İma ve Tenbih* adıyla bir yüksek lisans tezi (2020) hazırlamıştır.

el-Müstasfâ ile ilgili yayımlanan Türkçe ve Arapça olarak yazılmış birçok makale mevcuttur: Mehdi Es'ad 'Arâr, *Siyâku'l-hâl 'inde el-İmâm el-Gazzâlî fi'l-Müstasfâ* (1972); Kemal Yıldız ve İlyas Yıldırım, *el-Bâkillânî'ye Atıfları Çerçevesinde el-Gazzâlî'nin Fıkıh Usulünde Muhakkikliği* (2012); Ali Duman, *Kâdî Abdülcebbâr'ın Şer'iyat'ında ve Gazzâlî'nin el-Müstasfâ'sında İcmâ Anlayışlarının Karşılaştırılması* (2015); Sâmiye Şûdâr, *et-Te'vîlu 'inde 'ulemâi'l-usûl kitabu'l-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl enmûzecen* (2015); Ahmet Aydın, *Serahsî'nin Usûl ve Gazzâlî'nin el-Müstasfâ Adlı Eserlerinde İletî Tahsîsi* (2017); 'Arîc el-Matîrî, *el-Mesâilu'l-usûliyye elletî hâlefe fihâ el-Gazzâlî cumhûra'l-mütekellimîn mine'l-usûliyyîn fi kitâbihi el-Müstasfâ delâlâtu'l-elfâzi enmûzecen* (2018).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Asıl adı, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî olup künyesi Ebû Hâmid, lakabı ise “Hüccetü'l-İslâm”dır. 450/1058 tarihinde İran'ın Tûs şehrinde doğdu. İlk eğitimini Tûs'ta Ahmed b. Muhammed Râdekânî'den aldı. Sonrasında Nîsâbûr'da eğitimine devam etti. Yaklaşık on iki sene fıkıh, hadis, tefsir, nahiv gibi ilimler tahsil etti. Sonrasında Nîsâbur'daki Nizamiye Medresesi'ne geçerek İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'den (ö. 478/1085), ileri düzeyde fıkıh, usul ve kelâm dersleri aldı. Fıkıh eserlerini telif etmeden evvel *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl* isimli ilk usul eserini burada kaleme aldı. Cüveynî'nin vefatı üzerine devlet karargâhına gitti; Nizâmülmülk ile tanışma fırsatı buldu ve orada saygıyla karşılandı. Bu karargâhta ayrıca âlimler, din büyükleri ve ediplerle karşılaştı.⁵¹

İmam Gazzâlî, böyle bir ortamda altı yıl geçirerek hem onlardan istifade etmiş hem de ilim camiasında daha fazla tanınarak haklı bir şöhret elde etmiştir. 484/1091'de vezir tarafından Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmiş ve burada dört yıl kalmıştır. Yaşadığı fikri bunalımlar nedeniyle medresedeki mevkiini, kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'ye bırakarak 488 yılının Zilkade ayında (Kasım 1095) Bağdat'tan ayrılmış; ilk olarak Şam'a gidip orada yaklaşık iki yıl kalmıştır. Sonra Kudüs'e gitmiş ve bir süre de orada inzivaya çekilmiştir.⁵²

Hac farızasını eda etmek ve Resûlullah'ın (s.a.v.) kabrini ziyaret etmek amacıyla Hicaz'a giden Gazzâlî, daha sonra çocuklarının daveti üzerine uzun zamandır ayrı kaldığı vatanına geçti. Bu halvet dönemi denilebilecek süre hakkında kaynaklarda farklı rivayetler aktarılmaktadır. Bu sürenin on bir yıl kadar sürdüğü

⁵¹ Ebü's-Safâ (Ebû Said) Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût ve Mustafa Turkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420), 1: 211.

⁵² Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 490.

rivayet edilmektedir. Gazzâlî, Zilkade 499/1106 tarihinde Nîsâbur'a döndü ve buradaki Nizâmiye Medresesi'nde tekrar tedrisata başladı. Üç yıldan daha fazla bir süredir devam ettiği bu görevini bir defa daha bırakarak Tûs'a döndü (503/1109). Memleketine döndükten sonra evinin yanına, ilim talipleri için bir medrese, tasavvuf ehli için de bir hankah yaptırdı.⁵³

Ömrünün sonlarını Kur'ân hatmi, tedrisat, gönül erbabının sohbetleri ve eser yazmakla geçiren Gazzâlî daha önce diğer ilimler kadar zaman ayıramadığı hadis ilmiyle iştigal etmiş ve 14 Cemâziyelâhir 505/1111 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁴ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) naklettiğine göre; Gazzâlî, vefat etmeden önce yakın dostlarından biri "Tavsiyede bulun" deyince o da "İhlâstan ayrılma!" diye karşılık vermiş ve ruhu kabzedilinceye kadar bu sözü tekrar etmiştir.⁵⁵

1.2. ESERLERİ

Gazzâlî; fıkıh, fıkıh usulü, mantık, kelâm, felsefe ve tasavvuf-ahlâk gibi alanlarda birçok eser vermiş olan velûd bir müelliftir. Eserlerinin tespiti hakkında Abdurrahman Bedevî, 450 eser ismi vermektedir. Bu eserlerden bir kısmının Gazzâlî'ye aidiyeti kesin iken; bir kısmı ihtimalli, bir kısmı eserlerinden derlenmiş, bir kısmı kesinlikle ona ait olmayan ve bir kısmı ise aidiyeti tamamen meçhul olan eserlerdir.⁵⁶ Burada çalışmamıza bakan yüzü olarak müellifin fıkıh ve fıkıh usulü eserleri beyan edilecektir.

1.2.1. Fıkıh Eserleri

Döneminin meşhur fakihlerinden biri olan Gazzâlî, fıkıh alanında birçok eser telif etmiştir:

⁵³ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Komisyon (Müessetü'r-Risâle, 1405), 19: 324-325.

⁵⁴ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19: 324-325.

⁵⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412), 17: 127.

⁵⁶ Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, 2. Bs (Kuveyt: Vekâletu'l-Matbûât, 1977), 1: 8-9.

1. *el-Basît fi'l-fürû'*. Zebîdî (ö. 1205/1791), bu eserin Şâfiî fikhına ait olduğunu ve Cüveynî'nin *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb* adlı hacimli eserinden özetlenmiş olduğunu söylemiştir.⁵⁷
2. *el-Vasît*. Gazzâlî fikh meselelerini genişçe ele aldığı *el-Basît* isimli eserinin uzun olması nedeniyle bazı kısaltma ve eklemeler yapmak suretiyle orta hacimli bir eser olan *el-Vasît*'i kaleme almıştır. Eser birçok Şâfiî fakihin ilgisini çekmiş ve üzerine birçok şerh, ihtisar vb. çalışmalar yapılmıştır.⁵⁸
3. *el-Vecîz*. Müellifin *el-Basît* ve *el-Vasît* isimli iki eserinden derlediği ve bazı ilavelerde bulunduğu kısa ve özlü bir eserdir. Birçok âlim tarafından ilgi görmüş olan eser üzerine yetmişden fazla şerh yazılmış ve hakkında “Gazzâlî nebî olsaydı mucizesi *el-Vecîz* olurdu” denilmiştir.⁵⁹ Bu eserin Şafii fikh eserlerinde etkisi bulunduğu görülmektedir. Nitekim meşhur Şafii fakih Râfiî'nin (ö. 623/1226), mühim eserlerinden olan *el-Muharrer* isimli eseri *el-Vecîz*'in muhtasarı mahiyetindedir. Şafii fukahâsının önde gelen simalarından Nevevî'nin (ö. 676/1277), meşhur *el-Minhâc* isimli eseri, Râfiî'nin *el-Muharrer*'inin muhtasarıdır. Buradan hareketle Nevevî'nin ve Râfiî'nin eserleri incelendiğinde, bu eserlerin Gazzâlî'nin *el-Vecîz* isimli eserinin hülâsası olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁰
4. *el-Fetâvâ*. Gazzâlî'nin bazı fetvalar verdiği klasik kaynaklarda zikredilmektedir. Bu fetvalardan biri, Murâbit Hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin'in (ö. 500/1106) talebi üzere, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) babası Ebû Muhammed İbnü'l-Arabî tarafından bizzat Gazzâlî ile görüşülerek elde edilen fetvadır.⁶¹
5. *Hulâsatü'l-Muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar*. Bu eser, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) önde gelen talebelerinden Müzenî'nin (ö. 264/878) kaleme aldığı ve İmam Şâfiî'nin

⁵⁷ Abdülkerîm el-Osmân, *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye 'inde'l-müslimîn ve'l-Gazzâlî bi-vechin hâss* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1981), 189.

⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Dâru'l-Müsennâ, 1941), 2: 2008.

⁵⁹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 2003.

⁶⁰ Bkz. Apaydın, *Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî*, 47.

⁶¹ H. Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 530.

el-Üm adlı eserinin hulâsası olan *Muhtasar min ‘ilmi’l-imâmi’n-nefis Muhammed b. İdris*’in özetidir.⁶²

6. *Gâyetü’l-gavr fî dirâyeti’d-devr.* Gazzâlî’nin, talâk konusu hakkında Şâfiî fakihlerinden Kâdî İbn Süreyc’in (ö. 306/918) görüşüne katılarak kaleme aldığı bir eserdir ancak sonrasında eserde belirtmiş olduğu görüşten rücu etmiştir.⁶³

7. *et-Ta’lîka fî fîrû’i’l-mezheb.* Gazzâlî’nin öğrencilik döneminde kaleme aldığı, büyük bir ihtimalle derslerde tuttuğu notlardan oluşan bu eserin, kaynaklarda haydutlar tarafından gasp edildiği nakledilen notlar olma ihtimali yüksektir.⁶⁴

8. *Me’âhizü’l-hilâf.* Hocası Cüveynî’nin, Şâfiîler’le Hanefiler arasındaki ihtilâfları ele aldığı *el-Esâlîb fî’l-hilâfiyyât* isimli eserle aynı metot üzere telif etmiş olduğu fikhî ihtilâfları konu edinen bir eserdir.⁶⁵

1.2.2. Fıkıh Usulü Eserleri

Fıkıh alanında yetkin eserler veren Gazzâlî, fıkıh usulü alanında da birçok eser kaleme almıştır. Fıkıh usulü hem din hem de dünya ile ilişkili bir ilim olması hasebiyle müellifin gençlik yıllarında dikkatini çekmiş ve ömrünün verimli yıllarından bir müddet bu alanla iştigal etmiştir.⁶⁶

1. *el-Menhûl min ta’lîkâti’l-usûl.* Gazzâlî’nin kaleme aldığı ilk eserlerden birisidir. Henüz hocası Cüveynî hayattayken telif etmiştir. Hocası bu eseri gördüğünde “Beni sağken mezara gömdün, ölümümü bekleyemez miydin?” diyerek beğenisini ifade etmiştir.⁶⁷ Gazzâlî bu eserinde Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/767) karşı şiddetli tenkitlerde bulunmuş, ulemadan bazıları söz konusu eserin kendisine ait olmadığını söylemiş olsa da genel kabul olarak eserin ona ait olduğu bilinmektedir. Müellif, *el-Müstasfâ* isimli eserinde Ebû Hanîfe’ye karşı kullandığı sert ifadelerden vazgeçmiştir.⁶⁸ *el-Menhûl*’de

⁶² Fuat Sezgin, *Târîhu’t-turâsi’l-Arabî*, çev. Arefe Mustafa - Seîd Abdurrahîm (Riyad: Câmi’atü’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd, 1991), 3: 196; Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 530.

⁶³ Bkz. Ahmed b. Muhammed b. ‘Alî b. Hacer Heytemî el-Ensârî, *el-Fetâva’l-fikhiyye’l-kübrâ*, ed. Abdulkadir b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî (el-Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.), 4: 182.

⁶⁴ Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 530.

⁶⁵ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1: 1.

⁶⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 33.

⁶⁷ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 19: 335.

⁶⁸ Hammâdî Züveyb, “Gazzâlî’nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde ‘el-Müstasfâ fî ‘ilmi’l-usûl’ Adlı Eserinin Konumu ve Kuzey Afrika Ülkelerindeki Mâlikî Mezhebine Etkisi”, *Uluslararası Modern Çağ ve*

hocası Cüveynî ve muasırı olan ulemanın görüşlerine bağlı kalırken, ilmî noktada oldukça yetkin bir seviyeye geldikten sonra *el-Müstasfâ*'da artık kendisinden önceki ulemaya muhalif görüşler beyan etmiştir.⁶⁹

2. *Tehzîbü'l-usûl*. Müellifin fıkıh usulü konularını, *el-Müstasfâ*'dan daha detaylı bir şekilde ele aldığı bir eserdir.⁷⁰ Fakat araştırabildiğimiz kadarıyla günümüze ulaşmamıştır.

3. *Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni's-şebeh ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl*. Bu eserde, kıyas bahsinin illet nazariyesi beş ana başlık altında etraflıca işlenmiş ve kıyas-maslahat ilişkisi ele alınmıştır.⁷¹

4. *Mufassalu'l-hilâf fi usuli'l-kıyas*. Gazzâlî, bu eserini Bâtınilere reddiye olarak yazmış, ayrıca eserde Hemedan'da iken kendisine arz edilen bir meseleye cevap vermiştir.⁷² Araştırabildiğimiz kadarıyla eser günümüze ulaşmamıştır.

5. *Esâsü'l-kıyâs*. Bu eser; ilim ehli bir zatın, kıyas hakkında birçok görüş olduğunu ve bu sebeple kiminin helal dediğine kiminin haram dediğini Gazzâlî'ye ifade ederek bu konu hakkında doyurucu bir eser yazmasını talep etmesi üzerine kaleme alınmıştır.⁷³ Eserin ismi, *el-Müstasfâ*'da kıyasın vücudunun ispat edildiği bölümde ve başka bazı bölümlerde geçmektedir.⁷⁴ *Esâsü'l-kıyâs*, Bayram Pehlivan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Esâsü'l-kıyâs: fıkhi kıyasın esası: tevkif*, İstanbul, 2019).

6. *Hakikatü'l-kavleyn*. İmam Şafii'nin kavli-kadimi ve kavli-cedidi ile alakalı olarak Gazzâlî'den önce ve sonra birçok eser telif edilmiştir. Gazzâlî; bu eserin başında, birilerinin İmam Şafii'yi, bazı meselelerde iki kavli olduğunu bahane ederek ta'n

Gazzâlî Sempozyumu (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2011), 152; Karlığa, "Gazzâlî", 13: 530.

⁶⁹ Bkz. Ekrem Ubeyd - Kaysar Hamd Abd, "*Muhâlefâtu'l-İmâmi'l-Gâzzâlî li ârâihi'l-usûliyye*", 196.

⁷⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, 1: 33.

⁷¹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni's-şebeh ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl*, thk. Hamd el-Kebîsi (Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1390), 1: 11-12.

⁷² Bernard Carra de Vaux, *Mufekkirü'l-İslâm el-Gazzâlî*, trc. Âdil Zuaytir (Kahire: Mektebetu İbn-i Sina, 2016), 1: 9.

⁷³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân (Riyad: Mektebetu'l-Abîkân, 1413), 1: 1-2.

⁷⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, 2: 245.

etmeleri üzerine bu eseri kaleme aldığını beyan etmiştir.⁷⁵ Gazzâlî, bu eserin ismini *el-Müstasfâ*'da Kur'an bahsini ele alırken zikretmiştir.⁷⁶

7. *el-Meknûn fi'l-usûl*. Muasır ulemadan Muhammed Hasan Heyto ve Şaban Muhammed İsmail, eseri Gazzâlî'ye nispet etmektedir. Ancak eserlerinde zaman zaman diğer eserlerine değinen müellifin, bu eserine değinmediği bilinmektedir.⁷⁷ Araştıradığımız kadarıyla eser günümüze ulaşmamıştır.

8. *Tasvîbu'l-müctehidîn*. Müellifin *Esâsü'l-kıyâs* isimli eserinin muhakkiki Fehd b. Muhammed es-Sedhân, mukaddimesinde bu risaleyi Gazzâlî'nin müstakil bir eseri olarak saymakta fakat kendisinin söz konusu risaleye ulaşamamış olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ *el-Müstasfâ*'yı tahkik eden muasır alimlerden Süleyman el-Aşkar; *Tasvîbu'l-müctehidîn* risalesinin, *el-Müstasfâ*'nın matbu Bûlakiyye ve Ticâriyye nüshalarında mevcut olmadığını ancak Chester Beatty kütüphanesindeki nüshada bulunduğunu söylemektedir.⁷⁹

1.2.3. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*

İbn Haldun (ö. 808/1406); fıkıh usulü alanında mütekellim metoduna göre telif edilmiş, bu ilmin yapı taşları olarak kabul edilen ve sonraki eserlere kaynaklık etmiş bulunan dört temel eser olduğunu zikretmektedir. Bunlardan birincisi Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *el-Umed* adlı eseri, ikincisi Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fıkh* adlı eseri, üçüncüsü İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân fi usuli'l-fıkh* adlı eseri, dördüncüsü ise Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usul* adlı eseridir.⁸⁰

⁷⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tüsî el-Gazzâlî, *Hakikatü'l-kavleyn*, thk. Musellem b. Muhammed b. Macide ed-Dûseri (Mecelletu'l-Cem'iyyetü'l-Fıkhıyye es-Suudiyye, 2008), 271.

⁷⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 197. Gazzâlî'nin eserleri için bkz. (Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, Kuveyt, 1977)

⁷⁷ Zeyneb Taha el-Alvânî, "Kırâatun fi kutubi'l-İmâmi'l-Gazzâlî el-usûliyye", *İslamiyat al-Ma'rifah* 7/27 (2001), 125.

⁷⁸ es-Sedhân, "Mukaddime", *Esâsü'l-kıyâs*, 17.

⁷⁹ Süleyman el-Aşkar, "dipnot", *el-Müstasfâ*, 2: 437.

⁸⁰ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1988), 1: 576.

Mezkûr dört eserin kaleme alındıkları tarih göz önünde bulundurulduğunda, son olarak *el-Müstasfâ*'nın telif edildiği görülür. Bu eser, gerek telif edilme sebebi gerekse müellifin eseri ömrünün sonlarında kaleme almış olması hasebiyle o zamanın genel çevrelerince kabul görmüş ve günümüze kadar birçok esere kaynaklık etmiştir. Fıkıh usulü alanında günümüzde dahi temel eserler arasında sayılmaktadır. Bu da eserin alanda özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

el-Müstasfâ fıkıh usulü literatüründe önemli bir yere sahip olup, üzerine birtakım şerhler yazılmış ve bazı ihtisarlar yapılmıştır. Meramın anlaşılmasında pek bir zorluk bulunmaması hasebiyle üzerine fazla şerh türü eser telif edilmemiştir. Ayrıca eser, bazı âlimler tarafından ihtisar edilmiştir.

el-Müstasfâ'ya şerh yazan müellifler: İbnü'n-Nâzır diye bilinen Ebû Ali Hüseyin b. Abdülazîz el-Fihri el-Belensî (ö. 679/1280), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Âmirî el-Gırnâtî (ö. 699/1299), Ebû Abdullah İbnü'l-Hâc el-Abderî (ö. 737/1336) (*el-Müstevfâ şerhu'l-Müstasfâ*) ve Serîcâ b. Muhammed el-Malatî (ö. 788/1386) (*Müstaksa'l-usûl fî Müstasfa'l-usûl*), es-Sukûnî (ö. 717/1317) (*Şerhu'l-Müstasfâ*). Ayrıca Sehl b. Muhammed el-Ezdî el-Gırnâtî (ö. 639/1242), İbnü'l-Hâc diye bilinen Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî (ö. 651/1249) (*Hâşiyetun alâ müşkilâti'l-Müstasfâ*) esere birer hâşiye yazmıştır.⁸¹ Yakın zamanda, Ali b. Sa'd b. Sâlih ed-Duveyhî eserin Kitap ve Sünnet bölümü üzerine bir şerh yazmıştır: *el-Beyânu'l-Müstevfâ fî şerhi mebâhisi'l-Kur'âni ve's-sünneti min kitabi'l-Müstasfâ* (Demmâm, 2016)

Yapılan bazı ihtisarlar: İbn Rüşd el-Hafîd'in (ö. 595/1198) *ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh* (nşr. Cemâleddin el-Alevî, Beyrut 1994) adlı eseri. Bu eser *Muhtasarü'l-Müstasfâ* olarak da bilinmektedir. Eseri tahkik eden Cemâleddin el-Alevî; eserin mukaddimesinde, İbn Rüşd'ün bu eserde *el-Müstasfâ*'dan bazı yerleri kısaltmış olduğunu ve gerekli gördüğü bazı eklemelerde bulunduğunu aktarmaktadır.⁸²

⁸¹ Apaydın, "el-Müstasfâ", 32: 125; Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri", 156.

⁸² Cemâleddin el-Alevî, "Mukaddime", *ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh*, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 29.

Ebû Ali Hüseyin b. Atîk er-Rabaî'nin, *Lübâbü'l-mahsul fî 'ilmi'l-usûl* (nşr. Muhammed Gazâlî Ömer Câbî, Dubai 1422/2001) adlı eseri de bu çalışmalardan birisidir. İbn Reşîk (ö. 456/1064) diye bilinen müellif, *el-Müstasfâ*'yı ihtisar etmesinin yanı sıra bazı noktalarda da Gazzâlî'yi tenkit etmiştir. Meselâ; hükmün kendisinin hükmün rûkûnleri arasında sayılmasına, bir şeyin parçasının o şeyin kendisiyle aynileştirilmesi anlamına geleceği gerekçesiyle karşı çıkmış ve kıyasın bir delil olarak değil, istinbat yöntemi olarak değerlendirilmesini eleştirmiştir.⁸³

Sühreverdî el-Hakîm (ö. 587/1191) ve Ebü'l-Abbas İbnü'l-Hâc el-İşbîlî yaptıkları ihtisarlara *Muhtasarü'l-Müstasfâ* ismini vermişlerdir.⁸⁴ Mâlikî kadısı *İbnü'l-Münasîf* el-Kurtubî (ö. 620/1223) *el-Müstasfâ*'yı nazım haline getirerek ihtisar etmiştir. Yine Afrikalı bir âlim olan İbnü't-Tabîr (ö. 675/1276), *el-Müstasfâ*'yı ihtisar etmiştir.⁸⁵ Bu zikredilenlerden başka; Ali b. Abdurrahman et-Tilimsânî (ö. 1011/1603) *el-Muktedabü'l-esfâ fî ihtisâri'l-Müstasfâ*, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhak el-Ya'merî *Müstasfâ'l-Müstasfâ* ve İbnü't-Tayr et-Tûnisî *Muhtasarü'l-Müstasfâ* adlı çalışmalarında *el-Müstasfâ*'yı ihtisar etmiştir.⁸⁶ Eseri ihtisar edenler arasında İbn Şâs (ö. 616/1219) da bulunmaktadır.⁸⁷ Ancak araştırabildiğimiz kadarıyla ihtisarının ismine ulaşamamıştır. Yakın zamanda yapılan bazı ihtisarlar ise; Muhammed el-Bervî'nin *el-Esfâ mine'l-Mustasfâ* (nşr. Ebu Bekir Abdullah Sa'davî) ve Abdülkerim Muhammed el-Müderriş, *Safvetu'l-leâli' min Müstasfâ el-İmâmi'l-Gazzâlî* (Bağdat, 1986) isimli çalışmalarıdır.

Eserde bulunan hadislerin tahriri hususunda da bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda “İbn Arabiyye” künyesi ile bilinen Osman b. Atîk el-Kaysî'ye (ö. 659/1260) ait *el-Müstevfâ fî ref'i ehâdisi'l-Müstasfâ* isimli eser ve Yûsuf b. Muhammed el-Beyyâsî'ye (ö. 653/1255) ait *Tahrîcü ehâdisi'l-Müstasfâ* isimli eser ön plana çıkmaktadır.⁸⁸ Yakın zamanda Beşîr Subhî Şübeyr, İmâm Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde, *Tahrîcu ehâdisi'l-Müstasfâ fî'l-usûl li'l-Gazzâlî* ismiyle yüksek

⁸³ İbn Reşîk el-Mâlikî, *Lübâbü'l-mahsul*, 1: 187; Apaydın, “el-Müstasfâ”, 32: 126.

⁸⁴ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1643.

⁸⁵ Züveyb, “*Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri*”, 154-155.

⁸⁶ Apaydın, “el-Müstasfâ”, 32: 125.

⁸⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd fî usûli'l-fıkh* (Dâru'l-Kutubî, 1994), 1: 12-13.

⁸⁸ Hüseyin İbn Reşîk el-Mâlikî, “mukaddime”, “*Lübâbü'l-mahsul fî 'ilmi'l-usûl*”, thk. Muhammed Gazâlî Ömer Câbî, (Dübey: Dâru'l-Buhus li'd-Dirasati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Türas, 1422), 1: 48.

lisans tezi (1407) hazırlamıştır.⁸⁹ Şerh, ihtisar, hadis tahrîci eserlerinin yanı sıra Süleyman b. Davud el-Gırnâtî (ö. 832/1428) *el-Müstasfa* üzerine talik türü bir eser telif etmiştir.⁹⁰

Eserin ilk neşri; Bahrû'l-Ulûm el-Leknevî'nin (ö. 1225/1810), *Fevâtihu'r-rahâmût* adlı eseriyle birlikte Bulak'ta yapılmış (I-II, 1322, 1324 [II. cildin sonundaki tarih 1325'tir]), daha sonra bu neşirden tıpkıbasımları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca eser Muhammed Mustafa Ebü'l-Alâ (Kahire 1391/1971), Hamza b. Züheyr Hâfız (Medine 1413/1993), İbrâhim Muhammed Ramazan (Beyrut 1994), Muhammed Yûsuf Necm (Beyrut 1995), Muhammed Süleyman el-Aşkar (Beyrut 1997) ve Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfi (Beyrut 2000) tarafından yayımlanmıştır. Öte yandan *el-Müstasfâ*, H. Yunus Apaydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*el-Müstasfa: İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, I-II, Kayseri 1994).⁹¹

1.2.3.1. Telif Türü, Sebebi ve Tarihi

el-Müstasfâ, Gazzâlî'nin ömrünün son dönemlerinde kaleme aldığı eserlerden sayılmaktadır. Nitekim İbn Hallikân bu eserin, 503 yılı Muharrem ayının altısında telif edildiğini aktarmaktadır.⁹² Gazzâlî, eserin başında fıkıh ve fıkıh usulü alanında birçok eser verdiğini, sonrasında tasavvuf ilmine yöneldiğini ve bu alanda *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* gibi geniş bir eser, *Cevâhiru'l Kur'ân* gibi vecîz bir eser ve *Kimyâ-yı Sa'âdet* gibi orta hacimli bir eser telif ettiğini aktarır.⁹³

Gazzâlî, uzunca bir zamandır yaşadığı zühd ve halvet döneminden sonra tekrardan ders vermeye başlamıştır. Eserin telif sebebini, fıkıh ilmi tahsil eden bazı talebelerin kendisinden fıkıh usulü alanında tertip ve tahkik usulünü birleştireceği, orta hacimli, *Tehzîbü'l-usûl* kadar uzun ve detaylı olmayacak, *el-Menhûl* kadar vecîz ve kısa olmayacak, anlaşılır bir eser telif etmesini teklif etmeleri üzerine kaleme aldığını aktarmaktadır. Gazzâlî, eserinde ortaya koyduğu tertip ve tahkik ile bu eseri okuyan

⁸⁹ Apaydın, "el-Müstasfâ", 32: 125-126.

⁹⁰ Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri", 157.

⁹¹ Apaydın, "el-Müstasfâ", 32: 125-126.

⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2: 418.

⁹³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 33.

kimsenin, bu ilmin maksatlarına vâkıf olabileceğini ve okuduğu yerleri zihninde kolayca toparlayabileceğini ifade etmektedir.⁹⁴

Apaydın ise eserin telif sebebi hakkında farklı bir kanaat belirtmektedir, şöyle ki: "... *Mustasfâ*'yı diğer fıkıh usulü kitapları arasında öne çıkaran hususlardan biri de yazılış amacıdır. Kendisini mutlak müctehid konumunda gören Gazzâlî, *Mustasfâ*'yı belli bir mezhebi savunup üstün görmek amacıyla ya da bir ders kitabı olarak kaleme almamıştır. Bu eseri telif amacı, öncelikle kendi metodolojisini ortaya koymak ve itihad basamaklarını tırmanmak isteyenlere rehberlik etmektir."⁹⁵

1.2.3.2. Şekli (İç Tasnifi) ve Muhtevası

Gazzâlî, eserin başında işleyeceği konuları ve okuyucunun ileride karşılaşacağı bahislerin neler olduğunu bildiren bir zihin haritası çizmiştir. Bu açıdan eserde verilen başlıklar ve alt başlıklar ile konular tam bir bütünlük içerisinde. İbn Tumlûs (ö. 620/1223), kendi dönemindeki ulemanın Gazzâlî'nin eserlerine yöneldiğini ve müellifin eserde ortaya koymuş olduğu -daha önceki hiçbir eserde görülmemiş olan- gayet düzenli ve tertipli sistemi beğendiklerini ifade etmiştir.⁹⁶

Muasır eserlerde bulunan önsöz-giriş-gelişme bölümleri *el-Müstasfâ*'daki mukaddime-başlangıç-gelişme bölümlerine düzen açısından oldukça benzemektedir. Ayrıca muasır eserlerdeki sonuç bölümü, müellifin tasvîbu'l-müctehidîn risalesinin sonunda varmış olduğu neticeleri zikrettiği bölüme oldukça benzemektedir.⁹⁷ İbn Âşûr (ö. 1392/1973), *el-Müstasfâ*'nın güzel bir üslubunun olduğunu; ibarelerinin açık, delillerinin sağlam ve anlaşılır olduğunu, itiraz ve istidlallerinin yerinde ve eserin derli toplu, güzel bir yapısının olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸

Gazzâlî, eserin mukaddimesinde ilimleri üçlü bir tasnife tabi tutmuştur:

⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 34.

⁹⁵ Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik, 2019), 1010.

⁹⁶ Ebü'l-Haccac Ebu İshak Yusuf b. Ahmed İbn Tumlûs, *el-Medhal li sinaati'l-mantık* (el-Matbaatu'l-İbîrne, 1916), :

⁹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 31, 35, 45, 2: 446.

⁹⁸ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *el-Muhâdarâtu'l-mağribiyye* (Tunus: Merkezu'n-Neşri'l-Câmiî, 1999), 351.

1. Salt aklî ilimler: Matematik, hendese ve astronomi gibi. Gazzâlî şeriatın bu ilimlerin tahsilini (bizzat) teşvik etmediğini ve bu tür ilimlere yönlendirmediğini beyan etmektedir.
2. Salt naklî ilimler: Hadis ve tefsir gibi. Gazzâlî bunları tahsil etmek için ezber gücünün bulunmasının yeterli olduğunu ve akla bir mahal bulunmadığını aktarmaktadır.
3. İlimlerin en şerefli, aklın ve naklin birleştiği ilimlerdir. Gazzâlî fıkıh ve fıkıh usulünün bu kabilden olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹

el-Müstasfâ'nın ihtisarı olan *Lübâbü'l-mahsûl* isimli eserin başında İbn Reşîk (ö. 680/1281), Gazzâlî'nin salt aklî ilimler hakkındaki kanaatinin kesinlikle doğru olmadığını ifade ederek eleştiride bulunmuş ve şu ayeti delil olarak getirmiştir:¹⁰⁰

*O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır.*¹⁰¹

Lübâbü'l-mahsûl'ü tahkik eden Muhammed Gazâlî, bu noktada Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* ile *el-Münkız mine'd-dalâl*'daki ilim tasniflerine bakıldığında müellifin matematik ve hendesinin bizzat kendisinin değil bunların kullanıldığı sihir ve tılsım gibi mezmûm/kınanmış ve faydasız ilimleri kastetmiş olma ihtimalini dile getirmiştir.¹⁰²

Gazzâlî, fıkıh usulünü ele alırken bazı usulcülerin, eserlerinde nahiv, kelâm ve fıkıh meselelerine çokça yer vermiş olmalarını eleştirmiş ve kendisi mümkün mertebe usul haricindeki bahislere değinmeyeceğini ifade etmiştir. Bu meyanda bazı usulcülerin nahiv ilminin konusu olan harflerin anlamlarına ve i'râbın delalet ettiği manalara yer vermelerini tenkit etmiştir. Ancak kelamcılarını, usul ile doğrudan bağlantılı olmayan bazı ıstılahların tariflerini vermeleri hususunda haklı bularak bu yaptıklarının gerekli olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³

⁹⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 32-33.

¹⁰⁰ İbn Reşîk, *Lübâbü'l-mahsûl*, 1: 189.

¹⁰¹ Yûnus, 10/5.

¹⁰² İbn Reşîk, *Lübâbü'l-mahsûl*, 1: 90.

¹⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 42.

Eserin başında ilimlerin taksimi, fıkıh usulünün tanımı, diğer şer'î ilimlerle arasındaki münasebeti aktarılmaktadır. Ayrıca mantık ile alakalı kısa bir bölüme yer verilmekte ve sonra ana bölümlere geçilmektedir. Gazzâlî, konuları dört kutub/ana eksen çerçevesinde toplamakta ve zihinde yerleşmesi için “semere” ifadesi ile somutlaştırarak izah etmektedir.

“Semere” ile farz, vacip, helal gibi hükümleri; “müsmir” ile hükmün delilleri olan Kitap, sünnet, icmâ ve istishâbı; “turuku'l-istismâr” ile hüküm çıkarma yolları olan manzûm, mefhum ve kıyası; “müstesmir” ile müctehid yani hükmü çıkaran kişiyi kastetmektedir.¹⁰⁴ Gazzâlî, hükme ulaşmayı sağlayan deliller arasında kıyası zikretmemektedir. Ancak “turuku'l-istismâr” başlığını üç kısma ayırmakta; birinci olarak ‘manzûm’u, ikinci olarak ‘mefhûm’u ve üçüncü olarak da ‘kıyas’ı ele almaktadır.¹⁰⁵ Yani Gazzâlî’ye göre kıyas; müstakil bir delil değil, hüküm çıkarma yollarından biridir. İbn Rüşd (ö. 595/1198) *ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh* isimli eserinin mukaddimesinde, Gazzâlî’nin zikrettiği bu dört ana eksenden en çok önem arz eden ve özel olarak odaklanılması gerekenin üçüncü eksen (hükme ulaşmayı sağlayan deliller) olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶

Eser hakkında genel bilgiler verildikten sonra, daha önceki usulcülerin eserlerinde bulunmayan mantık ilminin hülâsa edildiği bir bölüm göze çarpmaktadır. Gazzâlî, “Bunu (mantık ilmini) bilmeyenin ilmine güvenilmez.” ifadesi ile mantık mukaddimesinin fıkıh usulü için gerekli olduğu gibi diğer bütün ilimler için de gerekli olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷

Şamil Şahin, Gazzâlî’nin metot olarak mantığı temel aldığını ve onu fıkıh, hadis ve tefsir gibi cüzî ilimlerden ayırarak fıkıh usulüne dâhil ettiğini ve bunu yaparken felsefî konulara dalmadığını söylemiştir. Ayrıca Gazzâlî’nin, mantık konularında fikhî örneklere yer vererek metodunu belirlemiş olduğunu, böylece mantık ilmi isimken İslamî bilgi ve kavramlara dayanan bir ilme dönüştüğünü ifade

¹⁰⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 39.

¹⁰⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 7, 235.

¹⁰⁶ Bkz. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh*, thk. Cemâleddin el-Alevî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1: 36.

¹⁰⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 45.

etmiştir.¹⁰⁸ Bunun yanı sıra Gazzâlî'nin mantığa yer vermiş olmasını, akl-ı selim herkesin mezhep taassubundan uzak durarak, objektif sonuçlara varabilmesi için sağlamasını yapabileceği bir ölçüye göre hareket etmesi gerektiğine bağlamak mümkündür. Nitekim mantık ilminin müellif nezdinde özel bir yeri vardır. Zira kendisi *el-Kıstâsü'l-müstakîm* adlı eserinde “وَزُنُوا بِالْفِئْسَاسِ الْمُسْتَقِيمِ” / Doğru terazi ile tartın”¹⁰⁹ ayetinden hareketle Kur'an'ın temelinde formel (sûrî) mantığın yer aldığını ve bu mantığı Allah'ın (c.c.) peygamberlere öğretmiş olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹¹⁰

el-Müstasfâ'da işlenen konular dahilinde, mantık ilmi zaman zaman kendini hissettirmektedir. Nitekim müellif, ele almış olduğu konu hakkında muhalif görüşlere yer vermekte ve ileri sürdükleri delilleri zikretmektedir. Sonrasında ise görüşler ve delillerdeki tutarsızlıkları beyan etmekte ve gerekçelerine de yer vererek bu görüşleri reddetmektedir. Müellif, genelde kendi görüşünü delilleriyle birlikte en son zikretmektedir. Bu noktada müellif, eser genelinde, mantık ilminde önemli bir yere sahip olan cedel/diyalektik¹¹¹ metodunu son derece güçlü bir şekilde kullanmaktadır.

Hanbeli fakih Tûfî (ö. 716/1316) *Şerhu Muhtasari'r-Ravza* isimli eserinde; Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'da fıkıh usulü ile mantığı birleştirdiğini, eserin başına muhtasar bir mantık mukaddimesi eklediğini ve daha önceki ulemadan böyle bir uygulama görülmediğini ifade etmektedir.¹¹² Tûfî'nin beyanına bakıldığında, Gazzâlî'nin fıkıh usulü eserini, başına mantık mukaddimesi koyması hususunda daha önce böyle bir uygulama olmadığı noktasında belirtmiş olduğu kanaatin haklılık payı olduğu görülmektedir. Ancak fıkıh usulü ile mantığı ilk birleştirenin Gazzâlî değil de İbn Hazm (ö. 456/1064) olduğu noktasında güçlü emareler mevcuttur. Nitekim İbn Hazm *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* isimli eserinin mukaddimesinde şöyle demiştir:

¹⁰⁸ Şahin, *Gazzâlî'de Mantık ve Fıkıh Usulü*, 177-178.

¹⁰⁹ eş-Şu'arâ, 26/82.

¹¹⁰ Bkz. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, thk. Muhammed Bîcû, 1993, 14; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 49.

¹¹¹ Bkz. Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 215.

¹¹² Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut/Lübnan: Müessetü'r-Risâle, 1407), 1: 101.

“*et-Takrîb li-haddi'l-mantık* isimli eserimizde, genel olarak akıl yürütmenin keyfiyetini ve doğruyu yanlıştan ayırmaya yardımcı olacak burhan¹¹³ çeşitlerini anlattık... Böylece bu kitap doğruya götüren yolların, yanlışta götüren alametlerden ayrılabilmesi noktasında bir asıl/ölçü oldu... Sonra *el-İhkâm*'ı telif ettik, bu eserle de mükellef olduğumuz ibadetler hususunda gerekli izahı yapabilmeyi ve *et-Takrîb*'de ortaya koyduğumuz burhanlar ile insanlara hüküm beyan etmeyi amaçladık.”¹¹⁴

İfadelerinden açıkça anlaşılacağı üzere İbn Hazm, mantık ilmini fıkıh usulü için gerekli görmüş ve doğru hükümlere ulaşabilmek adına bir ölçü olduğunu söylemiştir. Ayrıca usul eserinde (*el-İhkâm*), birçok yerde mantık eserine (*et-Takrîb*) atıfta bulunmuş ve okuyucuyu oraya müracaat etmeye sevk etmiştir.¹¹⁵ Öte yandan fıkıh usulü eserinde bazı mantıkî terimlerini (had, resm, burhan vb.), müstakil bir başlık altında ele almıştır.¹¹⁶ Bütün bunları göz önünde bulundurduktan sonra İbn Hazm, her ne kadar Gazzâlî gibi fıkıh usulü eserinin başına mantık bölümü eklememiş olsa da, gerek eserinin mukaddimesinde mantık eseri hakkında verdiği bilgiler, gerekse mantık eserine yaptığı atıflar sebebiyle fıkıh usulü ile mantığı ilk olarak İbn Hazm'ın mezcettiğini söylemek mümkündür.¹¹⁷

Gazzâlî fıkıh usulü konularını özellikle Ehl-i sünnet zâviyesinden ve başta Mu'tezile olmak üzere diğer ekollerle karşılaştırmalı olarak ayrıntısına kadar tartışmış, tenkit ve tekliflerini ortaya koymuştur. Bu yönüyle *el-Müstasfâ*, bir bakıma daha önceki anlayışların tartışıldığı ve irdelendiği bir eser hüviyeti taşımaktadır. Fakat müellif, görüş ayrılıklarını derinleştirmek yerine ayrılık noktalarını mümkün olduğunca kapatmaya, imkân varsa bunların arasını uzlaştırmaya ve tarafların görüşlerini doğru biçimde takdim etmeye çalışmıştır.¹¹⁸

¹¹³ Burhan: Doğruluğunda şüphe bulunmayan ve zaruri bilgi getiren kesin delil; mantıktaki beş sanattan biri. Bkz. Y. Şevki Yavuz, “Burhan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 429.

¹¹⁴ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 4/1: 8.

¹¹⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1: 8, 14, 17, 36, 77.

¹¹⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1: 35, 36, 37.

¹¹⁷ Bkz. Vâil b. Sultân b. Hamza el-Hârisî, *'Îlâkatu 'ilmi usûli'l-fikhi bi 'ilmi'l-mantiki* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 312.

¹¹⁸ Apaydın, “el-Müstasfâ”, 32: 125.

Gazzâlî ele almış olduğu konular hakkında, gerekli gördüğü görüşlere yer verdikten sonra kabul etmediklerini gerekçelerini beyan ederek reddetmiş ve ele aldığı konunun sonunda, benimsediği görüşü delillile birlikte ortaya koymuştur. Gazzâlî, zamanında gündem olan bazı meselelere fıkıh usulü zâviyesinden değinmiş ve çözüm bulmaya çalışmıştır. Mesela; gemide bulunanları kurtarmak için birinin denize atılması, toplumu tehdit eden fiillerde bulunan birinin siyaseten katledilmesi ve tevbe ettiğini izhar etse bile irtidad ettiğini gizli tutan birinin katledilmesi bu meselelerden bazılarıdır.¹¹⁹ Okuyucu bu eserde Gazzâlî'nin usul konularını derinlemesine ele aldığını ve muhakkik bir usulcü olarak meseleleri tahlil ettiğini gözlemlemektedir. Öyle ki müellif, genel olarak görüşleri beyan ederken kimsenin adını vermemiştir. Bunu da “Hakkı, şahıslardan talep eden kimsenin kafası karışır, şaşırır kalır.”¹²⁰ diyerek gerekçelendirmiştir.

Gazzâlî'nin kaleme almış olduğu ilk usul eseri olan *el-Menhûl* ile son eserlerinden biri olan *el-Müstasfâ* arasında bazı önemli farklılıklar vardır. Mesela, *el-Menhûl*'de Ebû Hanife'yi sert bir dille eleştiren¹²¹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*'da bu üslubundan vazgeçerek birçok yerde Ebû Hanife'nin ismini zikrettikten sonra رَحْمَةً /Allah ona rahmet etsin diyerek duada bulunmuştur.¹²² Ayrıca *el-Menhûl*'de Şafii mezhebine yakın bir yaklaşım sergilerken¹²³ *el-Müstasfâ*'da belirli şartlar zikrederek hemen hemen bütün icthadlara eşit bir perspektiften bakmaktadır. Bu noktada Gazzâlî'nin hocası İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'nin bakış açısı önemlidir. Nitekim Cüveynî, *el-Burhân*'da usulcünün mezhep imamlarının furu fıkıh meselelerindeki görüşlerine meyil göstermemesi ve zannî meselelerde belli bir mezhebi esas almaması gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁴

¹¹⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 421, 422, 423.

¹²⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 320.

¹²¹ Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, ed. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1998), 1/614.

¹²² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 223, 2: 133, 240. Bu konuda ikinci bir ihtimal zikredilmektedir, şöyle ki: Gazzâlî'nin Ebu Hanife'nin tenkit etmiş olduğu kısım bazı hasetçiler tarafından kitaba sonradan dahil edilmiş olabilir. Bkz. Apaydın, “*Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî*”, 43.

¹²³ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/608.

¹²⁴ İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, thk. Salâh b. Muhammed b. 'Aveyde (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/2: 35.

1.2.3.3. Kaynakları

Eseri tahkik eden Süleyman el-Aşkar, Gazzâlî'nin bu eserinde esas olarak dört kaynaktan yararlanmış olduğunu aktarmaktadır:

1. *er-Risâle*, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820). Gazzâlî; birçok yerde Şâfiî'nin görüşlerine yer vermektedir,¹²⁵ bazılarını kabul ederken bazılarında ise farklı bir görüşte olduğunu beyan etmektedir. Mesela; taklîd meselesi hakkında Şâfiî'nin, taklîdin doğru olmadığı ile ilgili bir sözünü nakletmekte ve ona katılmaktadır.¹²⁶ Bunun yanı sıra nesih meselesinde, Kitab'ın sünnet ile neshedilemeyeceğini savunan Şâfiî'nin, bu görüşüne katılmamaktadır.¹²⁷

2. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî (ö. 478/1085). Gazzâlî, *el-Menhûl* isimli eserinde hocası olan Cüveynî'den nakillerde bulunmakla beraber ismini de sarahaten verir. Lakin *el-Müstasfâ* isimli eserinde ise hocasının ismini zikretmemektedir.¹²⁸

3. *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usuli'l-fikh*, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013). Bu eser mütekellimîn usulcülerin müstağni kalamadığı ve ondan çokça nakilde buldukları önemli bir kaynaktır.¹²⁹ Gazzâlî; eserinde birçok yerde Bâkılânî'nin görüşlerine yer vermektedir, bazılarını kabul ederken bazılarında farklı bir görüşe sahip olduğunu belirtmektedir. Mesela, Bismelinin Kur'an'dan olup olmadığı meselesinde Bâkılânî'nin bunu kıraat âlimlerinin ichtihadı ile ilgili bir mesele olarak nitelediğini söylemekte ve kendisi de bu görüşe katılmaktadır. Ayrıca müctehidin, sahabeyi taklîd etmemesi gerektiğini söyleyen Bâkılânî'ye katılmaktadır.¹³⁰ Bunun yanı sıra Kur'an'da geçen bütün

¹²⁵ Süleyman el-Aşkar, "Mukaddime", *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî (Beirut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1436), 1: 14.

¹²⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 467.

¹²⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 237-238; eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 106..

¹²⁸ Süleyman el-Aşkar, "Mukaddime", *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî (Beirut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1436), 1: 14.

¹²⁹ 'Abdulhamîd b. 'Alî Ebû Zunejd, "Mukaddime", *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-sagîr)*, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Bâkılânî (Beirut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1998), 1: 102.

¹³⁰ el-Aşkar, "Mukaddime", *el-Müstasfâ*, 1: 14.

lafızların Arapça kökenli olduğunu söyleyen Bâkîllânî'nin görüşünü eleştirmekte ve bu meselede tekellüf etmiş olduğunu ifade etmektedir.¹³¹

4. *Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044). Gazzâlî'nin bu eserden nakilde bulunduğu dair elimizde herhangi bir delil mevcut değildir. Ancak her iki eser birbirleri ile karşılaştırıldığında böyle bir kanaate varılmaktadır.¹³²

1.2.3.4. Sonraki Usulcülere Etkisi

Fıkıh usulü alanında *er-Risâle*'den *el-Müstasfâ*'ya kadar birçok eser telif edilmiştir. Bu eserler arasında *el-Müstasfâ*, sahip olduğu bazı özellikler ile usul literatüründe özel bir yere sahiptir.

Meşhur müfessir Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *el-Mahsûl* isimli usul eserinde, genelde mütekellim metoduna göre telif edilmiş dört temel usul eserini kaynak edinmiştir. Özelde ise büyük oranda *el-Mu'temed* ile *el-Mustasfâ*'dan yararlanmıştır. Şafii fakih İsnevî (ö. 772/1370), Râzî'nin söz konusu iki kitabı (*el-Mu'temed*, *el-Mustasfâ*) ezberlemiş olduğunu nakletmekte ve eserindeki bazı cümlelerin bu iki kitaptaki cümleler ile hemen hemen aynı olduğunu aktarmaktadır. Şafii usulcüsü Tâceddin el-Urmevî'ye (ö. 653/1255) ait olan *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl* isimli eser, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahsûl* isimli eserini özetlemektedir. Şafii fakih Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286), *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl* eserinin temel kaynağı ise Şafii usulcüsü Urmevî'nin *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl* adlı eseridir.¹³³

Şafii fakih Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233), *el-İhkâm* adlı eserinde, *el-Müstasfâ*'yı temel kaynak olarak almış olduğu söylenebilir. Bu eserin, muhteva ve sistem itibariyle *el-Müstasfâ*'dan genel izler taşıyor olduğu görülmektedir. İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223), *Ravzatü'n-nâzır* isimli eserinde, mantık bölümüne kitabın başında yer vermesi dikkate alınırsa, kendisinin *el-Müstasfâ*'ya bağlı kaldığı anlaşılmaktadır.¹³⁴ Ancak İbn Kudâme'nin Hanbeli mezhebine mensup olduğu da göz

¹³¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 201.

¹³² el-Aşkar, "Mukaddime", *el-Müstasfâ*, 1: 14.

¹³³ Ebü Muhammed Cemâluddîn İsnevî, *Nihâyetü's-sül Şerhu Minhâc'ul-vusûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420), 1/1: 6.

¹³⁴ et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 1: 98.

önünde bulundurulduğunda, bu eserini daha çok kendi mezhebine uygun bir yol izleyerek Fukahâ metoduna göre telif ettiğini söylemek mümkündür.

Mâlikî usulcülerden Karâfî (ö. 684/1285), *Şerhu Tenkîhu'l-fusûl* ile *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl* isimli iki eserinde birçok yerde *el-Müstasfâ*'yı zikretmiş ve ondan nakilde bulunmuştur.¹³⁵ Hanbelilerden Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza* isimli eserinde, Gazzâlî'nin ismini kırk üç yerde zikrederken, *el-Müstasfâ*'yı ise altı kez zikretmiştir.¹³⁶ Meşhur usulcü Şâtıbî, *el-Muvâfakât* isimli eserinde, birçok yerde Gazzâlî'ye atıfta bulunmuştur.¹³⁷ Mâlikî fakih Hulûlû (ö. 898/1492), *ed-Diyâu'l-lâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi'* isimli eserinde, on altı meselede *el-Müstasfâ*'dan istifade etmiştir.¹³⁸

Mâlikî fakihlerden İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), *Muhtasaru İbni'l-Hâcib el-usûlî* adıyla bilinen eserine, fıkıh usulü konularına girmeden evvel mantık meselelerini hulusa ederek başlamıştır. *el-Müstasfâ* ile şerh-haşiye-ihtisar bağlamında ilgilenenler daha çok Mâlikîler olmuştur. Bu durumun, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'da meşhur Mâlikî fakih Bâkîllânî'den, birçok nakilde bulunmasından kaynaklandığı zikredilmektedir.¹³⁹ Nitekim Gazzâlî görüşleri serdederken çoğu kez isim vermezken altmıştan fazla yerde Bâkîllânî'yi "Kâdî" unvanıyla zikretmiş ve yirmi dört kere de *رحمة الله*/Allah ona rahmet etsin, diye duada bulunmuştur.¹⁴⁰

Gazzâlî'nin *Müstasfa*'da birçok yerde, İmam Malik'i (ö. 179/795) İmam Şafii ile birlikte zikretmesi, bazen İmam Şafii'nin İmam Malik'ten almış olduğu rivayetlere yer vermesi, Mâlikîlerin *el-Müstasfâ*'ya olan ilgilerine bir etken olarak sayılmaktadır. Ayrıca rivayetlerin tercihi konusunda on birinci tercih sebebi olarak amel-i ehl-i Medîne'yi sayması ve bu tercih sebebi hakkında övgü dolu ifadeler kullanması,

¹³⁵ el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhu'l-fusûl*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd (Şirketü't-Tabâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Muttehîde, 1973), 1: 4, 9, 75; Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fi Şerhi'l-Mahsûl*, ed. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd 'Alî Muhammed Mu'avvaz (Mektebetü Nizâr Mustafâ, 1995), 1/1: 148, 400, 407.

¹³⁶ Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri", 157.

¹³⁷ İbrâhîm b. Musâ b. Muhammed el-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan 'Âli Selmân (Huber: Dâru İbni 'Affân, 1417), 7/1: 194, 209, 212.

¹³⁸ Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri".

¹³⁹ Muhammed Gazzâlî Ömer Câbî, "Mukaddime", *Lübâbü'l-Mahsûl*, 1: 14.

¹⁴⁰ Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri", 157.

Mâlikîlerin ilgisine etken olarak görülmektedir.¹⁴¹ Öte yandan Gazzâlî'nin önde gelen talebelerinden Endülüslü Mâlikî fakih Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148), *el-Müstasfâ*'ya sonradan muttali olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira İbn Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), kendisine, Gazzâlî'nin İbnü'l-Arabî kanalıyla gelen eserlerinin icazetinin verilmiş olduğunu aktarmaktadır.¹⁴²

el-Müstasfâ'nın başında Gazzâlî'nin mantık bölümüne yer vermesi sonrasında, ulemadan bazıları da usul eserlerinin başında mantık bölümüne yer vermişlerdir. Bu uygulamayı tabii karşılayanlar olduğu gibi tenkit edenler de olmuştur. Mesela, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *er-Red ala'l-mantikiyyîn* isimli eserinde, Gazzâlî'nin yaşadığı bir buhran dönemi sonrası eserinin başına mantık mukaddimesi koymuş olduğunu ve bu uygulamanın birçok ulema tarafından devam ettirildiğini ve müteahhir ulema nezdinde sanki başka bir metot yokmuşçasına benimsendiğini ifade ederek eleştiride bulunmuştur.¹⁴³ Bu uygulamayı tenkit edenlerden biri olan Şafii fakih İbn Salâh (ö. 643/1245) mantığı fıkıh usulü ile mezcetmesi hususunda Gazzâlî'yi sert bir dille eleştirerek bu uygulamasını büyük bir bid'at olarak nitelemiştir.¹⁴⁴

Şafii fakih Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370), *Ref'u'l-hâcib an muhtasari İbni'l-Hâcib* isimli eserinde, İbnü's-Salâh'ın mübalağalı ifadeler kullandığını ve mantık ilminin nahiv ilmi gibi bir ihtiyaç üzerine sistematik bir hale getirilmiş olduğunu söylemiştir. Ayrıca dil hatalarını düzeltebilmek için nahiv ne kadar gerekliyse zihnin hatalı sonuçlara varmaması hususunda mantığın da o kadar gerekli olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁵

Gazzâlî'den etkilenen usulcülerden Hanbelî fakih İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir* isimli eserinin başına mantık mukaddimesi koymuştur. Tûfî bu eser üzerine yazdığı şerhte, İbn Kudâme'nin kelamcı ve mantıkçı olmamasına rağmen

¹⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 478; Züveyb, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri", 158.

¹⁴² Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî İbn Hayr, *Fihristu İbn Hayr*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 395.

¹⁴³ Ahmed İbn Teymiyye, *er-Red ala'l-mantikiyyîn* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 198.

¹⁴⁴ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1: 254.

¹⁴⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm Takıyyüddîn es-Sübkî, *Ref'u'l-hâcib an muhtasari İbni'l-Hâcib*, thk. Ali Muhammed Meûd - Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Lübnan/Beyrut: Âlemu'l-kutub, 1419), 1: 281.

böyle bir uygulamaya gitmiş olmasının, söz konusu eserde Gazzâlî'ye tabi bir şekilde hareket ettiğini gösterdiğini ifade etmiştir.¹⁴⁶

Mâlikî usulcülerden İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl ve'l-emel* isimli müstakil fıkıh usulü eserinde, mantık mukaddimesine yer vermiştir. Ayrıca Mâlikî fakih Karâfî (ö. 684/1285) *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl* isimli eserinde, Hanefî fakih İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl* eserinde ve Hanefî fakih İbn Abdîşşekûr (ö. 1119/1707) *Müsellemü's-sübût* eserinde, aynı şekilde mantık mukaddimesine yer vermiştir.¹⁴⁷

Şafii fakih Muhammed el-İsfahânî (ö. 688/1289), *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl* adlı eserinin mukaddimesinde; “Hüccetü'l-İslam İmam Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'nın başına mantık mukaddimesi koymuş olmasına imtisalen bu kitabın başında gayet tertipli ve hülâsa halinde bir mantık mukaddimesine yer verdim.” demiştir.¹⁴⁸ Hicri sekizinci yüzyılda Zeytune Üniversitesi İmamı İbn Arafe (ö. 803/1401); mantık ilmini, fıkıh usulü ve usûlü'd-dîn/kelam ile mezcetmek suretiyle, Mâlikî fıkıh dersleri arasına mantık dersi koyarak önemli bir girişimde bulunmuştur.¹⁴⁹

el-Müstasfâ, Sünnî camiada etki oluşturduğu gibi itikadî açıdan farklı mezheplerde de karşılık bulmuştur. İbâzî¹⁵⁰ bir usul âlimi olan Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (ö. 570/1175), *el-Müstasfâ*'dan etkilenerek hicri altıncı asırda telif etmiş olduğu *el-'Adl ve'l-insâf fî ma'rifeti usûli'l-fıkh ve'l-ihtilâf* isimli eserinde mantık mukaddimesine yer vermiştir. Ayrıca mantık ilminin her ilim dalı için zaruri bir araç olduğunu beyan etmiştir.¹⁵¹ Gazzâlî'nin çok yönlü bir âlim olmasının da etkisi olarak Endülüs ulemasından Mutasavvıf Şüştêrî (ö. 668/1269), *el-Müstasfâ*'ya özel ihtimam göstermiş ve talebelere *el-Müstasfâ* tedrisatı için icazetler vermiştir.¹⁵²

¹⁴⁶ et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 1: 100.

¹⁴⁷ Züveyb, “*Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri*”, 146.

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Kâşif ani'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 125.

¹⁴⁹ Züveyb, “*Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri*”, 146.

¹⁵⁰ Züveyb, “*Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri*”, 284. İbâziyye: Hâricî fırkalarının en mutedili ve günümüze ulaşan tek kolu. Bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, “İbâziyye” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 19: 256.

¹⁵¹ Züveyb, “*Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl' Adlı Eseri*”, 284.

¹⁵² Muhammed el-Behlî en-Neyyâl, *el-Hakikatu't-târihiyyetu li't-tasavvufi'l-İslâmî* (Tunus: Mektebetu'n-Necâh, 1965), 388.

el-Müstasfâ'nun önemi hakkında Nahiv alimi İbnü'n-Nahvî et-Tevzerî (ö. 513/1119) şöyle söylemiştir: “Gazzâlî'nin eserlerini okuyanlar sadece ilmî müktesebat elde etmezler. Bunun yanı sıra onun meselelere karşı temellendirici bakış açısı, ‘taklîd’i ve lüzumsuz detaylara takılmayı reddetme ruhu okuyucuda inkişaf eder. Bu durum *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn* ve *el-Müstasfâ*’da kendini göstermektedir. Öyle ki müellif, *el-Müstasfâ*’da taklîdin ne usulde ne de fîruda herhangi bir bilgi kaynağı olduğunu açıkça ifade etmiştir.”¹⁵³

¹⁵³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 462; Züveyb, “Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde ‘el-Müstasfâ fi ‘ilmi’l-usûl’ Adlı Eseri”, 160.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GAZZÂLÎ'DE İCTİHAD NAZARİYESİ

Gazzâlî eserinin mukaddimesinde belirttiği üzere fıkıh usulü konularını dört “kutub/ana eksen” etrafında toplamıştır. 4. Kutub olarak ele aldığı “müstesmir/müctehid” ile ilgili bölümü; “ictihad”, “taklîd” ve “delillerin teâruzu durumunda tercih” olmak üzere üç fenne ayırmıştır. 1. Fen olarak ele aldığı “ictihad”ı ise “nefsü'l-ictihâd”, “müctehid” ve “müctehedun fih” olmak üzere üç rükne ayırmıştır.¹⁵⁴ Burada göze çarpan nokta “ictihad”ın rükünleri arasında “nefsü'l-ictihâd”ın da zikredilmiş olmasıdır. Hâlbuki rükün kelimesi; köşe, ana sütun, bir bütünün ayrılmaz parçası anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁵ Öyleyse bir şeyin kendi rükünleri içerisinde zikredilmemesi gerekmektedir. Ancak Gazzâlî genel başlık olarak “ictihad” ifadesi ile sadece ictihad amelîyesini değil, ictihadı oluşturan üç temel unsuru kastettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “ictihad” genel başlığının altına “nefsü'l-ictihad”, “müctehid” ve “müctehedun fih” dâhil olmaktadır.

2.1. İCTİHAD

2.1.1. Sözlük Anlamı

Kavramları tanımlarken kökenlerine inmek, dilcilerin değerlendirmelerini dikkate almak, ifade ettikleri anlamları daha iyi kavrayabilmek adına önem arz etmektedir. Bu meyanda ictihad kavramının lügat eserlerinde nasıl incelendiğine müracaat edilmesinde fayda vardır. Zebîdî (ö. 1205/1791), ictihad kelimesinin azami çaba ve gayret sarf edilmesi anlamına geldiğini ve güç/kuvvet anlamına gelen

¹⁵⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 41, 2: 381.

¹⁵⁵ Tevhit Ayengin, “Rükün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 286.

جَهْد/cehd kökünden türetilmiş olduğunu söylemektedir.¹⁵⁶ İbn Manzûr (ö. 711/1311), جَهْد/cehd ile جُهْد/cühd kelimelerinin aynı anlama sahip olduğunu söylemekte,¹⁵⁷ İbn Fâris (ö. 395/1004) ise *cehd* mastarının “meşakkat”, *cühd* mastarının ise “güç/tâkat” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁵⁸

Kur’an-ı Kerim’de bizatihi ictihad kelimesi geçmese de *cehd* kalıbı yeminle alakalı olarak beş ayette yer almaktadır. Söz konusu ayetler içerik olarak birbirine yakın olduğundan, burada sadece üç tanesine¹⁵⁹ yer verilmiştir:

وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا آهْ لَوْلَا إِذْ يَبْعَثُ اللَّهُ جَهْدَ آيْمَانِهِمْ لَمَعَكُمْ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ

*“İman edenler, "Sizinle beraber olduklarına dair bütün güçleriyle Allah’a yemin edenler bunlar mıydı?" derler. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir, böylece hüsrana uğramışlardır.”*¹⁶⁰

وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ آيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ

*“Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: ‘Mûcizeler ancak Allah’ındır.’ Fakat mûcize geldiğinde de iman etmeyeceklerini bilmez misiniz?”*¹⁶¹

وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ آيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مِنْ مِثْلِ بَلَى وَعُذًّا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

¹⁵⁶ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî - Komisyon, "chd", (Dâru'l-Hidâye, ts.), “*Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*”, 7: 538.

¹⁵⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, "chd", (Beirut: Dâru Sâdir, h 1414), “*Lisânü'l-'Arab*”, 3: 113.

¹⁵⁸ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedâni İbn Fâris, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, "chd", (Dâru'l-Fikr, m 1979), “*Mu'cemü mekâyisi'l-luga*”, 1: 486.

¹⁵⁹ Diğer ikisi ise et-Tevbe, 9/79 ve Fâtr, 35/42 ayetleridir.

¹⁶⁰ el-Mâide, 5/53.

¹⁶¹ el-En'âm, 6/109.

“Onlar, Allah’ın ölen birini diriltmeyeceğine dair en büyük yeminleri ettiler. Aksine bu, Allah’ın bizzat üstlendiği gerçek bir vaadidir, fakat insanların çoğu bilmez.”¹⁶²

Cühd kalıbı ise Kur’an-ı Kerim’de sadece bir yerde geçmektedir:

الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Sadakalar hususunda müminlerden hem gönül rızasıyla bolca verenlere hem de daha fazla verecek gücü olmayanlara dil uzatıp onlarla alay edenleri Allah rezil edecektir. Onlar için elem verici bir azap vardır.”¹⁶³

İctihad kavramı, hadislerde sarahaten iki yerde geçmektedir: Birincisi: Meşhur Muâz hadisidir, ikincisi ise hâkimin icthâd ederek verdiği hükümde isabet etmişse iki sevap kazanacağını, şayet hata etmişse bir sevap kazanacağını ifade eden hadistir. İctihad kavramının zamansal çerçevede ifade ettiği mana incelendiğinde ilk dönemde kullanıldığı anlam ve sonradan kazandığı anlam arasında büyük bir fark bulunmamaktadır.

Gazzâlî, icthad kelimesinin sözlük anlamını: “Bir işi yaparken bütün gayreti sarf etmek ve bu hususta olanca gücü harcamak” olarak ifade etmekte ve bu kelimenin güç ve külfet gerektiren işlerde kullanıldığını söylemektedir. Gazzâlî bunun yanı sıra şöyle bir dil tahliline yer vermektedir:

فَيُقَالُ: اجْتَهَدَ فِي حَمْلِ حَجَرِ الرَّحَا، وَلَا يُقَالُ: اجْتَهَدَ فِي حَمْلِ خَزْدَلَةٍ

Mesela, ‘Kişi değirmen taşını kaldırdığında çok çaba sarf etti.’ denilir fakat hardal tanesini kaldırdığında ‘Çok güç harcadı.’ denilmez.”¹⁶⁴

2.1.2. Terim Anlamı

İctihad, ıstılahta; şer‘î hükümlere ulaşma noktasında müctehidin bütün gayretini sarf etmesidir. Gazzâlî icthad kavramının ıstilah anlamını verdikten sonra

¹⁶² en-Nahl, 16/38.

¹⁶³ et-Tevbe, 9/79.

¹⁶⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 381.

tam icthad olarak isimlendirdiği yeni bir kavramdan bahsetmiştir ve şöyle demiştir: “Tam icthad” şer‘î hükümleri elde etme hususunda müctehidin artık daha fazlasını yapmaktan aciz kaldığını fark edecek kadar tüm gücünü ortaya koymasıştır.¹⁶⁵ Bunun yanı sıra Gazzâlî, tam icthad kavramının mukabili olan nakıs icthad kavramına değinmemiştir.

Muasır İslam hukukçularından Cîzânî, tam icthadı tanımlarken Gazzâlî’nin ismini zikretmeden onun yapmış olduğu tanıma oldukça yakın bir tanım yapmaktadır. Cîzânî bunun tam icthadın karşısında nakıs icthadın olduğunu söylemekte ve hükme ulaşmak için delillere “mutlak bir nazar” ile bakmanın nakıs icthada dahil olduğunu beyan etmektedir.¹⁶⁶

Gazzâlî, icthad bahsinin başında, kendisinden önceki usulcülerde görülmeyen “icthadın lügavî anlamına” ve “tam icthad kavramına” değinmiştir. Buradan hareketle Gazzâlî’nin, icthad nazariyesi bağlamında fıkıh usulüne katkısının olduğunu ve sonraki usulcülere etkide bulunduğunu söylemek mümkündür. Zira kavramların önce lügavî, daha sonra ıstilahî olarak tanımlarının verilmesinin, icthad nazariyesi bağlamında mütekellimîn usul eserlerinin ilk örneklerinde tam olarak yer almadığı ve bu uygulamanın ilk olarak Gazzâlî ile başlamış olduğu görülmektedir.¹⁶⁷

2.2. MÜCTEHİD

Müctehid, icthad şartlarını kendisinde toplayan ve hükümleri delillerinden istinbât edebilen kişidir.¹⁶⁸ Gazzâlî, müctehid hakkında iki şartı gerekli görmektedir:

1. Şeriatın temel kaynaklarını iyi bilmesi, bu kaynaklardan hüküm istinbat edebilecek seviyede olması, öncelmesi ve sonraya alması gereken noktaları iyi bilmesi.
2. Adaleti zedeleyecek günahlardan kaçınması. Adaletinde sorun olan kişinin fetvası kabul edilmez ancak bu kişi âlim ise kendisi için icthad edebilir ve icthadıyla amel

¹⁶⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 382.

¹⁶⁶ Muhammed b. Hüseyin b. Hasen el-Cîzânî, *Meâ’limu usûli’l-fikhi i’nde ehli’s-sünneti ve’l-cemâa’* (Dâru İbni’l-Cevzî, 1427), 469.

¹⁶⁷ Bkz. Adem Yenidoğan, “İctihad Teorisi Bağlamında Gazzâlî’nin Mütekellimîn Fıkıh Usulünün Gelişimine Katkıları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 33 (2019), 86.

¹⁶⁸ Muhammed Sıdkî b. Ahmed b. Muhammed el-Bevernû, *Mevsuatü’l-Kavaidi’l-Fikhiyye* (Beyrut/Lübnan: Müessetü’r-Risâle, 2003), 8: 595.

edebilir. Bu bağlamda adalet; bir bakımdan fetvanın kabul edilebilmesinin şartıdır, ictihadın sıhhatinin şartı değildir.¹⁶⁹

Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) meşhur *Cem 'u'l-cevâmi'* isimli usul eserinde; babası Takıyyüddin es-Sübki'nin (ö. 756/1355), müctehidin şeriatın temel kaynaklarını iyi bilmesi gerektiğini söylediğini nakletmiştir.¹⁷⁰ Takıyyüddin es-Sübki'nin belirtmiş olduğu şart ile Gazzâlî'nin zikrettiği şart arasında paralellik bulunmaktadır. Ancak Tâceddin es-Sübki; müctehidin, şeriatın temel kaynaklarını iyi bilmesi gerektiğini şart koşmamıştır. Ona göre müctehidin söz konusu kaynaklarda orta seviyede olması yeterlidir.¹⁷¹ Netice olarak Gazzâlî'ye göre; müctehidin, şeriatın temel kaynaklarını iyi bilmesi gerekirken Tâceddin es-Sübki'ye göre müctehidin bu noktada orta seviyede bilmesi yeterlidir.

Müctehidin şartları arasında Müslüman olma şartı *el-Müstasfâ'*da sarahaten geçmemektedir. Bu durumda ictihad için olması gereken şartları kendisinde bulduran kişi örneğin; “Bir oryantalist müctehid olabilir mi?” diye sorulursa bu soruya en güzel cevabı Cüveynî *el-Burhân'*da vermiştir: “Kâfir bir kimse ictihad için gerekli olan şer'î ilimleri ne kadar iyi bilirse bilsin; şeriata muvafık olsun veya muhalif olsun sözü asla muteber değildir. Çünkü kâfir kimse, İslam milletinden değildir. Onun ictihad edemeyeceğine dair delil ise Müslümanların bu konudaki icmâdır.”¹⁷²

Bu soruya şu şekilde de cevap vermek mümkündür: Meşhur bir külli kaide vardır: “Sâkite bir söz isnad olunmaz. Lakin ma'raz-ı hacette sükût beyandır.”¹⁷³ Buna göre müctehid hakkında Müslüman olma şartı zikredilmediği için müellifin böyle bir şartı ihmal ettiği söylenilemez. Ayrıca müellifin söz konusu şartı açıkça belirtmesine ihtiyaç da bulunmamaktadır. Çünkü bu şart sarahaten zikredilmese de diğer şartların zımında anlaşılmaktadır.

Müctehid hakkında adaleti sarahaten şart olarak zikreden Mâlikî usulcüsü İbn Tilimsânî (ö. 771/1370) şöyle söylemektedir: Fâsık müctehidin; sözü, şahitliği ve

¹⁶⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 383.

¹⁷⁰ Bkz. es-Sübki, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 118.

¹⁷¹ Bkz. es-Sübki, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 118.

¹⁷² Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1: 266.

¹⁷³ Lecnetü'l-'Ulemâ - Necib Havavini, *Mecelletü'l-Ahkâm* (Karaçi: Nur Muhammed, ts.), 1: 24, Madde 67.

fetvası muteber olmadığı gibi icthadı da mutlak anlamda muteber değildir.¹⁷⁴ Ayrıca Gazzâlî de, müctehidin icthad için gerekli delil getirmeyi bilmesinin şart olduğunu söyledikten sonra verdiği tafsilatta, müctehidin dinin temel esaslarına inancının tam olması gerektiğini ve müftünün hiç şüphesiz Müslüman olmasının şart olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁵

Uslucüler arasında müctehidlerin dereceleri hakkında farklı farklı görüşler beyan edilmiştir. Gazzâlî'ye göre ise müctehid, icthad için gerekli olan bütün ilimleri tahsil etmiş ve bir meseleye baktığında tek başına icthad edebilecek kişidir.¹⁷⁶ Ona göre müctehid denilince mutlak müctehid anlaşılır ancak tecezzü'l-icthad (icthadın bölünmesi) bahsinde, mutlak müctehid olmayan bir âlim için de icthad payesi bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Fakat müellif, eser genelinde müctehidlerin mertebelerine değinmemiştir.¹⁷⁷ Öte yandan Gazzâlî, ilimde başlangıç seviyesinde olan ile kemal seviyesine ulaşmış olan arasında mertebe farklılıkları bulunduğunu söylemektedir ve icthad için gereken ilimlerin bir kısmını tahsil etmemiş kimseyi veya gerekli ilimlerin tamamını tahsil etmiş ama hatırlayabilmek için ciddi bir çalışmaya ihtiyaç duyan kimseyi, bu noktada avama benzetmektedir.¹⁷⁸

2.2.1. Müctehidin Bilmesi Gereken İlimler

Müctehid, zikri geçen gerekli iki şartı yerine getirdikten sonra icthad amelîyesini gerçekleştirebilmesi için hükümlerin delillerini ve hüküm çıkarma yollarını bilmesi gerekmektedir. Hükümlerin delilleri; Kitap, sünnet, icmâ ve akıl/istishâb olmak üzere dört tanedir. Hüküm çıkarma yollarının¹⁷⁹ kendisiyle bilindiği ilimler ise ikisi mukaddime niteliğinde, diğer ikisi de tamamlayıcı nitelikte olmak üzere toplam dört tanedir. Bu ilimler sırasıyla şöyledir: Delillerin nasıl kullanılacağı bilgisi, lügat ve nahiv bilgisi, nâsih-mensûh bilgisi ve rivayet-sened

¹⁷⁴ Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebû Muhammed Şerefuddîn el-fihri İbn Tilimsânî, *Şerhu'l-Meâlim fi usuli'd-dîn* (Beyrut/Lübnan: Âlemu'l-kutubi li't-tibâeti ve'n-neşri ve't-tevzî, 1999), 2: 105.

¹⁷⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 386.

¹⁷⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 457.

¹⁷⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 389.

¹⁷⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 457.

¹⁷⁹ Müellife göre hüküm çıkarma yolları; manzûm, mefhum ve kıyas olmak üzere üç tanedir. Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 42.

bilgisi. Müellif bu sayılan ilimleri bilme noktasında çemberi sıkı tutmamakta ve her birisi için esneklik payı bırakmaktadır.¹⁸⁰

Müctehidin bilmesi gereken ilimler ile ilgili ilk kolaylaştırmanın kim tarafından gerçekleştirildiği noktasında farklı görüşler bulunmaktadır. Adem Yenidoğan; ictihad ehliyeti için gerekli olan ilimler hakkında kolaylaştırma yoluna gidilmesinin ilk olarak Gazzâlî'nin hocası Cüveynî'de görüldüğünü, ancak Cüveynî'nin bu hususta açıkça tahfif/kolaylaştırma isimlendirmesi yapmadığını söylemiştir. Ayrıca bu durumu ilk olarak isimlendirenin Cüveynî'nin talebesi Gazzâlî olduğunu ve bu hususu tahfif (hafifletme/kolaylık) olarak isimlendirmiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁸¹ Usulcüler arasında tahfif/kolaylaştırma isimlendirmesini ilk olarak Gazzâlî'nin yapmış olduğu bilgisi doğrudur. Ancak ictihad için gerekli olan ilimler hususunda tahfife giden ilk usulcü Cüveynî değildir. Çünkü Cüveynî'nin tahfif hakkındaki görüşlerine Bâkılânî'nin usul eseri *et-Takrîb*'in ihtisarı olan *et-Telhîs* isimli eserden ulaşılmaktadır. Nitekim Cüveynî *et-Telhîs*'de, Bâkılânî'nin Kitap hususunda ahkam ayetlerinin, sünnet hususunda da ahkam hadislerinin müctehid tarafından bilinmesinin şart olmasını ifade ettiğini söylemiştir.¹⁸²

Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem*'de bazı tahfifatlarda bulunmuştur.¹⁸³ Ancak Gazzâlî'nin izlemiş olduğu tahfif, Bâkılânî'nin belirtmiş olduğu tahfife daha yakın durmaktadır. Dolayısıyla Gazzâlî ictihad ameliyesinin gerçekleştirilebilmesi için bilinmesi gereken ilimlerde tahfife gitme noktasında Bâkılânî'nin tavrını benimsemiştir. Bâkılânî ile başlayıp Gazzâlî ile zirveye çıkan ictihad için gerekli ilimlerde tahfife gitme hususu sonraki usulcülerce de benimsenmiştir.¹⁸⁴ Mesela; Mâlikî fakih Karâfî (ö. 684/1285), Gazzâlî'nin belirlediği hafifletmeleri aynen tekrarlamış ve benimsemiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 383.

¹⁸¹ Bkz. Yenidoğan, *Mütekellim Usulcülerin İctihad Anlayışı*, 143-144.

¹⁸² Bâkılânî tarafından diğer ilimler ile ilgili belirtilen tahfifatlar/kolaylıklar için bkz. İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*, thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâli - Beşîr Ahmed el-'Amrî (Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, ts.), 3/3: 457-461.

¹⁸³ İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z'-zulem*, thk. Abdulazim ed-Dîb (Mektebetu İmâmi'l-Harameyn, 1401), 403-404.

¹⁸⁴ Bkz. Yenidoğan, *Mütekellim Usulcülerin İctihad Anlayışı*, 144.

¹⁸⁵ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar, 2015), 175.

Günümüzde; Gazzâlî'nin, ictihad kapısını kapatmış olduğuna dair bir söylem dolaşmaktadır.¹⁸⁶ Bu söylem, delillerle ispatlanamamış ve mevcut malumatlara aykırı bir iddiadır. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere İmam Gazzâlî, müctehidin bilmesi gereken ilimler ile ilgili tahfif/kolaylaştırma yapan usulcülerden biri olmasının yanı sıra bu hususu tahfif (hafifletme/kolaylık) olarak isimlendiren ilk usulcüdür. Öte yandan birçok ulema tecezzüü'l-ictihad/ictihadın bölünmesine karşı çıkarken, Gazzâlî mutlak müctehid olmayan bir âlimin bazı konularda mütehasıs olabileceğini ve iyi bildiği şer'î bir meselede ictihad edebileceğini söylemiştir.¹⁸⁷ Ayrıca müctehidin; dinleyicilere ictihad yollarını göstermek, ictihad yolunu kolaylaştırmak, ictihad mertebesine ulaşma isteklerini harekete geçirmek ve ictihad yolunu onlara aydınlatmak için münazara yapmasının mendup/sünnet olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁸

2.2.1.1. Kitap Bilgisi

Müctehidin bilmesi gereken delillerin başında Kitap bilgisi gelmektedir. Müellif, bu delil için iki kolaylıktan bahsetmiştir: Birincisi; Kur'an'ın tamamını bilmek şart değildir, beş yüz kadar olan ahkâm ayetlerinin bilinmesi yeterlidir. İkincisi, ahkâm ayetlerini ezbere bilmek de şart değildir; bu ayetlerin yerlerinin bilinmesi ve ihtiyaç olduğu zaman müracaat edilebilmesi yeterlidir.¹⁸⁹ İmam Şâfiî (ö. 204/820), müctehidin sahip olması gereken şartlar arasında önce Kitab'ı bilmenin gerekliliğini zikretmiştir. Ona göre müctehid Kur'an'da geçen hüküm, farz, nâsîh – mensûh, âmm - hâss ve irşad ayetlerini iyice bilmelidir.¹⁹⁰ Ancak İmam Şâfiî'nin ifadelerine bakıldığında, Kitap hususunda müctehidin sadece ahkâm ayetlerini bilmesinin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Ahkâm ayetlerinin beş yüz kadar olması hakkında Zerkeşî *el-Bahrü'l-muhît* isimli eserinde, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) bazı ulemadan aktardığı bir nakile yer vermiştir. Şöyle ki: “Ahkâm ayetlerinin beş yüz kadar olduğunu söyleyen usulcüler,

¹⁸⁶ Ahmet Saltık, “Sorun İslam Değil; İslamın Bulunduğu Coğrafyanın Acınası Hali !”, <http://ahmetsaltik.net/tag/gazali-13-yyda-islamda-ictihat-kapisini-kapadi/>, ts. (Erişim 17 Ekim 2021); Öner Yağcı, “Bin yıllık kavga”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/oner-yagci/bin-yillik-kavga-1768910>, ts. (Erişim 17 Ekim 2021).

¹⁸⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 389.

¹⁸⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 423.

¹⁸⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 383.

¹⁹⁰ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 509.

sanki bu alanda ilk eser veren Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) ahkam ayetlerini beş yüz kadar olarak saymasını örnek almışlar. Halbuki Mukâtil b. Süleymân sadece bu ayetlerin zahirde olanlarını tespit etmiş, herhangi bir sınırlamada bulunmamıştır.”¹⁹¹

2.2.1.2. Sünnet Bilgisi

Müctehidin bilmesi gereken deliller arasında ikinci olarak sünnet bilgisi gelmektedir. Bu delil hakkında usulcüler genel olarak ahkâm hadislerini bilmenin yeterli olacağını söylemektedir. Müellife göre ahkâm hadisleri bini geçse de tespit edilemeyecek kadar çok değildir ve burada iki kolaylıktan bahsetmek mümkündür: “Birincisi: Müctehidin, ahkâm dışı hadisleri bilmesi şart değildir. İkincisi: Bu hadisleri ezbere bilmesi de şart değildir. Ahkâm ile ilgili bütün sahih hadisleri toplayan *Süneni Ebî Dâvûd* veya Ahmed el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Ma'rifetü's-sünen*'i gibi bir kaynağın veyahut ahkâm hadislerini toplamış başka bir kaynağın, müctehidin yanında hazır bulunmasının yeterli olmasının yanı sıra, müctehidin aradığı konuların yerlerini bilmesi ve fetvaya ihtiyaç duyması halinde müracaat etme imkânının bulunması yeterlidir.”¹⁹²

2.2.1.3. İcmâ Bilgisi

Müctehidin icmâa aykırı fetva vermemesi için icmâ edilmiş konuları ihtilaflı konulardan ayırabiliyor olması gerekmektedir. Burada ise şöyle bir kolaylık zikredilir: Müctehidin, hakkında icmâ bulunan ve ihtilaflı olan bütün meseleleri bilmesi lazım değildir. Ancak müctehidin, fetva vereceği tüm meselelerde icmâ olup olmadığını bilmesi gerekmektedir. Ayrıca müctehid, verdiği fetvanın icmâa aykırı olup olmadığını da bilmelidir.¹⁹³

2.2.1.4. Akıl/İstishâb Bilgisi

¹⁹¹ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 230.

¹⁹² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 384.

¹⁹³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 384.

Gazzâlî, akıl delili ile genel olarak usulcülerin tali delillerden saydıkları istishâbı¹⁹⁴ kastetmekte ve şöyle ifade etmektedir: “Akıl, asıl itibarıyla hükümlerde nefyin esas alınmasıdır. Kur’an ve sünnetten gelen istisnalar çok olsa da, bunların sınırlı olmasının yanı sıra akıl delili, nihayetsiz meseleler hakkında hükmün bulunmadığını ifade eder. Öyleyse her olayda asıl itibarıyla nefye müracaat edileceğini ve nefyin de ancak nas veya kıyas ile değiştirilebileceğini bilmek gerekir.”¹⁹⁵ Ulema bu delili daha önce kullanmış olsa da “istishâb” terimini ilk olarak Malîkî usulcüsü Ebü’l-Hasen İbnü’l-Kassâr (ö. 397/1007) *el-Mukaddime fî usûli’l-fikh* isimli eserinde kullanmıştır.¹⁹⁶ Ayrıca önceki usulcülere bakıldığında istishâb delilini akıl tabiri ile ifade eden ilk usulcünün Gazzâlî olduğu söylenebilir.

Klasik dönem Şâfiî usulcülerini, İmam Şâfiî’nin istishâbın belli türlerini bazı fer’î meselelerin çözümünde bir tercih yöntemi olarak kullanmış olduğunu ancak İmam Şâfiî’nin böyle bir adlandırma yapmamış olduğunu ifade ederler.¹⁹⁷ Adlandırma yapmamış olsa bile İmam Şâfiî’nin istishâbı hükme ulaşmak adına şer’î bir yöntem olarak kullanmış olmasının, Gazzâlî’nin müctehidin bilmesi gereken ilk dört ilim arasında istishâbı dördüncü ilim olarak saymasında önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

2.2.1.5. Delillerin Nasıl Kullanılacağı Bilgisi

Hükümleri çıkarma yollarının bilinmesini sağlayan dört ilimden mukaddime niteliğinde olan birinci ilim; müctehidin vereceği hükme dair delillerin nasıl kullanılacağını, burhan oluşturacak şartları ve netice veren aklî, şer’î ve vaz’î (dil ile ilgili) delilleri iyi bilmesidir. Delillerin şartlarını bilmeyen kişi ne hükmün hakikatinden ne de şeriatın hakikatinden anlar ve ne Şâri’i ne de Şâri’in gönderdiği elçiyi tanıyabilir.¹⁹⁸ Müellif bu ilim hakkında kolaylık olarak ise müctehidin kelim

¹⁹⁴ İstishâb: Aksine bir delil bulunmadığı sürece serbestlik ve yükümsüzlüğe yahut daha önce varlığı bilinen bir durumun devam ettiğine hükmetme yöntemi anlamında fıkıh usulü terimi. Bkz. Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 376.

¹⁹⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 384-385.

¹⁹⁶ Kâmil Subhî Kâmil Salah, “el-İstishâbu ve eseruhu fi’l-ahkâmî’l-fikhiyye”, *Mecelletu’l-Kalem* 3 (2015), 248.

¹⁹⁷ Bkz. Bardakoğlu, “İstishâb”, 23: 377.

¹⁹⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 385.

ilminin yöntemlerini ve delillerini bilmesinin şart olmadığını, gerekçe olarak ise sahabe ve tabiin döneminde kelim ilmini bilen kimsenin bulunmadığını ve icihad şartlarını kendisinde toplamış kişinin kelim ilminde taklîd seviyesinde olduğu düşünüldüğünde bile müctehid olabileceğini zikretmektedir.¹⁹⁹

Cüveynî, *et-Telhîs fî usûli'l-fikh* isimli eserinde, Bâkılânî'nin müctehidin kendisinde bulunması gereken şartları sayarken kullandığı ifadelerinden, kelim ilminde derinleşmenin şart olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Cüveynî ise bunu şart olarak görmemekte ve gerekçe olarak geçmiş asırlarda - kelamcılarının delil yöntemlerini bilmedikleri halde - imamların hadiseler karşısında her daim fetva verdiklerini zikretmektedir. Bunun yanı sıra Cüveynî, meşhur Eş'arî kelamcısı Ebû İshâk İsferyânî'nin (ö. 418/1027), Bâkılânî ile benzer ifadeler kullandığını, ancak bütün fakihlerin müctehid hakkında kelim ilmini şart görmediklerini söylemektedir.²⁰⁰ Gazzâlî her ne kadar birçok kez Bâkılânî'nin görüşlerine katılıyor olsa da bu noktada hocası Cüveynî ile aynı görüştedir. Ayrıca her ikisinin de gerekçeleri göz önüne alındığında meseleyi tahlil etme hususunda Gazzâlî'nin, hocasından etkilenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.1.6. Lügat ve Nahiv Bilgisi

Mukaddime niteliğinde olan ikinci ilim, lügat ve nahiv bilgisidir. Yani müctehid, Arapların ne dediğini anlayabilmeli ve zahir kelamı mücmelden, hakikati mecazdan, âmmı hâsdan, muhkemi müteşabihten, mutlakı mukayyeden, nassı fehvan ve lahnı mefhumdan ayırabilecek kadar dile hâkim olmalı; Kitabı, sünneti ve Şâri'in kullara hitabının maksatlarını anlayabilecek kadar nahiv bilmesi gerekmektedir.²⁰¹

2.2.1.7. Nâsih-Mensûh Bilgisi

Tamamlayıcı nitelikte olan birinci ilim; Kitap ve sünnette yer alan nâsih ve mensûh nasların bilgisidir. Bunlar sınırlı ayetler ve hadislerdir. Müellif kolaylık olarak ise bütün nâsih ve mensûh nasların, ezber olarak bilmenin şart olmadığını; fetva

¹⁹⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 385.

²⁰⁰ Bkz. İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*, thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâli - Beşîr Ahmed el-'Amrî (Beyrut: Daru'l-Beşa'iri'l-İslamiyye, ts.), 3/3: 461.

²⁰¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 386-387.

verileceği esnada bunları birbirlerinden ayırabilmenin yeterli olduğunu ve bu kuralın Kitap ve sünnetin tümünde geçerli olduğunu söylemektedir.²⁰²

2.2.1.8. Rivayet-Sened Bilgisi

Tamamlayıcı nitelikte olan ikinci ilim ise hadis rivayet ve senedlerinin iyi bilinmesidir. İslam’da Allah’ın kitabından sonra en güçlü delil olarak Resûlullah’ın (s.a.v.) sünneti gelmektedir. Kur’an-ı Kerim günümüze kadar tevatür yoluyla gelmiş ancak sünnete bakıldığında mütevâtir hadislerin azınlıkta olmasının yanı sıra manen rivayetle aktarılan hadislerin asıl anlamıyla aynı olup olmadığı ve râvîlerin farklı farklı özelliklere sahip olması; kimi sika iken kiminin mecruh olması, hadislerin delil niteliğini ikinci sıraya çekmiştir. Hüküm çıkaracak kişinin ise özellikle hadis râvîleri hakkında sağlam bir bilgi birikimine sahip olması gerekmektedir.

Müctehidin hadis rivayetlerini iyi bilmesi, sahih olanı fâsid olandan ve makbul olanı merdûd olandan ayırabiliyor olması gerekmektedir.²⁰³ Müellif burada iki kolaylıktan bahsetmektedir:

“Birincisi: Müctehidin, ümmetin kabul ettiği hadislerin isnadına bakmasına ihtiyacı bulunmamaktadır. Ancak müctehid; ulemanın, sıhhati hususunda ihtilaf ettiği hadislerin râvîlerini ve adaletlerini bilmelidir. Hadis râvîlerinin adaletleri ve ahvali insanlar arasında tevatür derecesine ulaşmışsa, örneğin: “Şafîî (ö. 204/820), Malik (ö. 179/795), Nâfi’ (ö. 117/735), İbn Ömer (ö. 73/693)” gibi bir senet zinciri ise müctehid bu rivayete itimat eder.²⁰⁴ Müctehidin güvenilir bir hadis imamını, örneğin Buhari’yi (ö. 256/870) esas alması onu salt taklîd etmek demektir. Öte yandan müctehidin ilk hadis imamları gibi râvî araştırmasına girmesi de uzun zaman alır. Bu da zamanımızda aradaki vasıtaların çokluğu nazara alınınca çok zor bir iştir.”²⁰⁵

²⁰² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 386-387.

²⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 387.

²⁰⁴ Münâvî (ö. 1031/1622), Abdulkâhir el-Bağdâdi’den (ö. 429/1037-38) bu senedin mutlak olarak en sahih sened zinciri olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Ayrıca buna “sililetü’z-zeheb” yani altın sened zinciri denilmektedir. Bkz. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil’ârifin b. Nûriddîn Ali el-Haddâdî el-Münâvî, *el-Yevâkîr ve’-d-dürer şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, thk. Mürtedâ ez-Zeyn Ahmed (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1999), 1: 358.

²⁰⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 387.

“İkincisi: Bizden önce yaşamış birinin tadili için bizzat gidip kendisini görmek ve incelemede bulunmak mümkün değildir. Ancak tadil noktasında cerh-tadil ilminde yetkin bir muhaddisin râvîler hakkında verdiği bilgilerle yetinmek mümkündür. Şayet müftînin, hadis imamlarının kabul ettiği sahih kitaplara itimat edebileceğine dair cevaz verirsek bu durumda müftînin işi kolaylaşır. Aksi halde bu iş uzar, zorlaşır ve asırların geçmesiyle daha da külfetli bir hale gelir. İctihad makamı için istifade edilecek sekiz ilim işte bunlardır. Söz konusu ilimlerin büyük çoğunluğunu da şu üç ilim kapsamaktadır: Hadis, lügat ve fıkıh usulü. Müctehidin, kelam ilmini ve fıkıhın teferruatını bilmesi şart değildir. Zaten kendisi bu teferruatları ortaya koymaktadır. Sahabe döneminde böyle değilse de zamanımızda icthad makamına ulaşmak, fûru fıkıhla iştigal etmekle ve bu yolla tecrübe kazanmakla olur. Günümüzde de sahabenin yolunu takip etmek mümkündür.”²⁰⁶

Müctehidin, fûru fıkıh bilmesinin şart olmayışı hakkında Tûfi *Şerhu Muhtasari’r-Ravza* isimli eserinde; icthad için fûru fıkıh bilmenin şart olduğu düşünüldüğünde asıl olan icthadın, fer‘ olan fûru fıkıha tevakkuf etmiş olacağını, dolayısıyla bu durumda devir lazım geleceğini ifade etmiştir.²⁰⁷

Gazzâlî müctehidin bilmesi gereken ilimler arasında; şer‘u men kablenâ, sahâbî kavli, istihsan ve maslahat-ı mürseleyi saymamıştır. Nitekim müellif bunları mevhum asıllar olarak nitelemiş ve muteber bir delil olarak görmemiştir.²⁰⁸ İmam Şafii’ye göre zikri geçen deliller muteber bir delil değildir ve bu görüş Şafii usulcülere yansımıştır.²⁰⁹ Gazzâlî’nin de bunları geçerli bir delil saymamasında Şafii’nin etkisinin olduğu görülmektedir.

2.3. MÜCTEHEDUN FÎH (İCTİHÂDÎ KONULAR)

İslam uleması, icthad için sınırlı bir alan belirlemiş ve bu doğrultuda şer‘î hükümleri ele almıştır. İctihada konu olan hükümler hakkında yapılan tarifler arasında önemli bir farklılık söz konusu değildir. Müellif ise meseleye şöyle yaklaşmaktadır:

²⁰⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 388.

²⁰⁷ Bkz. et-Tûfi, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 3: 583.

²⁰⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 390.

²⁰⁹ Bkz. Muhammed Mustafa ez-Zuhayli, *el-Vecîz fi usûli’l-fikh* (Dımaşk: Dâru’l-Hayr, 2006), 1: 250, 255, 273, 277.

Kat'î delil bulunmayan her şer'î hüküm ictihadın konusudur.²¹⁰ Akli/kelâmî meselelerde hakikat birdir; belirtilen görüşlerden ancak birisi doğrudur, diğerleri ise yanlıştır.²¹¹

Usul eserlerinde müctehidlerden ictihadı doğru olana “musîb”, ictihadı yanlış olana ise “muhtî” denilmiştir. İctihadın konusundan maksat ise hata yapanın günahkâr olmayacağı şer'î hükümlerdir. Namaz ve zekât gibi hakkında kat'î deliller bulunan ve ümmetin üzerinde ittifak ettiği konular, ictihadî değildir ve bunlara dair yanlış görüş beyan eden kimse günahkâr olur.²¹² Müellife göre ictihad, ehinden sadır oluyorsa ve yerini buluyorsa ictihadın ortaya koyduğu hüküm hak ve doğrudur. Bazıları müctehidin peygamber olmamasının şart olduğunu zannetmiştir. Böylece peygamberlerin ictihadına cevaz vermemiştir ve bazıları da ictihadın peygamber döneminde olmamasının şart olduğunu zannetmiştir.²¹³

2.4. HZ. PEYGAMBER (SAV) ZAMANINDA İCTİHAD

Ulema, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında ictihadın varlığı hakkında ihtilaf etmiştir. Bir kısmı Hz. Peygamber hayattayken ictihadın olmadığını savunurken, bir kısmı da Hz. Peygamber'in huzurunda değil de yokluğunda ictihadın mümkün olduğunu savunmuştur. Gazzâlî'ye göre ise Hz. Peygamber'in gerek huzurunda gerekse yokluğunda ictihadın olması mümkündür. Çünkü söz konusu ictihad bizatihi imkânsız bir şey değildir. Salâhın²¹⁴ vacip olduğu kabul edilse bile Allah'ın (c.c.), bütün şer'î hükümlerde kesin bir nas indirse insanların haddi aşacaklarını ve isyan edeceklerini bildiği için kullarının iyiliğiyle irtibatlı olarak ictihad etmelerine imkân tanımayı, kullarına bir lütuf olarak bahşeymiş olması mümkündür.²¹⁵

²¹⁰ Gazzâlî'ye göre bazı meseleler “ictihadî” olmasının yanı sıra “kat'î” bir mesele olmaya yakındır. Mesela; Fâsık veya mechûl kimsenin getirdiği haberin kabul edilmemesinin “ictihadî” iken kat'î'ye yakın olduğunu söylemiştir. Burada dikkat çeken nokta Gazzâlî'den önceki usulcülerin böyle bir inceliğe temas etmemiş olmalarıdır. Peki, bunun faydası nedir? Şöyle ki kat'î bir hükmü bilerek inkâr eden kimse küfre düşmektedir. Öyleyse “kat'î”ye yakın bir hükmü inkâr eden kimse ise kâfir olmasa da küfre yakın bir durumdadır. Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 299, 2: 390.

²¹¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 390.

²¹² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 390.

²¹³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 390.

²¹⁴ Salâh/Aslah: Mu'tezile'nin “vücüb alellah” temel görüşü içinde kabul ettiği fikirlerden biri. Bkz. Avni İlhan, “Aslah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 495.

²¹⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 391.

İctihadî hükümlerin istinbat edildiği şer‘i meselelere, aklî/kelamî bir bahis gibi yaklaşmamak gerekir. Gazzâlî bunları birbirlerinden ayırmakta ve Mutezilenin salâh teorisini benimsemediği halde, faraza bu teoriyi doğru kabul ettiği takdirde bile ictihadî farklılıkların insanlara bir kolaylık sağladığını söylemenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.²¹⁶ Pek tabiidir ki; bu, taklîd bahsinde belirtilmiş olduğu üzere avamın her mezhepten kolayına gelen hükmü alması anlamına gelmemektedir.²¹⁷

Hiz. Peygamber zamanında ictihadın vuku bulması noktasında Gazzâlî, Hiz. Peygamber’in yokluğunda ictihadın gerçekleştiğine dair Muâz hadisinin delil olduğunu ve Efendimiz’in huzurunda ictihadın gerçekleştirildiğine dair herhangi bir delil bulunmadığını söylemektedir.²¹⁸ Bu konudaki delilin varlığına dair müellife bir soru yöneltilmiş, o da bu soruyu şu şekilde cevaplamıştır:

Şayet denilirse ki: Hiz. Peygamber, Amr b. Âs’a bazı davalar hakkında “Hüküm ver” demiştir. “O da sen varken nasıl ictihad ederim?” diye sorunca, Hiz. Peygamber “Evet isabet edersen iki ecir alırsın, hata yaparsan da bir ecir alırsın.” diye buyurmuştur.²¹⁹ Bir de Hiz. Peygamber Ukbe b. Âmir’e ve sahabeden birine “İctihad edin; şayet isabet ederseniz size on ecir vardır. Şayet hata ederseniz size bir ecir vardır.” buyurmuştur.

Deriz ki: Muâz hadisi, ümmetin kabul ettiği meşhur bir hadistir. Bu tür hadisler ise âhâd yolla gelmiş, sabit olmayan hadislerdir. Bunlar sabit olsalar bile bu durumun sadece ikisine (Ukbe b. Âmir’e ve sahabeden birine) has olma ihtimali veya muayyen bir vakıya mahsus olma ihtimali vardır. Biz burada mutlak anlamda Hiz. Peygamber zamanında ictihadın olup olmayacağına bakıyoruz.²²⁰

2.4.1. Hiz. Peygamber’in (sav) İctihadı

Usul eserlerinde Hiz. Peygamber’in (sav) ictihad edip edemeyeceği noktasında birçok görüş beyan edilmiştir. Kimilerine göre bu mümkün değilken kimileri ise bunun mümkün olduğunu ifade etmiştir. Hanefî usulcülerden Abdülazîz el-Buhârî’nin (ö. 730/1330), *Keşfü’l-esrâr fî şerhi Usûli’l-Pezdevî* isimli eserinde, Eş‘arîlere ve çoğu Mu‘tezilî usulcüye nispet ettiğine göre, Hiz. Peygamber’in ictihad etmesi mümkün

²¹⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 390.

²¹⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 469-470.

²¹⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 391.

²¹⁹ Araştırmamız sonucu bu hadis eserdeki metniyle kaynaklarda bulunamamıştır. Benzer lafızda olan hadisler için bkz. *el-Mu‘cemü’l-kebir*, *el-Müsned*.

²²⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 391-392.

değildir.²²¹ Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* isimli eserinde, Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd fi usûli'l-fikh* isimli eserinden naklettiğine göre, şer'î kaynaklar arasında kıyası kabul etmeyenlerin tümü Hz. Peygamber'in ichtihadla taabbüdünü²²² muhal kabul etmiştir.²²³ Kıyası delil kabul etmeyen Zahirilerin önde gelen temsilcilerinden İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-İhkâm*'da, Hz. Peygamber'in ichtihad edemeyeceğini sarahaten beyan etmiştir.²²⁴

Gazzâlî ise hakkında nas olmayan konularda Hz. Peygamber'in ichtihadını, mümkün olup olmadığı ve vuku bulup bulmadığı olmak üzere iki açıdan ele almıştır.²²⁵

2.4.1.1. İmkânı

Gazzâlî'ye göre Hz. Peygamber'in ichtihad ile taabbüdü mümkündür, gerekçe olarak ise bunun bizatihi muhal bir şey olmadığını ve herhangi bir muhâl ya da mefsedete de yol açmadığını belirtmiştir.²²⁶ Müellif, Hz. Peygamber'in ichtihadının imkânı noktasında yapılabilecek itirazlara açıklık getirmek adına zaman zaman şu şekilde farazi açıklamalarla cevap vermiştir:

Denilse ki: Hz. Peygamber sarîh vahiyle hükmün açıklanmasını talep etme imkânı varken ichtihad ederek nasıl zanla hareket edebilir?

Deriz ki: Şayet açıklama talep ettiğinde kendisine “Sana ichtihad et diye hüküm verdik ve taabbüd yetkin var.” denilirse Allah'a (c.c.) karşı çıkabilir mi, yoksa emredilenin kendi salâhına olduğuna inanması mı gerekir?

Denilse ki: Hz. Peygamber'in sözü kat'î nasdır ve zanna aykırıdır. Hâlbuki zanna, hata arız olma ihtimali vardır. Öyleyse bu ikisi birbirine zıt değil midir?

Deriz ki: Ona “Senin zannın hükme alamettir.” dense O, zannı da hükmü de yakinen bilmiş olur. Böylece hata yapma ihtimali kalmaz. Bize göre Hz. Peygamber'in dışındakilerin ichtihadı da böyledir. Bu durumda Hz. Peygamber'in zannına göre hareket etmesi, mahkemedeki

²²¹ Bkz. 'Alâuddîn 'Abdulazîz b. Ahmed Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.), 3: 205.

²²² Taabbüd: gerçekleştirilen bir fiilde ibadet anlamının bulunduğunu ifade eden bir terim. Bkz. H. Yunus Apaydın, “Ta'lîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 512.

²²³ Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Kâhire: Dâru'l-Kütübî, ts.), 8: 248.

²²⁴ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 5: 134.

²²⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 392.

²²⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 392.

şahitlerin doğru söylediklerini, zannı itibarıyla kabul etmesi gibi olur ve şahitler hakikatte yalancı olsalar da Hz. Peygamber ictihadında doğru hareket etmiş olur.²²⁷

2.4.1.2. Vukuu

Usul eserlerinde, ictihadın Hz. Peygamber'den vaki olup olmadığı hakkında birçok görüş zikredilmiştir. Usulcüler arasında, Hz. Peygamber'den ictihadın vukuu bulunduğunu söyleyenler olduğu gibi aksine görüş beyan edenler de vardır. Ayrıca bu konuda bir kısım ulema tevakkuf etmiştir.²²⁸ Tabiidir ki bir şeyin vukuuna hüküm verebilmek için imkânına da hüküm vermek gerekmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in ictihadının imkân dâhilinde olduğunu kabul etmeyenler, bu ictihadın vukuunu da kabul etmemektedir.

Gazzâlî bu meseleye oldukça temkinli yaklaşmakta, vuku bulunduğunu söyleyenlerin ve bunu kabul etmeyenlerin delillerini aktarmakta ve gerekli cevapları zikrederek her iki görüşü de reddetmektedir. Gerekçe olarak ise vukuuna dair kesin bir delilin sabit olmadığını ifade etmektedir.²²⁹ Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl* isimli eserinde; Bakıllânî'nin, Hz. Peygamber'in ictihadının vukuu noktasında tevakkuf ettiğini aktarmaktadır.²³⁰ Gazzâlî, kendi görüşünü beyan ederken Bâkılânî'den sarahaten bahsetmese de bu meselede onun gibi tevakkuf etmektedir.²³¹

Hz. Peygamber'den ictihadın vuku bulunduğunu kabul edenler; Bedir esirleri hakkında nazil olan şu ayeti delil olarak zikretmiştir: *Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz, geçici dünya menfaatini istiyorsunuz; hâlbuki Allah, ahireti (kazanmanızı) istiyor.*²³² Ayrıca Hz. Peygamber'in, “Şayet azap inseydi aramızdan sadece Ömer kurtulurdu.”²³³ diye buyurduğunu delil getirmiştir.²³⁴

²²⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 392.

²²⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 394.

²²⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 394.

²³⁰ Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. 'Abdullah eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. eş-Şeyh Ahmed 'Azve 'Inâye (Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1999), 2: 220.

²³¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 394.

²³² el-Enfâl, 8/67.

²³³ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdisi Muhtasarı İbni'l-Hâcib* (Dâru İbn Hazm, 1996), 402, (No. 361).

²³⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 394.

Gazzâlî ise bu delillere şöyle cevap vermektedir: “Belki de Hz. Peygamber nassın vüruduyla, esirlerin hepsini salma veya hepsini öldürme veyahut da hepsinden fidye almak arasında muhayyer bırakılmıştı ve bir kısım sahabe de diğer seçenekleri benimsemeyerek sadece esirlerin serbest bırakılmasını görüş olarak beyan etmişlerdi. Ayette geçen azar ise Hz. Peygamber hakkında değil de bunu isteyenler hakkındaydı. Ancak bu azar cem‘ sıygasıyla gelmesi sonucunda, kastedilen muhataplar mezkûr kişilerdi.”²³⁵

Gazzâlî’nin verdiği cevabın başında kullandığı “belki de” ifadesinden de anlaşılacağı üzere bir ihtimale binaen hareket edilmiş ve kesinlik bildirmeyen bir cevap verilmiştir. Bunun yanı sıra Cüveynî’nin, *et-Telhîs fî usûli'l-fikh* isimli eserinde, zikri geçen soruya verdiği cevapla²³⁶ Gazzâlî’nin verdiği cevap arasında paralellik olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber’den ictihadın vuku bulduğunu kabul edenlerin delillerinden birisi şudur: Hz. Peygamber savaş için bir yerde konaklamış ve kendisine “Şayet burada konaklama vahiyle bildirilmişse her halükarda itaat ederiz, şayet bu bir ictihad ve re’y ise burası tehlikeli bir yerdir.” denilmiş, Hz. Peygamber de “Hayır, ictihad ve re’y ile verilen bir karardır.”²³⁷ buyurmuş ve oradan ayrılmıştır.²³⁸

Müellif bu delili ise şöyle tahlil etmektedir: “Savaş için bir yerde konaklamak, dünyevi maslahatlara konu olan bir ictihaddır. Bu ihtilafsız bir surette caizdir. Asıl ihtilaf ise Hz. Peygamber’in ictihadının dini hususlarda olup olmadığıdır.”²³⁹ Nitekim Şevkânî, Süleym er-Râzî (ö. 447/1055) ve İbn Hazm’ın (ö. 456/1064) peygamberlerin dünyevi maslahatlar ve harp tedbirleri gibi hususlarda ictihadlarının bütün ulemanın icmâi ile caiz olduğunu ifade ettiklerini nakletmektedir.²⁴⁰ Ancak genel olarak usulcülerin, özelde ise müellifin yaptığı ictihad tanımına bakıldığında ictihadın şer‘î hükümlerle sınırlı olduğu görülmektedir. Dünyevi maslahatlarda olan

²³⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 394.

²³⁶ Bkz. Cüveynî, *et-Telhîs*, 3/3: 409.

²³⁷ Benzer lafızla gelen rivayet için bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretu 'n-nebeviyye li İbn Hişâm*, thk. Mustafa es-Sukâ vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 1: 620.

²³⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 395.

²³⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 395.

²⁴⁰ Bkz. Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 2: 217.

görüş beyanı ise usul açısından ictihad sayılmamaktadır. Netice olarak, şer‘î hükümler dışında beyan edilen görüşlere ictihad denilmesinin, ictihadın lügavî anlamında kullanılmış olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Müellif, Hz. Peygamber’den ictihadın vaki olduğunu savunanların şu itirazını aktarmakta ve cevap vermektedir:

“Denilse ki: Şayet Hz. Peygamber ictihadla taabbüd etmemiş olsaydı, müctehidlerin nail olduğu sevabı elde edemezdi ve müctehidlerin sevabı daha fazla olurdu.

Deriz ki: Bu fasit bir itirazdır. Çünkü peygamberliği üstlenmek ve Allah’ın verdiği vazifeyi yerine getirmek, her türlü sevaptan üstündür.”²⁴¹

Hz. Peygamber’in ictihadının mümkün olduğunu söyleyen Gazzâlî - yukarıda zikredildiği üzere - vukuu noktasında ise tevakkuf etmiştir.²⁴² Bünyamin Erul, bu noktada Gazzâlî’nin tevakkuf etmesine dair dört sebep zikretmektedir:

1. Bâkılânî ve Cüveynî Etkisi: Bâkılânî’nin, İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Hâmid el-Gazzali üzerindeki etkisi inkâr edilemez.
2. İmâm Şâfii ve Eş’arilik Etkisi: Hz. Peygamber’in ictihadının vukuu noktasında başta İmâm Şâfii olmak üzere ilk dönem mütekellim usulcülerden Bâkılânî, Cüveynî, Gazzali; sonraki dönemlerde Razi (ö. 606/1210) ve Beyzâvi (ö. 685/1286) gibi bir kısım usulcüler, ilgili delilleri ispata yeterli görmeyerek tevakkuf görüşünü tercih etmişlerdir. Genel olarak bakıldığında, mütekellim usulcüler bunun vukuunu mümkün görmemiştir. Bunun yanı sıra Ebu İshak eş-Şirazi (ö. 476/1083), Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) ve İbnü’l-Hacib (ö. 646/1249) bunun şer’an vukuunu da kabul etmiştir.
3. Bazı Mu’tezilî İmamların Etkisi: Mu’tezile’den Ebû Ali el-Cübbai (ö. 303/916) ile oğlu Ebû Hâşim (ö. 321/933), sonrakiler için kıyası meşru

²⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 396.

²⁴² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 392-393.

kabul etmiş olsa da Hz. Peygamber'in hiçbir hususta kıyasa göre hareket etmediği görüşündedir.

4. Bu Konuda Yapılan Tartışmaların Etkisi: İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi Hz. Peygamber'in tüm tasarruflarını vahye dayandıranlar ile Cessas (ö. 370/981), Serahsi (ö. 483/1090) vb. bazı Hanefilerde olduğu üzere Hz. Peygamber'in oldukça geniş bir icthad yetkisi olduğunu söyleyenler arasında, tarafsız kalmaya dayalı bir tavır olarak tevakkuf etmeyi tercih etmiştir.²⁴³

Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*'de, Hz. Peygamber'in icthadının vukuu noktasında; Eş'ârî-Bâkîllânî-Cüveynî-Gazzâlî çizgisinde olmasının yanı sıra farklı bir kanaat belirtmiş ve şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in icthadının mümkün olduğunu söylesek; bize göre icthadında hata yapması mümkün değildir."²⁴⁴

Hz. Peygamber'in icthadına dair en çok şu ayet akla gelmektedir: "*Allah, seni affetsin! Doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancıları bilinceye kadar beklemeden niçin onlara izin verdin?*"²⁴⁵ Gazzâlî eserinde bu ayete herhangi bir temasta bulunmamıştır. Bu ayet hakkında Razî, *İsmetü'l-enbiyâ* adlı eserinde, Hz. Peygamber'in onlara izin vermesini savaş tedbirleri dairesinde değerlendirmiş ve savaşta "efdal" olanı terk eden kimsenin azarlanabileceğini ifade etmiştir.²⁴⁶ Şafii fakih Safiyyuddîn el-Hindî (ö. 715/1315) de *Nihâyetü'l-vusûl*'de, bu ayet hakkında söz konusu icthadı harp tedbirleri ve dünyevi maslahatlar dâhilinde değerlendirmiştir. Öte yandan Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*'da, bu ayeti tefsir ederken Hz. Peygamber'in savaşa katılmak istemeyenlere izin vererek icthad ettiğini ve bu da Hz. Peygamber'in icthadla hüküm verdiği delalet etmekte olduğunu söylemiş ve icthadında hata vaki olduğunu beyan etmiştir.²⁴⁷ Şevkanî ise *İrşâdu'l-fuhûl*'da, bu ayetin apaçık bir şekilde Hz. Peygamber'in icthadının vukuuna delalet ettiğini, "Şayet icthad değil de vahiyle

²⁴³ Bkz. Erul, "Gazzâlî'nin İctihâdü'r-Rasûle Bakışı", 218-219.

²⁴⁴ Fahreddin Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Huseyn er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Riyad: Mü'essesetü'r-Risâle, 1997), 6/6: 15.

²⁴⁵ et-Tevbe, 9/43.

²⁴⁶ Bkz. Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Ömer b. el-Hasan b. el-Huseyn et-Teymî el-Mulakkeb bi Fahrüddîn er-Razî, *İsmetü'l-enbiyâ* (Menşûratu'l-Kutubî en-Necefi, 1406), 107.

²⁴⁷ Bkz. Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyai'l-Turasi'l-Arabi, 1420), 16: 58.

bildirilmiş olsaydı Allah (c.c.) elçisini ikaz etmezdi.” diyerek bu konuda tevakkuf etmeye bir neden bulunmadığını ifade etmiştir.²⁴⁸

2.5. İCTİHAD İLE İLGİLİ ŞER’Î HÜKÜMLER

Bütün usul eserlerinde ictihad şartlarını kendisinde bulunduran kişinin, ictihad edebileceği hususunda hiçbir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak müctehidin ictihadında isabetli veya hatalı olup olmayacağı, hatalı ictihad sonrası günaha girip girmeyeceği, ictihad etmesinin vacip olup olmadığı ve ictihad sonrası sâdır olan hükmün daha sonra nakzedilmesinin haram olup olmadığı hakkında ulema arasında ihtilaf mevcuttur.

2.5.1. İctihadda Hata Edenin Günahkâr Olması Meselesi

Şer’î ilimlerde kullanılan ictihad kavramı, sadece fıkıh alanıyla sınırlı olmamakla beraber, mahiyeti ve geçerli olduğu alanlar göz önünde bulundurulduğunda, şümüllü bir çerçeveye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Öncelikle kaynaklarda kelâmî, usûlî ve fikhî konularda ictihaddan söz edilmektedir ve bu alanlarda ictihad eden kişinin hatalı ictihad etmiş olması durumunda günahkâr olup olmayacağı noktasında farklı görüşler mevcuttur.²⁴⁹ Gazzâlî’nin görüşü ise şöyledir:

İctihad vasıflarını kendisinde bulunduran kimse hakkında -ictihadını tam bir şekilde yerine getirmişse- günah söz konusu değildir. Dolayısıyla ehlinden sâdır olan ve yerini bulan her ictihad tamdır, semeresi de haktır ve doğrudur. Bu ictihadı yapan müctehid hakkında günahtan bahsedilemez. Bize göre günah ve hata birbiriyle bağlantılıdır. Dolayısıyla her hata eden günahkârdır ve her günahkâr hata yapmış demektir. Kendisi hakkında günah söz konusu olmayan her kimse hakkında hata söz konusu değildir. Şimdi günahın hükmünü beyan edelim:

Nazarî konular, zannî ve kat’î olarak ikiye ayrılmaktadır. Zannî konularda hata olmayacağından günah da söz konusu değildir. Kat’î konularda hata eden ise

²⁴⁸ Bkz. Şevkânî, *İrşâdu ’l-fuhûl*, 2: 220.

²⁴⁹ Detaylı bilgiler için bkz. Safiyuddîn Muhammed b. ‘Abdurrahîm Hindî, *Nihâyetu ’l-vusûl fi dirâyeti ’l-usûl*, thk. Salih b. Süleyman el-Yûsuf / Sa’d b. Sâlim es-Suveyh (Mekke: el-Mektebetü’l-Ticariyyeti bi Mekketi’l-Mukerreme, ts.), 8: 3837.

günahkârdır. Kat'î konular; kelâmî, usûlî ve fikhî olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.²⁵⁰

Gazzâlî'nin; nazarî konuları zannî ve kat'î olmak üzere ikiye kısma ayırması, kat'î konuları da kelâmî, usûlî ve fikhî olmak üzere üç kısma ayırması ve fikhî konularda her müctehidin musîb olduğunu savunmasında, Eş'arî kelamcılarının imamı Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin etkisi görülmektedir. Zira Eş'arî; usul ve fûruda gerçekleştirilen icthadları birbirinden ayırmış, usulde gerçekleştirilen farklı icthadlardan sadece birinin doğru olduğunu, fûruda gerçekleştirilen bütün icthadların ise -gereğince yerine getirilmişse- doğru olduğunu söylemiştir.²⁵¹

2.5.1.1. Kelâmî Konularda Hata

“Kelâmî konulardan maksat salt aklî konulardır. Bunlarda doğru birdir ve hata yapan kimse ise günahkâr olur. Sırf kelâmî konular, şeriat gelmeden önce düşünen/araştıran kimsenin hakikatini aklıyla kavrayabileceği şeylerdir. Öyleyse Allah'a (c.c.) ve Rasûlü'ne (s.a.v.) iman gibi konularda hata eden kimse kâfir olur. Ru'yetullah ve kulların fiillerinin mahlûk olup olmadığı gibi Allah (c.c.) ve Rasûlü'nü (s.a.v.) tanımaya mâni olmayacak konularda hata eden kimse ise, haktan sapmış olması ve yakinen bilinen bir noktada yanlış düşmüş olması hasebiyle günahkârdır. Lakin bu hatası onun küfre düşmesini gerektirmemektedir.”²⁵²

2.5.1.2. Usûlî Konularda Hata

“Usul konularından maksadımız; icmâ, kıyas ve haber-i vahidin delil niteliği taşıyor olmasıdır. Ayrıca gerçekleşen bir icmân asır tamamlanmadan önce hilafına görüş beyan etmenin caiz olup olmadığı, icthaddan hâsıl olan bir icmân hilafına görüş beyan etme; ümmetin, sahabe ve tabiinden gelen iki kavilden biri üzerine ittifakı sonrası diğerine göre hareket etmenin caiz olup olmayacağı meseleleri de bu konular kapsamındadır. Zannî konularda (fikhî) sadece birinin isabet edip etmediğine inanma

²⁵⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 398-399.

²⁵¹ Bkz. Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbûrî İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîmiyye, 2005), 209.

²⁵² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 399.

meselesi de buna dâhildir. Bu meselelerin delilleri kat'î olmakla birlikte bunlar hakkında aykırı bir görüş beyan eden kişi hatalı ve günahkârdır.²⁵³

Müellif, eserinde ictihad şartlarına haiz bütün müctehidlerin musîb olacağı meselesi üzerinde uzunca durmuş ve bu görüşü etraflıca ele almanın yanı sıra tavizsiz bir şekilde savunmuştur. Müellif, usulde doğrunun bir olduğu görüşündedir ve bu görüşe katılmayanların günaha düştüklerini az önce geçtiği üzere sarahaten ifade etmiştir. Faslı İslam hukukçusu Ahmed er-Raysûnî, Gazzâlî'nin tasvîb meselesinde farklı düşüncede olanları görmezden gelircesine tasvîb görüşüne katılmayanların günaha girdiğini söyleyerek aşırıya kaçtığını ifade etmektedir. Raysûnî; bunun yanı sıra çoğu ulemanın, farklı ictihadlara sahip olanlara sert bir şekilde karşı çıkması sebebiyle tenkit ettiği İbn Hazm dâhil, farklı görüş sahiplerinin kesinlikle hatalı olduklarını belirtmesine rağmen günaha girmediklerini söylediğini ifade etmektedir.²⁵⁴

2.5.1.3. Fıkhî Konularda Hata

Gazzâlî'ye göre fıkhî konularda kat'î delillerle sabit olan hükümlerde doğru birdir, bellidir ve buna muhalefet eden günahkârdır. Mesela; beş vakit namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve Ramazan ayında oruç tutmak farzdır ve bu kat'î delillerle sabittir. Aynı şekilde zina etmek, haksız yere adam öldürmek, içki içmek haramdır ve bu kat'î delillerle sabittir. Çünkü; söz konusu hükümlerin Allah'ın dininden olduğu kesin olarak bilinmektedir. Sonra bakılır: Kişi, Şâri'in mekâsıdından olduğu kesin olarak bilinen bir şeyi mesela; içki içmenin veya hırsızlık yapmanın haramlığı hükmünü veya namaz kılmanın veyahut da Ramazan ayında oruç tutmanın farziyeti hükmünü inkâr ederse kâfir olur. Çünkü ancak şeriata inanmayan kimse bunları inkâr eder. Ancak kişi zaruri olarak değil de düşünme/araştırma yoluyla bilinen bir şeyi mesela; icmâ, kıyas ve haber-i vahidin hüccet niteliği taşıyor olmasını inkâr ederse veya icmâ ile bilinen fıkhî malumatlardan birini inkâr ederse kâfir olmasa da günahkârdır ve hatalıdır. Çünkü bunlar, kat'î delillerle sabit olmuştur.²⁵⁵

²⁵³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 399-400.

²⁵⁴ er-Raysûnî, *Nazariyyetü 't-takrîb*, 212.

²⁵⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 400.

Usul eserlerinde birden çok ictihadın doğru olduğunu savunmaya “tasvîb”, sadece bir ictihadın doğru olduğunu savunmaya ise “tahtî” denilmiştir.²⁵⁶ Müellif, usulde ve fûruda; “tasvîb” ve “tahtî” hakkında ve ictihadda yapılan hata sonrası günahkâr olunup olunmayacağı hususunda Mu'tezile'den üç farklı görüş nakletmiştir:

Birincisi: Tasvîb düşüncesinin en uç noktasında olan Anberî'nin (ö. 168/784) görüşüdür. Ona göre usulde (itikâdî konular dâhil) ve fûruda her müctehid musîbidir. İkincisi: Tahtî düşüncesinin en uç noktasında olan Bişr el-Merîsî'nin (ö. 218/833) görüşüdür. Ona göre usulde ve fûruda tek doğru vardır ve ictihadda hata eden günahkârdır. Üçüncüsü: Anberî'ye yakın bir görüş benimseyen Câhız'ın (ö. 255/869) görüşüdür. Anberî muayyen bir doğrunun bulunmadığını savunurken; Câhız ise usul ile ilgili ictihad edilecek konularda sadece bir doğru bulunduğunu, ictihadı hatalı olan kimsenin ise -fûruda olduğu gibi- mazur kabul edileceğini ve günahkâr olmayacağını savunmuştur.²⁵⁷

- a) Câhız'a göre “Yahudi, Hristiyan ve Dehrîler²⁵⁸ gibi İslam dinine mensup olmayan kimseler şayet kendi inançlarının dışındakilere karşı muânid bir tutum sergiliyorlarsa günahkârdırlar. Şayet düşünmüş/araştırmış ve hakkı anlamaktan aciz kalmışlarsa mazur kabul edilir ve günahkâr olmazlar. Günahkâr ve azap görecektir olan ise ancak muânid olan kâfirlerdir.”²⁵⁹ Câhız bu iddiasını “Allah (c.c.) kimseyi kaldıramayacağı yükümlü tutmaz”²⁶⁰ ayeti ile gerekçelendirmiştir. Aksi halde bu durumda teklif-i mâ lâ yutâk olacağını ve söz konusu kimselerin hakkı bulmaktan aciz kalmış oldukları için kendi inançlarına sarılmış olduklarını ifade etmiştir.”²⁶¹

Gazzâlî ise Câhız'ın bu görüşü hakkında şöyle demiştir: “Şer'î bir hüküm bu şekilde vârid olsaydı, Câhız'ın zikrettiği aklen muhal olmayacaktı ama vakıa bunun tam tersidir. Nitekim Hz. Peygamber Yahudi ve Hristiyanlara iman etmelerini ve ona

²⁵⁶ Bkz. er-Râzî, *el-Mahsûl*, 6/6: 53; Karâfî, *Nefâisu'l-usûl*, 1/9: 3859.

²⁵⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 400.

²⁵⁸ Dehriyye: Âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı. Bkz. Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 107.

²⁵⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 401.

²⁶⁰ el-Bakara, 2/286.

²⁶¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 401.

tabi olmalarını emretti; bu nedenle onlarla savaştı. Hz. Peygamber, onlar arasında muânid olanların az sayıda olduklarını da biliyordu, pek çoğu da atalarının inançlarını taklîd edenlerdi.”²⁶² Gazzâlî, Câhız’ın görüşünün fâsid olduğunu şunu ekleyerek ortaya koymuştur: “Buna sayılamayacak kadar çok ayet delalet etmektedir. O ayetlerden birisi de şudur: *Kendilerinin bir şey (hakikat) üzerinde olduklarını zannediyorlar.*²⁶³ “Teklif-i mâ lâ yutâk meselesine gelince, Allah (c.c.) herkese akıl nimeti vermiş, düşünme yeteneği ihsan eylemiş, akıllarını uyaracak ve artık kimsenin Allah’a karşı bir bahanesi olmaması için düşünmelerini sağlayacak mucizelerle desteklenmiş peygamberler göndermiştir.”²⁶⁴

Eş’arî kelamcılardan, Gazzâlî çizgisine yakın duran Beyzâvî (ö. 685/1286) *Tavâli ‘u’l-envâr* isimli eserinde farklı bir kanaate yer vererek muânid olmayan kâfir hakkında şöyle demiştir:

"ويرجى عفو الكافر البالغ في اجتهاده الطالب للهدى بفضله ولطفه / Hidayet bulmaya çalışan

bulûğa ermiş bir kâfirin, elinden geleni yapması durumunda Allah’ın (c.c.) fazlı ve lütfuyla affedilmesi ümit edilir.”²⁶⁵ Meşhur dilci Ebû Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344) *Tebziratü’l-ehyâr fi hulûdi’l-kâfiri fi’n-nâr* isimli eserinde Beyzâvî’nin bu sözünü farklı bir şekilde nakletmiş ve şöyle dediğini aktarmıştır: "وأرجو للمجتهد العفو / Müctehidin (hidayet bulmaya çalışan kâfirin) affedileceğini ümit ederim.” Ayrıca Beyzâvî’nin bu sözüyle Ehl-i sünnetin cumhuruna muhalefet ettiğini ve icmâa muhalif bir görüş beyan etmiş olmakla itham edildiğini ifade etmiştir.²⁶⁶ Hâlbuki eserden naklettiğimiz üzere Beyzâvî söz konusu kâfirin Allah tarafından affedilmesini meçhul bir sîga ile ifade etmiştir. Öte yandan Beyzâvî’nin “ويرجى / ümit edilir” ifadesi tahlil edildiğinde muânid olmayan kâfirin affedileceğine dair net bir hüküm ortaya koymadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Beyzâvî’nin zikri geçen ifadeyle muânid olmayan

²⁶² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 401-402.

²⁶³ el-Mücâdele, 58/18.

²⁶⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 401-402.

²⁶⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Tavâli ‘u’l-envâr min metâli ‘i’l-enzâr*, thk. Abbas Süleyman (Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Cîl, 1991), 229.

²⁶⁶ Bkz. Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tebziratü’l-ehyâr fi hulûdi’l-kâfiri fi’n-nâr*, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 33321/2720, 3.

kâfirin affi noktasında sadece bir ümidinin bulunduğunu ifade etmiş olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

b) Anberî'ye göre her müctehidin fûru meselelerde musîb olduğu gibi akli meselelerde de musîb olacağı görüşüne sahip olduğu nakledilmektedir.²⁶⁷ Ancak genelde usul eserlerine; özelde ise *el-Müstasfâ*'ya bakıldığında Anberî'ye ait olan bu görüşün net bir niteliğe sahip olmadığı ve usulcülerce farklı farklı yorumlandığı görülmektedir.²⁶⁸ Gazzâlî ise bu görüşe dört farklı şekilde yaklaşmaktadır:

1. “Şayet bu görüşünden muradı ‘Gayri müslimler, üzerinde buldukları şeye inanmakla emrolunmuşlar ve bu onların hidayeti arama hususunda güçlerinin yettiği nihai noktadır’ ise, bu iddia aklen muhal değildir ancak Câhız’ın görüşünün reddinde geçtiği üzere şeriat ve icmâ açısından batıldır.”²⁶⁹

2. “Şayet maksadı ‘Herkesin inandığı şey doğrudur’ demek ise bu durumda Sâni’in hem ispatı hem de inkârı, Hz. Peygamber’in hem tasdiki hem de tehzibi nasıl doğru olur? Ayrıca bu vaz’i²⁷⁰ bir hüküm değildir ki, A şahsına helal olan, bir şeyin B şahsına haram olması mümkün olsun. Çünkü itikâdî sabiteler vakıya tabidir, vakıa ise itikâdî sabitlere tabi değildir.

3. “Kastettiği; rü’yetullah, kulların fiillerinin yaratılıp yaratılmadığı ve Kur’an’ın mahlûk olup olmadığı gibi tekfiri gerektirmeyen kelâmî meselelerde ulemanın ihtilafları ise -ki bazı Mu’tezîlîler onu böyle savunmuştur- iddiası yine de aklen muhaldir. Çünkü itikâdî sabiteler teklîfî hükümler gibi izafî değildir ve ictihaddan ictihada değişkenlik arz etmemektedir.”²⁷¹

4. “Şayet Anberî müctehidlerden sadece birinin musîb olduğunu, hata edenin ise mazur görüleceğini ve günaha girmeyeceğini kastetmişse, iddiası aklen muhal değildir ancak

²⁶⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 402.

²⁶⁸ Bkz. Muhammed b. Alî b. Tayyib Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Mîs (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403), 2: 398.; Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 8: 3838.

²⁶⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 402-403.

²⁷⁰ Vaz'î; vaz' kelimesinin ism-i mensubudur. Vaz': lafızların bir mânaya karşılık belirlenmesi anlamına gelen terim. Bkz. Fazlıoğlu Şükran, “Vaz'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 576.

²⁷¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 403-404.

bu iddiası mevcut naslara aykırıdır ve selef-i sâlihînin bidat ehlini zemmetmeleri, onları kınama ve onlarla alakayı kesme noktasındaki ittifakları ile batıldır.”²⁷²

Gazzâlî, Anberî'nin savunduğu bu görüşün doğru olmadığını olası ihtimalleri zikretmek suretiyle ortaya koymaktadır. Ancak Şafii fakih İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Tehzîbu't-Tehzîb* isimli eserinde Anberî hakkında muhaddis Nesâî'den (ö. 303/915), onun fakih ve sika bir râvî olduğunu ve her müctehidin musîb olduğu düşüncesinden de rücu ettiğini nakletmiştir.²⁷³

Mâlikî fakih Kâdî İyâz (ö. 544/1149) *eş-Şifâ bita'rîfi hukûki'l-Mustafâ* isimli eserinde Anberî'nin itikâdî konularda her müctehidin musîb olduğunu savunduğunu aktarmıştır. Bunun yanı sıra Câhîz ve Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828) şöyle dediğini nakletmiştir: “Avam, kadınlar ve ebleh insanların çoğu; Yahudi, Hristiyan vb. mukallidler hakkında Allah'ın (c.c.) herhangi bir hücceti bulunmamaktadır. Zira bunların fitratı istidlal yoluyla doğruya ulaşmaya elverişli değildir.” Kâdî İyâz, Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika* isimli eserinde bu söze oldukça yakın bir kanaat belirtmiş olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca nakletmiş olduğu sözü söyleyen kimsenin kâfir olduğunu ve bunu da Hristiyan ve Yahudilerden birinin kâfir olmadığını söyleyen kimsenin kâfir olduğu hususunda icmâ bulunduğunu belirterek gerekçelendirmiştir.²⁷⁴

Zerkeşî *el-Bahrü'l-muhît* isimli eserinde Kâdî İyâz'ın Gazzâlî'ye nispet etmiş olduğu kanaatte bir yanlış olduğunu tespit etmiş ve “Gazzâlî, Anberî'nin görüşünün açıkça fâsid olduğunu ortaya koymuştur” diyerek meseleyi izah etmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika*'da “Hristiyan Rumlar veya Türklerden kendilerine davet ulaşmayanlar mazurdurlar” dediğini ve böylece onların musîb olduklarını reddettiğini ifade etmiştir.²⁷⁵

Faysalü't-tefrika'ya bakıldığında Gazzâlî, davetin kendilerine ulaşmadığı uzak diyarlarda yaşayan Hristiyan Rumlar ve Türkleri (genel anlamda kâfirleri) üç sınıfta incelemiştir:

²⁷² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 403-404.

²⁷³ Bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Matba'atu Daireti'l-Ma'ârifî'n-Nizamiyye, 1326), 7: 8.

²⁷⁴ Bkz. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bita'rîfi hukûki'l-Mustafâ* (Amman-Ürdün: Dâru'l-Feyhâ, 1407), 2: 602.

²⁷⁵ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 279.

1. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismini daha önce duymamış ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismi kendilerine ulaşmamış olanlar. Bu sınıfta olanlar iman etmemiş olmaları hususunda mazur kabul edilir.
2. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismi, vasıfları, göstermiş olduğu mucizeler kendilerine ulaşmış olup, İslam beldeleriyle yan yana, iç içe olanlar. Bu sınıfta olanlar mühlit ve kâfirdir.
3. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismi kendilerine ulaşmış fakat na'tları/vasıfları kendilerine ulaşmamış sadece çocukluktan beri – bizim çocuklarımızın Mukaffa' adında bir yalancının, peygamberlik iddiasında bulunduğunu duymaları gibi – birinin (Hz. Peygamber'in) peygamberlik iddia ettiğini duymuş olanlar. Bu sınıfta olanlar ilk iki sınıfın ortasında yer almaktadır. Bana göre bunlar birinci sınıftakilerle aynı statüdedir. Ancak şu var ki üçüncü sınıfta olanlar, Hz. Peygamber'in ismini duymuş olmalarının yanı sıra vasıflarının tam tersini işitmişlerdir. Böyle bir durumda olmaları ise onları doğruyu bulma yönünde çalışmaya sevk etmez.²⁷⁶

Anberî, Câhız ve Gazzâlî'nin tasvîb konusundaki görüşleri tahlil edildiğinde görüşlerinin birbirlerinden farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Kâdî İyâz, Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika*'daki beyanını Câhız'ın görüşüne benzeterek Gazzâlî'nin beyanından, mukallid kâfirin mazur sayılacağına çıkarılabileceği kanaatine varmıştır. Hâlbuki Zerkeşî'nin belirtmiş olduğu gibi Gazzâlî kesinlikle böyle bir şey söylememiştir.²⁷⁷ *Faysalü't-tefrika*'daki yaptığı tasnifin üçüncü kısmındaki beyanı, mukallid kâfirin değil de, davet kendisine net ve doğru bir şekilde ulaşmamış olan kâfirin mazur sayılması hakkındadır.²⁷⁸

Bütün bu görüşlerin tahlilinden sonra Gazzâlî'ye göre mukallid kâfir mazur sayılmamaktadır. Mukallidin imanı ise *İlcâmu'l-avâm* isimli eserinde ifade etmiş olduğu üzere geçerlidir.²⁷⁹ Öte yandan müellif *el-Müstasfâ*'da taklîde oldukça karşıdır ve taklîdin ne usulde ne de fûruda herhangi bir bilgi kaynağı olmadığını açıkça söylemiştir.²⁸⁰ Peki, bu durumda Müslüman mukallid ile kâfir mukallid arasındaki fark nedir? Birisi Müslüman bir toplumda doğup, Müslümanları taklîd ederek cennete giderken, diğeri ise kâfir bir çevrede doğup, kâfirleri taklîd ederek cehenneme

²⁷⁶ el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 84.

²⁷⁷ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 279.

²⁷⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 84.

²⁷⁹ Bkz. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-keâm*, thk. Heyet (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Minhâc, 2017), 158.

²⁸⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 462.

gitmektedir. Bu meseleyi yine müellifin görüşlerine müracaat ederek açıklamak yerinde olacaktır:

Mâlikî fakih Venşerîsî (ö. 914/1508) *el-Mi'yârü'l-mu'rib* isimli eserinde bu meseleyi vuzuha kavuşturacak bir mektuba yer vermiştir. Bu mektupta; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), hocası Gazzâlî'ye taklîdî imanın geçerli olup olmadığını, şayet geçerli ise bu durumda Müslüman ve kâfir mukallidler arasındaki farkın ne olduğunu sormuştur. Gazzâlî ise şöyle cevap vermiştir: “Şeriatta zemmedilen taklîd, delile muhalif olan taklîddir. Kâfirler, aklı olmayan, işitemeyen putlara taptılar ve zahir delilleri inkâr ettiler. Delilin muktezasına muhalif olan her şey mezmûmdur/kınanmıştır. Şayet mukallidin taklîdi, hak üzere vuku bulmuşsa usul (itikâdî konular da buna dâhil) ve fûru konularda taklîd kifayet etmektedir. Usul esaslarını araştırmak ise her bir fert üzerine vacip değildir.”²⁸¹

- c) “Merîsî'ye göre ictihad edilen fûru konularında muayyen bir doğru vardır ve buna dair kat'î bir delil bulunmaktadır. Bunu bulamayan müctehid ise – aklı/kelâmî konularda olduğu gibi – günahkâr olur. Ancak ilâhiyyât ve nübüvvât ile ilgili temel meselelerde hatalı ictihad eden tekfir edilirken, rü'yetullah ve Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı gibi meselelerde hata eden kimse ise tefsîk edilir yani fâsık sayılır. Fıkhî meselelerde hata eden kimse hakkında ise sadece günaha girdiğini belirtmek ile yetinilir. Kıyası delil olarak kabul edenlerden İbn Uleyye (ö. 193/809) ve Ebû Bekr el-Esam (ö. 200/816) bu görüştedir.”²⁸² Ayrıca kıyası kabul etmeyenlerin tümü ve aynı düşüncede olan İmâmiyye²⁸³ de bu görüşe katılmıştır.²⁸⁴

²⁸¹ Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'î'l-mağrib*, thk. Muhammed Haccî (Vizâratü'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye - Dâru'l-Gârbi'l-İslâmî, 1981), 11: 165.

²⁸² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 405.

²⁸³ İmâmiyye: İmâmeti dinin esaslarından kabul eden, bazan Şîa ve İsnâaşeriyye ile eş anlamlı olarak kullanılan Şîu firkaların ortak adı. Bkz. Mustafa Öz, “İmâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 207.

²⁸⁴ Kıyası kabul etmeyenlere göre kat'î bir nassın bulunmadığı yerde akıl, nefy-i aslînin bekasına hükmeder ve bu tür konularda zanna yer yoktur. Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 407.

Gazzâlî'ye göre müctehidlerin fûruda da hata ettikleri takdirde günahtan kurtulamayacağını söyleyenlerin düşünceleri; kıyası ve haber-i vâhidin hücciyetini inkâr etmeleri nedeniyle onlara göre bir tutarlılığa sahiptir.²⁸⁵

Gazzâlî, Merîsî'nin bu görüşünün fâsîd olduğuna dair iki delil zikretmektedir:

“Birincisi: İctihada konu olan meselelerde kesin bir delil bulunmamaktadır ve belirli bir hüküm de mevcut değildir. Var olan zannî deliller ise bizatihi hükme delalet etmemekte ve icthaddan icthada değişiklik arz etmektedir. Dolayısıyla kesin bir delilin bulunmadığı bir hükme isabet etmekle mükellef tutmak, teklîf-i mâ lâ yutâk olacaktır. Bu konuda herhangi bir vücûb olmadığına göre müctehidin isabet etmediği takdirde günahkâr sayılması da söz konusu değildir.”²⁸⁶

“İkincisi: Sahabenin; dede ve kardeşlerin mirasçılığı ve avl²⁸⁷ meselelerinde, farzlar ve bunların dışında ihtilaf ettikleri meselelerde ihtilafta bulunanların kınanmamasına dair icmâi bulunmaktadır. Sahabe birbirleriyle istişare ederlerdi, birbirleriyle ihtilaf ederlerdi, ayrılırlardı ve biri diğerine itiraz etmezdi. Bu konuda şüpheye mahal olmayan bir tevatür vardır. Ancak sahabe; haricilere, zekât vermeyenlere, Kureyşli olmayan birinin imâm tayin edilmesine ve iki imamın tayin edilmesine karşı çok sert çıkmıştır. Şayet biri namaz kılmanın, oruç tutmanın farzîyetini veya hırsızlık yapmanın, zina etmenin haramlığını inkâr etseydi ona şiddetle karşı çıkarlardı. Zira bu konularda kat'î deliller vardır şayet icthadî konular da böyle olsaydı yanlış yapanı mutlaka kınarlardı.”²⁸⁸

Gazzâlî'nin verdiği örneklerde geçen zekât vermeyenlerle savaşıma hakkında kât'î bir nas bulunmasa da usul eserlerinde bu konuda sahabenin icmâ ettiği zikredilmektedir.²⁸⁹ Ayrıca Kureyşli olmayan birinin imâm yani devlet başkanı tayin edilememesi hakkında İbn Hacer *Fethu'l-bârî* isimli eserinde Kâdî İyâz'dan şöyle bir nakilde bulunmaktadır: İmâmın Kureyşli olma şartı noktasında bütün ulemanın görüşü

²⁸⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 407-408.

²⁸⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 406.

²⁸⁷ Avl: İslâm miras hukukunda, belirli hisse sahiplerinin (ashâbü'l-ferâiz) mirastan alacakları payların toplamının ortak paydadan fazla olması halî. Bkz. Hamdi Döndüren, “Avl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 117.

²⁸⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 406-407.

²⁸⁹ Bkz. Cemâluddîn İbrâhim b. 'Alî b. Yûsuf Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *et-Tebîrâ fî usûli'l-fikh*, ed. Muhammed Hasan Heyto (Şam: Dâru'l-Fikr, 1980), 1/373.

aynıdır ve ulema bu şartı icmâ meselelerinden biri olarak saymıştır.²⁹⁰ Bunun yanı sıra Gazzâlî de *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye* isimli eserinde Hz Peygamber'in "İmâmlar Kureyş'tendir"²⁹¹ diye buyurduğunu ve bu noktada geçmiş bütün ulemanın icmâ olduğunu söylemektedir.²⁹² Gerçi Cüveynî, imâmın Kureyşli olma şartı hususunda mütereddit olsa da²⁹³ Bâkılânî bunu sarahaten şart olarak görmemektedir.²⁹⁴ Gazzâlî'nin verdiği son örnek olan iki imâmın tayin edilemeyeceği meselesi hakkında Cüveynî şöyle söylemektedir: "İslam ahkâmını icra edebilecek bir imâmın tayin edilmesi mümkün ise iki imâmın tayini bütün ulemanın ittifakıyla caiz değildir."²⁹⁵

Müellif, her müctehidin musîb olduğu görüşü hakkında sahabenin birbirine sert çıktığına dair bir itiraz varit olduğunu aktarmaktadır: "Mesela, İbn Abbas'ın (r.a.): 'Allah (c.c.) bir mirasta 1/2 ile 2/3'ü pay olarak kılmamıştır, aksini iddia edenle de lanetleşirim.' dediği nakledilmiştir. Ayrıca Âişe'nin (r.a.) îne/iyne²⁹⁶ meselesi hakkında şöyle dediği nakledilmiştir: 'Zeyd b. Erkam'a (r.a.) söyleyin 'Yaptığından tevbe etmezse Resûlullah (s.a.v.) ile gitmiş olduğu cihadı boşa çıkmış olur'."²⁹⁷ Müellif bu itiraza karşı sahabenin birbirlerine göstermiş olduğu saygıya dair ve âmmî olan herkesin istediği sahabîyi taklîd edebileceğine dair gelen rivayetlerin mütevâtir olduğunu ve güvenilmeyecek âhâd haberlerin buna muarız olamayacağını söylemektedir.²⁹⁸

Gazzâlî, zikri geçen rivayetlerin geçerli kabul edildiği takdirde sahabenin bu tutumlarına nasıl yaklaşılacağına dair meseleyi netleştirecek öneme haiz bir açıklama yapmaktadır, şöyle ki: "Kim muhalifinin kesin bir delile aykırı hareket ettiği

²⁹⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 13: 119.

²⁹¹ Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musanneffî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Yusuf Kemal el-Hût (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1409), 6: 402, (No. 32388).

²⁹² Bkz. Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, 1: 180.

²⁹³ Bkz. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tât en-Nîsâbü'rî el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, thk. Abdulazim ed-Dîb (Mektebetu İmâmî'l-Haremeyn, 1401), 1: 80.

²⁹⁴ Bkz. Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-islâmiyye Heyet, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye* (Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1404), 6: 219.

²⁹⁵ el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem*, 172.

²⁹⁶ İne: Vadeli satılan bir malın peşin para karşılığında daha düşük bir bedelle geri satın alınmasını ifade eden terim. Bkz. H. Yunus Apaydın, "İne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 283.

²⁹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 407-408.

²⁹⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 407-408.

kanaatindeyse ona karşı çıkması lazımdır. Bize gelen nakillerde muhaliflerine karşı çıkanlar, ihtilafli meseleler hakkındaki delillerin kat'î olduğu zannetmelerinden ötürü böyle davranmışlardır. Mesela; İbn Abbas miras bölüşümünde hesabın kesin olduğunu ve bir malda 1/2 ile 2/3 paylarının olamayacağını zannetmiştir. Âişe (r.a.) ise bazı şeylerin kesinlikle önüne geçmek gerektiğini zannetmiş ve bu nedenle îne meselesine sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Her iki sahabe de zanlarında hataya düşmüştür, bunlar zannî meselelerdir ve sahabenin böylesi bir yanlışa düşmekten masum olmaları da vacip değildir. Ancak bütün sahabenin, muhalifleri günaha düştüklerinde onları günahkâr saymama ve onlara saygı duyma hatasından kaçınmaları vaciptir.”²⁹⁹

2.5.2. Müctehidin İctihad Etmesinin Hükümü

İctihad için gerekli şartlar yerinde olması ve müctehidin zann-ı galibine bir hüküm belirmiş olması durumunda Gazzâlî'nin aktardığına göre bütün ulemanın ittifakıyla müctehidin icthad etmesi vaciptir.³⁰⁰ Şafii fakih İsnevî; Âmidî ve İbn Hâcib'in bu konuda ulemanın ittifak ettiğini söylediklerini aktarmıştır.³⁰¹ Kişi şayet hüküm istinbâtı için daha araştırmada bulunmamış, icthad etmemişse ve icthad etmekten de aciz bir konumda ise icthad hususunda âmmî gibi kabul edilir ve bir müctehidi taklîd etmesi gerekmektedir. Müctehid, gerekli bütün ilimlerin kendisinde hazır bulunduğu ve ihtiyacı olan malumatlara kısa bir müddet içerisinde ulaşabilen kimsedir. Tahsil etmediği veya zayıf olduğu bir ilmi, tahsil için zamana ihtiyaç duyan kimse âmmî gibi kabul edilir.³⁰²

Müellif, “müctehid” derken mutlak müctehidi kastetmekte ve müctehidlerin mertebeleri hakkında malumat vermemektedir. Bunun ayrı bir bahiste ele alınması gerektiğini ifade etmektedir.³⁰³ Gazzâlî öncesi usulcülerden de bu noktada herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak müctehidlerin mertebeleri hakkında Şafii fakihlerden İbn Salâh *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftâ* isimli eserinde müctehidleri beş tabakaya ayırmıştır:

²⁹⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 408.

³⁰⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 457.

³⁰¹ Bkz. Ebû Muhammed Cemâluddîn İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci'l-furû' 'ale'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heytu (Beyrut: Müessesetü'r el-Risâle, 1400), 1/1: 524.

³⁰² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 457.

³⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 457.

1. Müstakil/mutlak müctehid. Bu tabakada olan müctehid bir mezhebe bağı kalmaksızın ve birini taklîd etmeksizin şer‘î ahkâmı müstakil bir şekilde idrak edebilen kimsedir.
2. Gayri müstakil müctehid. Yani birinci tabakadaki vasıflar kendisinde bulunmayan müctehid. Bu kısım da kendi içerisinde dört tabakaya ayrılmaktadır:
 - a) Müntesip müctehid. Gayri müstakil müctehid tabakasının birinci kısmını teşkil etmektedir, bu kısımda olanlar; mutlak müctehid mertebesine ulaşmış fakat müctehid imamlardan birine müntesiptirler. Bu tabakada olanlar müntesip oldukları imamın icthad metodu üzere hareket ederler ancak fûru fıkıh meselelerinde icthadlarının muhtelif olması nedeniyle bazen farklı hükümler verirler.
 - b) Mezhepte müctehid. Bu kısımda olanlar bağı oldukları mezhebi delillerle takrir ederler. Ancak deliller noktasında imamlarının usul ve kaidelerini aşmazlar.
 - c) Tercih erbabı müctehid. Bu tabakada olanlar bağı oldukları mezhebin delillerini iyi bilen ve deliller arası tercihte bulunabilen kimselerdir.
 - d) Fetvada müctehid. Bu kısımda olanlar mezhebini iyi bilen ve müşkül meseleleri anlayabilen kimselerdir. Ancak delillerin takriri ve kıyaslar konusunda zayıf olarak bilinmektedirler. Bunların fetvası imamlarından gelen metinlere bağıdır. Şayet araştırılan meselede onlardan gelen bir beyan yok ise o doğrultuda olan metinlere bakar veyahut da mezhepte belirlenmiş bir kaidenin altına dâhil eder.³⁰⁴

Mutlak müctehidin icthad etmesinin vâcip olup olmadığı ve başkasını taklîd etmesinin caiz olup olmadığı hususunda müellif yedi görüş beyan etmektedir. Bu görüş sahiplerini şöyle sıralamak mümkündür:

³⁰⁴ Bkz. Osman b Abdurrahman Ebu Amr Takiyyuddin İbn Salah, *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftâ*, thk. Abdullah Abdulkadir Muvaffak (Medine: Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1423), 1: 86-99; Yakub b. Abdulvehhab b. Yusuf el-Bâhusyen et-Temîmî, *et-Tahrîc inde'l-fukahâi ve'l-usûliyyîn* (Mektebetu'r-Ruşd, 1414), 1: 311-313.

1. Bazılarına göre müctehidin, sahabe dışında başka birini taklîd etmesi ulemanın icmâ ile caiz değildir. Şafii fakihlerden İsnevî de *et-Temhîd fî tahrîci 'l-furû' 'ale' l-usûl isimli* eserinde Şafii'den daha önce nakilde bulunduğunu beyan ederek müctehid şayet sahabîyi kendi nazarında, diğerlerine nispetle tercihe şayan buluyorsa onu taklîd etmesinin caiz olacağını aksi halde sahabîyi taklîd etmesinin caiz olmayacağını ifade etmiştir.³⁰⁵ Ancak Şafii'nin bu görüşünün kavli kadim olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Zerkeşî; Bâkılânî'den Şafii'nin kavli cedidine göre müctehidin müctehidi taklîd etmesinin caiz olmadığını söylediğini nakletmiştir.³⁰⁶
2. Bazılarına göre müctehidin, sahabe ve tabiin dışındakileri taklîdi, icmâ delili ile caiz değildir. Gazzâlî ise icmâ iddiasının yerinde olmadığını ifade etmiş ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İshak b. Râheveyh (ö. 238/853) ve Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) âlimin âlimi taklîd edebileceğini söylediklerini aktarmıştır.³⁰⁷
3. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) âlim kimsenin kendisinden daha âlim kimseyi taklîd edebileceğini fakat kendi seviyesinde olan veyahut daha alt bir seviyede olan birini taklîd edemeyeceğini söylemiştir.
4. Irak ekolünden birçok kişi âlim bir kimsenin, hem verdiği fetvalarda hem de kendine has konularda başka bir âlimi taklîd etmesinin caiz olduğunu söylemiştir.
5. Bazılarına göre müctehidin fetva vereceği konularda değil de, kendine has konularda başka birini taklîd etmesi caizdir.³⁰⁸
6. Bazılarına göre müctehidin ictihadla meşgul olduğu takdirde baya bir vaktini alacak bir durumda sadece kendine has konularda başkasını taklîd etmesi caizdir.
7. Bâkılânî'ye göre müctehidin ne sahabe ne de sonrasından gelenleri taklîd etmesi caizdir. Gazzâlî de bu görüşü tercih etmiştir.³⁰⁹ İsnevî'nin naklettiğine göre Âmidî ve İbn Hâcib de bu görüştedir.³¹⁰ Yukarıda zikredildiği gibi Bâkılânî; Şafii'nin kavli cedidine göre müctehidin müctehidi taklîdinin caiz olmadığını nakletmiş ve Şafii

³⁰⁵ Bkz. İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci 'l-furû' 'ale' l-usûl*, 1/1: 524.

³⁰⁶ Bkz. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 60.

³⁰⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 457.

³⁰⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 458.

³⁰⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 458.

³¹⁰ Bkz. İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci 'l-furû' 'ale' l-usûl*, 1/1: 524.

mezhebinin bu görüşü (kavl-i cedidi) benimsediğini söylemiştir.³¹¹ Gazzâlî'nin de bu görüşte olmasında Şafii ve Bâkılânî'nin etkilerinin olduğu görülmektedir.

Müellife göre taklîd edilen kimsenin günahlardan masum olmayışı ve verdiği hükümde hakikaten isabet edip etmediğinin bilinmemesi nedeniyle müctehidin bizzat kendisi hükme ulaşmaya çalışmalıdır. Gerekçe olarak ise müctehidin, delilleri tahlil ederek bir kısmından yakîn bildiren hükümlere, bir kısmından da zan bildiren hükümlere ulaşma imkânına sahip olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca müctehidin gördüğü halde nasıl olurda körmüş gibi işini körlük üzerine inşa edebileceğini sormaktadır.³¹²

Müellif ayetlerden de istidlalde bulunmaktadır:

فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ ...

“Ey basiret sahipleri! Düşünün/ibret alın.”³¹³

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا

“Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”³¹⁴

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ...

“Hakkında ayrılığa düştüğünüz bir şeyde hüküm vermek Allah'a aittir.”³¹⁵

Bu zikri geçen ayetlerin tümü düşünme, ibret alma ve hüküm istinbat etme hakkındadır. Öyleyse buradaki hitap avama değil de, hüküm istinbat edecek olan ulemadır. Birini taklîd eden kimse ise düşünme, araştırma vs. ile iştilgal etmemektedir.³¹⁶

Müellif sahabeden dedenin mirastan payı ve avl gibi birçok meselede istişare ettikten sonra zann-ı galibine göre hüküm verenler olduğunu ancak birbirini taklîd

³¹¹ Bkz. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 60.

³¹² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 458-459.

³¹³ el-Haşr, 59/2.

³¹⁴ Muhammed, 47/24.

³¹⁵ eş-Şûrâ, 42/10.

³¹⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 460.

eden sahabî olmadığını söylemiştir. Sahabenin taklîd edilmemesine karşı şöyle bir itiraz zikretmiştir: Şûrâ ehlinden olan Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdurrahman b. Avf'tan ictihadî konularda herhangi bir görüş nakledilmemiştir. Gazzâlî zikri geçen sahabîlerin diğer sahabîlerin fetvaları ile iktifa ettiklerini beyan etmektedir. Ayrıca delilini bilmedikleri bir hâdise vaki olduğunda onları taklîd maksadıyla değil de, delilin ne olduğunu öğrenmek amacıyla başka sahabîler ile istişare ettiklerini ifade etmektedir.³¹⁷

Müellifin sözlerinden, mezkûr sahabenin fetva vermedikleri ve ictihadî bir hüküm beyanında bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak İbn Kayyim el-Cevziyye *İ'lamu'l-muvakki'in* isimli eserinde kendilerinden fetva nakledilen sahabeyi üç kategoriye ayırmaktadır ve verdikleri fetva adedinin orta düzeyde olan sahabe arasında Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı zikretmektedir.³¹⁸ Bu durumda müellife göre müctehid sahabenin, her meselede değil de, ihtiyaç halinde fetva verdiği bunun yanı sıra müctehid sahabenin birbirini taklîd etmediği anlaşılmaktadır.

Müellif meselenin sonlarına doğru âlim kimsenin ictihad etmeksizin kendisinden daha âlim birini taklîd edip edemeyeceği hususunda müctehidin araştırmada bulunması gerektiğini şayet kendisinden daha âlim kimseyle aynı kanaate vardysa o şekilde hüküm vereceğini, aynı kanaate varmadysa onun daha âlim olmasının bir şeyi değiştirmeyeceğini ve onun da hata etmiş olabileceğini söylemiştir.³¹⁹

³¹⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 460.

³¹⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lamu'l-muvakki'in 'an Rabbi'l-âlemin*, thk. Muhammed Abdusselam İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 1: 10.

³¹⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 461.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GAZZÂLÎ'NİN İCTİHAD İLE İLGİLİ ELE ALDIĞI KONULAR

3.1. İCTİHADDA HATA VE İSABET (MUSAVVİBE - MUHATTİE EKOLLERİ)

Fıkhî konularda gerçekleştirilen icthadlarda daha önce geçtiği üzere müctehidlerin musîb veya muhtî olmaları hakkında birçok görüş mevcuttur. Şafii ulemadan Takıyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355) bu meseleyi “oldukça önem arz eden bir mesele” olarak nitelemiştir.³²⁰ Muasır İslam hukukçularından Yahya ez-Zalîmî hata-savâb kavramlarının Kitap ve sünnette kullanılmış olmasına rağmen fıkıh usulünde hala müşkül kavramlar olarak kaldığını söylemektedir. Gerekçe olarak ise bu kavramların şer'î hükümlerde mevzu bahis olan tasvîb-tahtî ile alakalı olduğunu, bunun yanı sıra sevap-günah kavramları ve biri hakkında bidat, dalalet ve küfürle hükmetme ile sıkı bir bağlantı içerisinde olduğunu zikretmektedir.³²¹

İctihadda hata-isabet meselesine genel olarak bakıldığında usulcülerin bu meseleye farklı farklı açılardan yaklaşmış oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra tartışılan doğru veya hatanın icthadın kendisinde mi yoksa her müctehidin ulaşmak istediği matlup olan hükümde mi olduğu, meselenin detaylanmasında önemli bir faktör olarak yer almıştır. Ayrıca bu tartışmaya icthad edilen meselede matlup olan hükmün, Allah (c.c.) katında muayyen olup olmadığı tartışması da eklenmiştir. Öte yandan Şarî katında muayyen bir hükmün olmadığı kabul edildiği takdirde müctehidlerin neden hükümsüz bir mesele ile meşgul oldukları ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Bu noktada zikredilen bütün tartışmaları içine alan iki ekol bulunmaktadır: Birincisi: her

³²⁰ Bkz. Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Abdulkâfi Takıyyüddîn Subkî, *el-İbhâc fi Şerhi'l Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 3: 257.

³²¹ Bkz. ez-Zalîmî, *et-Tasvîbu ve't-tahtie*, 1023.

müctehidin isabet ettiğini savunan musavvibe ekolü. İkincisi: müctehidlerden sadece birinin isabet edeceğini savunan muhattie ekolü.³²²

3.1.1. Musavvibe Ekolü

Usul ilminde musavvibe ekolünden bahsedildiğinde, ilk olarak akla ekolün temsilcilerinin Mu'tezilî olduğu gelmektedir. Ancak Mutezile ekolü mensupları arasında müctehidin musîb veya muhtî olması hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Mâlikî fakih Bâcî (ö. 474/1081) ve Şafii fakih Şîrâzî; (ö. 476/1083) Bağdat Mutezile ekolünün muhattie, Basra Mutezile ekolünün ise musavvibe görüşünde olduklarını ifade etmektedir.³²³ Zerkeşî, bir müctehidin musîb olduğu görüşünü ilk olarak Basra Mutezile ekolünün ortaya attığını söylemektedir.³²⁴ Safiyuddîn el-Hindî; Basra Mutezilesi içerisinde bu görüşte olanlardan Ebu Huzeyl el-'Allâf (ö. 226/840), Ebu Alî el-Cübbâî (ö. 303/915) ve Ebu Hâşim el-Cübbâî'yi (ö. 321/933) zikretmektedir ayrıca Bâkılânî'nin de bu görüşte olduğunu söylemektedir.³²⁵

Eş'arî kelamcısı İbn Fûrek; (ö. 406/1015) Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin "Şer'î bir meselede ihtilaf eden iki müctehidin metotları eşit olması ve icihadlarında herhangi bir noksanlık bulunmaması halinde icihadlarında isabet etme noktasında biri diğerinden evlâ değildir" dediğini nakletmiştir.³²⁶ Gazzâlî de bu görüşte olmasının yanı sıra tasvîb meselesi hususunda Ebu Hanife (ö. 150/767) ve Şâfiî'den (ö. 204/820) farklı rivayetlerin geldiğini zikretmiştir.³²⁷

Cüveynî, tasvîb meselesi hakkında Şafii'den iki farklı rivayetin geldiğini fakat bu rivayetleri nakledenlerin çoğunun, Şafii'nin, müctehidlerden sadece birinin musîb olacağını söylediğini aktardıklarını beyan etmiştir.³²⁸ Zerkeşî, Ebu Hanife'den her müctehidin musîb olduğunu söylediğine dair bir rivayet aktarmıştır.³²⁹ Şevkânî ise

³²² Bkz. H. Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 434.

³²³ Bkz. Merter Rahmi Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe (İctihadi Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı Tartışması)* (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), VII, 274 y./123.

³²⁴ Bkz. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 285.

³²⁵ Bkz. Hindî, *Nihâyetu'l-vusûl*, 8: 3846.

³²⁶ İbn Fûrek, *Makâlâtus-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 209.

³²⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 408.

³²⁸ Bkz. Cüveynî, *et-Telhîs*, 3/3: 338.

³²⁹ Bkz. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 293.

Şafii ve Ebu Hanife'nin müctehidlerden birinin musîb olduğu görüşünde olduklarını ifade etmiştir.³³⁰

Tasvîb düşüncesi tarafları arasında Gazzâlî, üç sebepten dolayı özel bir konuma sahiptir:

1. Musavvibe düşüncesini savunanlar arasında Gazzâlî kadar meşhur bir usulcü yoktur.

2. Musavvibe düşüncesini savunurken daha önce Gazzâlî kadar bu meseleyi uzun uzadıya izah eden olmamıştır.

3. Tasvîbu'l-müctehidîn tartışmasında musavvibe taraftarı olan Gazzâlî kimsenin ulaşmadığı kadar kesin bir kanaat taşımaktadır.³³¹

Gazzâlî'ye göre ehlinden sâdır olan ve yerini bulan her ictihad tamdır ve doğrudur. Müctehid hakkında gûnahtan bahsedilmemektedir.³³² Müellif savunduğu musavvibe görüşünü şöyle izah etmektedir: Müctehid Şarî tarafından gelen nassın bulunduğu bir mesele hakkında hatalı bir hüküm vermişse, şayet aramış olduğu takdirde nassı bulma imkânı olmasına rağmen kusurlu davranmış ve aramamışsa muhtî olmasının yanı sıra kusurlu davranmış olması hasebiyle günahkârdır. Şayet müctehidin kusurlu olması söz konusu değilse, örneğin mesafe uzaklığı gibi makul bir mâniadan bahsediliyorsa ona mecazen “muhtî” denilir. Zira kendisine ulaşmamış bir meselede hata etmiştir dolayısıyla gerçek anlamda muhtî olduğu söylenemez.³³³

Müellif savunduğu düşüncenin daha iyi anlaşılması adına farazi bir misal vermektedir, şöyle ki; Cebrail, (a.s.) kible değişimi haberini getirirken önce Hz. Peygamber (s.a.v.) Beytülmakdis'e doğru namaz kılmış olduğu düşünüldüğünde, Hz. Peygamber Kâbe'ye doğru namaz kılmamış olması nedeniyle hatalı olmayacaktır. Zira bu durumda Kâbe'ye dönme emri henüz kendisine ulaşmamıştır. Dolayısıyla kible

³³⁰ Bkz. Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 2: 231.

³³¹ er-Raysûnî, *Nazariyyetü't-takrîb*, 209; Merter Rahmi Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, 127.

³³² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 398.

³³³ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 410. *el-Müstasfâ*'nın muhtasarı sayılan Ravdatu'n-nâzır isimli eseri ihtisar eden ve üzerine bir de şerh yazan Necmeddin et-Tûfî, Gazzâlî'nin tasvîb görüşünü sekiz madde altında özetlemiştir. Bkz. et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 3: 615.

değişimi, Cebrail haber getirmeden Hz. Peygamber hakkında hüküm teşkil etmemektedir.³³⁴

Gazzâlî tasvîb düşüncesini desteklemek adına şöyle bir rivayete yer vermektedir: İbn Ömer'den (r.a.) nakledilir: “Râfi‘ b. Hadîc, (r.a.) muhâbere³³⁵ hakkında nehiy bulunduğunu bize aktarana dek kırk sene boyunca muhâbere yapıyorduk.” Bu durumda haber ulaşmadan yapmış oldukları muhâbere hatalı bir uygulama değildir. Çünkü bu durum, onlara aktaran râvinin ya aralarında olmamasından veyahut da rivayet etme hususunda kusurlu davranmasından kaynaklanmaktadır.³³⁶ Bunun gibi birkaç örnek verdikten sonra Gazzâlî, düşüncesinin temelinde yatan şu kanaate yer vermektedir: “Nassın sabit olduğu meselede durum böyle ise, nassın bulunmadığı meselelerde yapılan ictihadda nasıl hata olduğu düşünülebilir?”³³⁷

İctihadda hatadan bahsedilebilmesi için ortada delil bulunması gerekmektedir. Müellife göre usulcülerin delil olarak isimlendirdikleri zannî deliller ise bizatihi delil değildir, ictihaddan ictihada farklılık gösteren emarelerdir. Bunu şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür: Hz. Ebu Bekir mücahidlere dağıtılacak malların eşit olması hususunda “Dünya yetinme yeridir, bir de onlar Allah (c.c.) yolunda savaştılar, ücretleri vermek Allah’a (c.c.) aittir derken Hz. Ömer de fâdıl/faziletli sahabî ile efdal/daha faziletli olan sahabîyi nasıl bir tutarsın?” demiştir. Zira İslam’a daha önce girmiş olan sahabenin fazileti daha fazladır. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer birbirlerinin ne dediklerine kulak vermişler fakat zann-ı galipleri farklı görüşler olarak tezahür etmiştir. Hz. Ebu Bekir gibi sırf ahiret nazarıyla bakma fitratında olanlara onun yaptığı uygun gelir, Hz. Ömer gibi siyaset ve maslahat eğiliminde olanlar ise onun düşüncesine meyil eder.³³⁸

Gazzâlî’ye göre zannî konularda delil bulunmamaktadır, fukahânın zikrettiği ise bizatihi delil değildir, böyle isimlendirme, mecazî ve izafî bir kullanımdır, aslında

³³⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409-410.

³³⁵ Muhâbere: Tarla sahibi ile muzâri’ arasında gerçekleşen ziraî bir ortaklık ifade eden terim. Bkz. Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 234.

³³⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 410-411.

³³⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 410.

³³⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 412-413.

fukahânın delil diye zikrettikleri, mıknatıs taşları gibi birer emaredir, mıknatıs nasıl ki bakırı değil de demiri kendine çekmektedir, bu deliller de kendilerine uygun olan fitrattaki müctehidleri kendilerine çekmektedir. Müellife göre burada yapılan yanlış, fukahânın zannî delilleri bizatihi delil zannetmeleri ve bunları hükme ulaşmak adına ölçü olarak ikame etmelerinden kaynaklanmaktadır.³³⁹

Meselenin sonlarına doğru müellif, benimsediği tasvîb düşüncesini mantık ilmi çerçevesinde şöyle temellendirmektedir: “Zannî konularda isabet etmek ya muhaldir ya da mümkündür; kul, muhal ile teklîf edilmez, mümkün ile emrolunan kimse bunu yerine getirmediyse günaha girmiş olur. İsbet etmenin emredildiğini fakat farklı bir hükme varmış müctehidin günahkâr olmadığını ve mazur görüldüğünü söylemek ise muhaldir. Zira söz konusu müctehidin mazur görüleceğini söylemek, emir ve vacip kavramlarını sınırlarına ters düşmektedir. Çünkü vacip kılınan bir şeyi yapmayan kimse azaba ve zemme maruz kalmaktadır.”³⁴⁰

Gazzâlî'nin de içinde bulunduğu, her müctehidin musîb olduğunu söyleyen musavvibe ekolü çerçevesinde, nassın bulunmadığı meselelerde Allah Teâlâ'nın muayyen bir hükmünün varlığı ve yokluğu meselesi hakkında iki farklı görüş vardır:

1. Nassın bulunmadığı meselelerde Şâri'in zann ile talep edilebilecek muayyen bir hükmü yoktur. Dolayısıyla hüküm zanna tabi olmasının yanı sıra Şâri'in hükmü, her müctehidin zann-ı galibine göre ulaştığı hükümdür. Müellife göre musavvibe ekolüne mensup muhakkik ulema, bu tasvîb görüşünü savunmuştur. Bâkılânî bu görüştedir, Gazzâlî'ye göre tercihe şayan olan görüş de budur.³⁴¹ Bu meyanda Gazzâlî'nin musavvibe görüşüne sahip olmasında Bâkılânî'nin etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

2. Nassın bulunmadığı meselelerde müctehidin talep etmesi gereken Şarî katında muayyen bir hüküm vardır. Ancak müctehid o hükme isabet etmekle mükellef kılınmamıştır. Dolayısıyla ictihadında musîb olur. Ayrıca isabet etmekle emredilmediği muayyen hükme ulaşamamış olsa da elinden geleni yapmış olması

³³⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 413-414.

³⁴⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 414.

³⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409.

hasebiyle isabet etmiştir.³⁴² Gazzâlî, Bağdat Mu‘tezile ekolünden bir grubun bu görüşü savunduğunu ifade etmektedir.³⁴³

Müellife göre İmam Şafii'den gelen metinler ictheadî meselelerde muayyen bir hükmün bulunduğu işaret etmektedir. Bu görüşü savunanlara göre hüküm talep eden kimse için matlup bir hüküm olması lazımdır. Müellif bu görüşü savunanların iddialarını yer yer şöyle ifade ettiklerini belirtmiştir: Müctehidin talep ettiği hüküm, Allah katında eşbeh olan hükümdür,³⁴⁴ bu da Allah katında muayyendir.³⁴⁵

Gazzâlî ise ictheadî meseleleri iki kısma ayırmıştır: Birincisi, hakkında nas bulunanlar; ikincisi, hakkında nas bulunmayanlar.³⁴⁶ Hakkında nas bulunan meselelerde söz konusu nas, Şarî cihetinden bakıldığında kesin gibi olsa da müctehid hakkında hükme dönüşebilmesi, nassın kendisine ulaşmasına veyahut da müctehidin o nassa muttali olmasına bağlıdır. Örneğin, muhaberenin nehyi hakkında vârid olan nas, müellife göre kendisine ulaşan kişi hakkında hüküm teşkil eder. Ancak kendisine ulaşmamış olan kimse hakkında hüküm söz konusu değilse de hüküm teşkil etmeye elverişlidir. Yani kişiye ulaşmamış olan nassın ifade ettiği hüküm bilfiil değil de bilkuvve hükümdür.³⁴⁷ Müellifin yaptığı bilkuvve-bilfiil ayrımı daha önceki usulcülerce kullanılmış bir sınıflandırma değildir. Böylece bu ayrımın ilk olarak müellif tarafından ortaya konulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Hakkında nas bulunmayan meselelerde müellife göre herhangi bir hüküm mevcut değildir. Zira hükümden murat Allah'ın hitabıdır ve bu da ancak Hz. Peygamber ile bilinebilir. Bir meselede nas vârid değilse bu mesele meskûtun anı olur. Meskûtun anı olan bir meseleye ise -hükümü açıkça ifade eden nas dışında- kat'î bir delil delalet etmemektedir. Zannî delilleri ise müellif emareler olarak nitelemekte ve delil olarak isimlendirilmelerinin mecazî bir kullanım olduğunu zikretmektedir.

³⁴² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409.

³⁴³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 406; Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, 84.

³⁴⁴ Eşbeh hükmün varlığını savunanlara göre ictheadî meselelerde Allah'ın (c.c.) muayyen bir hükmü yoktur, ancak müctehidlerin ortaya koymuş oldukları görüşlerden biri, Şarî'nin maksatlarına "en yakın" olandır, Bkz. Apaydın, "İctihad", 21: 432.

³⁴⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 430.

³⁴⁶ Ahmed er-Raysûnî; "Hakkında nas bulunmayan meseleler" tabirini ilkin Gazzâlî'nin kullanmış olduğu kanaatindedir. Bkz. er-Raysûnî, *Nazariyyetü't-takrib*, 198.

³⁴⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 430.

Gerekçe olarak ise emarelerin bizatihi zan ifade etmediğini ve müctehidden müctehide değişiklik arz ettiğini yani izafi olduğunu söylemektedir.³⁴⁸

Gazzâlî daha önceden değindiği gibi bu meselede de delil-emâre ayırımına temas etmiştir. Aslında bu ayırımın önceki usulcüler tarafından ortaya konulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Zira usulcüler zannî delile emâre diyerek, bu kelimeyle güçlü kanaatle doğruluk unsuru taşıyan bütün delilleri kastettikleri görülmektedir. Bu noktada musavvibeden olan usulcülerini -özellikle de Gazzâlî’yi- diğer mütekellim usulcülerden ayıran nokta “emâre” kelimesine yarı yarıya doğru olması muhtemel “şek” derecesinde bir bilgi kaynağı olarak görerek farklı ve zayıf bir anlam yüklemeleridir.³⁴⁹

Müellife göre zan; nefsin bir şeye meyil etmesinden ibarettir. Söz gelimi kişi, manzaraları güzel bulduğu gibi şer’î maslahatları da güzel bulabilir. Bir manzara kimi insanın tabiatına güzel gelirken kimisine de çirkin gelir. Mesela; Esmer kimilerine göre güzel iken kimilerine göre çirkindir. Bunlar izafi şeyler olmasının yanı sıra haddi zatında bir hakikate sahip değildir.³⁵⁰ Gazzâlî; bu meseleyi daha anlaşılır bir hale getirebilmek adına, “Esmerin Allah katında güzel mi veya çirkin mi” olduğunu soran kimseye şöyle cevap vermektedir: “Esmerin insanlar katında bazı tabiatlara uygun, bazılarında da uygun olmaması dışında güzellik veya çirkinlik diye bir hakikati yoktur. Bu durum insanlar katında nasılsa Allah katında da öyledir. Öyleyse esmer Allah katında Zeyd’e göre güzel iken Amr’a göre ise çirkindir. Çünkü Zeyd’in tabiatına uygun olması dışında esmerin güzel olmasının bir anlamı yoktur. Aynı şekilde esmerin çirkin oluşu, Amr’ın tabiatına uygun olmaması dışında başka bir anlam ifade etmemektedir.”³⁵¹

Gazzâlî bu noktada fukahânın yaptığı yanlışın, “helal-haram” kavramlarının eşyanın vasfı olduğunu zannetmelerinden kaynaklandığını söylemektedir. Ayrıca bu durumu bazı âlimlerin güzellik ve çirkinliği, varlıkların vasfı zannetmelerine

³⁴⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 432.

³⁴⁹ er-Raysûnî, *Nazariyyetü’t-takrîb*, 213-214; Merter Rahmi Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattat ve Musavvibe*, 131-132.

³⁵⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 432.

³⁵¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 432.

benzetmektedir.³⁵² Ahmed er-Raysûnî; Gazzâlî'nin yapmış olduğu izaha göre ictihadî hükümlerin resimler ve doğa manzaraları gibi kabul edildiğini, müctehidlerin de gezmeye çıktığı yerlerde hoşuna giden çiçekleri koparan, beğendiği manzaraları temaşa eden bir seyyah gibi tasavvur edildiğini söylemekte ve böylece ictihadî hükümlerin basit bir hale indirgenmiş olduğunu tenkit etmektedir.³⁵³

Raysûnî; tasvîbu'l-müctehidîn meselesindeki bu yaklaşımın aslında Eş'arîler'in hüsün-kubuh meselesi hakkındaki görüşleri ile güçlü bir bağlantı içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Eş'arîler'in hüsün-kubuh hakkındaki görüşleri doğrultusunda; eşya, bizatihi güzel veya çirkin değildir. Hakeza fiiller de bizatihi helal veya haram vasfını almaya elverişli değildir. Bir şeyin helal veya haram oluşunun ve keza diğer şer'î hükümlerin; eşya ve fiiller ile bir alakası bulunmamaktadır.³⁵⁴

Raysûnî'nin belirttiği bu kanaat tenkide açıktır. Zira Raysûnî'nin dediği gibi Eş'arî usulcülerin hüsün-kubuh anlayışlarının ictihadda hata ve isabet tartışmalarına etkisinin olduğu kabul edildiği takdirde fiillerin güzellik ve çirkinliğinin zatlari itibariyle değil, dini hitapla olduğunu kabul etmeleri sebebiyle musavvibe anlayışını benimsemeyen Eş'arî usulcülerin de bu anlayışı benimsemeleri gerekmektedir. Hâlbuki onlar, hakkında nas bulunsun veya bulunmasın şer'î her mesele hakkında muayyen bir hükmün varlığından bahsederek muhatta düşüncesini ortaya koymuşlardır.³⁵⁵

Gazzâlî'ye göre ictihadî meselelerde muayyen bir hüküm bulunmadığını söylemesine karşı bir itiraz varittir: "İctihadî bir meselede hüküm talep etmek, matlup bir hükmü gerektirir; öyleyse hükmü bulunmayan bir mesele hakkında ictihad edip hüküm aramak anlamsız olur." Bu itiraza karşı müellif şöyle cevap vermiştir:

Vakıda nas bulunmuyorsa Allah'ın hitabı da bulunmamaktadır. Allah'ın hitabı mevcut değilse Allah'ın hükmü de mevcut değildir. Bu durumda müctehid muayyen bir hükme değil de zann-ı galibine tabi olacaktır. Müellif bir misal vererek

³⁵² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 433.

³⁵³ er-Raysûnî, *Nazariyyetü't-takrîb*, 217.

³⁵⁴ er-Raysûnî, *Nazariyyetü't-takrîb*, 217.

³⁵⁵ Bkz. Yenidoğan, *Mütekellim Usulcülerin İctihad Anlayışı*, 260.

şöyle izahta bulunmaktadır: “Deniz yolculuğu yapacak kimse, zann-ı galibine göre sağ salim bir seyahat edeceğine kanaat ediyorsa ona ‘Gemiye binmek sana mubahtır’ denilir. Şayet zann-ı galibine göre boğulacağına kanaat ediyorsa ‘Gemiye binmek sana haramdır, zannın hâsıl olmadan senin hakkında Allah’ın bir hükmü bulunmamaktadır. Allah’ın hükmü, senin zannına tabidir ve ona göre terettüp eder’ denilir.”³⁵⁶

İctihadî konularda muayyen bir doğrunun bulunmadığı görüşünü gerekçelendirirken Gazzâlî savunduğu görüşün Şarî tarafından açıkça beyan edilmiş olduğu takdirde çelişkili ve muhal olmayacağını söylemektedir. Hasmin görüşü ise Şarî tarafından açıkça beyan edilmiş olduğu düşünüldüğünde bile muhal olacağını ifade etmektedir.³⁵⁷ Müellif savunduğu görüşün muhal olmayışını, Allah’ın kullarına delil teşkil edebilecek bir hitabı olmadan hüküm îrâd etmeyeceğini söyleyerek gerekçelendirmektedir.³⁵⁸

İbn Rüşd (ö. 595/1198) *ez-Zarûrî fî usûli’l-fikh* isimli eserinde Gazzâlî’nin her müctehidin musîb olduğu görüşünü ispat etmek için şu iki yolu izlediğini söylemektedir:

1. Zannî konularda muayyen/tek bir hükmün olmadığı düşüncesi. Gazzâlî, bu görüşünü; “Şayet muayyen bir hüküm olsaydı müctehid ona isabet etmek ile mükellef olurdu. Bu durumda böylesi bir muayyen hükme ulaştırarak kat’î bir delil bulunması gerekirdi. Aksi halde teklif-i mâ lâ yutâk lazım gelir” diyerek gerekçelendirmiştir.
2. Müctehidin ulaşması gereken hüküm hakkında vâcîp kavramını kullanarak tasvîb görüşünü desteklemesi. Gazzâlî’ye göre vâcîp, terk edildiği takdirde günaha girmeyi gerektirir. Bir mesele hakkında hüküm vâcîp ise ona isabet edememe durumunda günah olması lazım gelir. Müctehidlerin günahlarının düştüğüne dair bütün ulemanın icmâî olduğuna göre müctehid hakkında günahtan söz edilemiyorsa o halde hatadan da söz edilmemesi gerekmektedir.³⁵⁹

³⁵⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 434.

³⁵⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 417.

³⁵⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 435-436.

³⁵⁹ Bkz. İbn Rüşd, *ez-Zarûrî fî usûli’l-fikh*, 139-141.

İbn Rüşd, zikri geçen iki yolu tahlil ettikten sonra her ikisini sert bir dille eleştirmiştir, şöyle ki:

1. İbn Rüşd, muayyen bir hükmün olmadığı hakkında şöyle söylemiştir: “Şer‘î deliller, kat’î ve zannî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Zannî delillerden çıkarılan hüküm, insanların farklı tabiatlarda olmasına göre değil de bizatihi zannî delillerden - delaletleri göz önünde bulundurularak- elde edilmektedir. Bundan dolayıdır ki eşit derecede iki zıt hükme delalet eden delillere fıkıh usulünde “mücmel” denilmiştir ve bu deliller kesinlikle şer‘î delil olarak kabul edilmemiştir. Hülâsa; zannî konularda hükmün bizzat talep edilebileceği - ister aklî olsun ister naklî olsun - delil yok, demek kaçınılması gereken sofist bir söylemdir.”³⁶⁰

2. İbn Rüşd vâcip kavramı hakkında şöyle söylemiştir: “Müctehidin günahkâr olmaması hataya düşmediği anlamına gelmez. Çünkü hata kasıtlı yapılmamışsa şer‘an sorumluluk yoktur... Gazzâlî vâcibin tanımına bakarak vacip bir fiilin terk edildiğinde günah olması gerektiğini söylemiştir. Hâlbuki bunun anlamı bir hüküm vâcip olduğu bilindikten sonra terkedilmesi durumunda sorumluluk/ceza söz konusudur. Tabii bu da vücûb konusunda kat’î bir delil varsa böyledir. Ancak kişi yanlış olma ihtimali olan bir yerde yanlış yaparsa ve vâcip olduğunu bilmeye dair bir yol yoksa nasıl günahkâr olur?”³⁶¹ Bu eleştirisinin yanı sıra İbn Rüşd *Bidâyetu’l-muctehid* isimli eserinde Gazzâlî’nin ismini vermeden tasvîbu’l-müctehidîn görüşünün doğruluk payı olabileceğini söylemiştir.³⁶²

Gazzâlî’nin mezkûr tasvîb görüşüne karşı İbn Rüşd’ün yanı sıra İbn Kudâme de eleştiride bulunmuştur. Ancak İbn Kudâme’nin eleştirisi, İbn Rüşd’ün yöneltmiş olduğu eleştiri kadar güçlü değildir.³⁶³ Bunun yanı sıra, Ebû Bekr İbnü’l-Arabî ve Tûfî gibi bazı usulcüler müellifin mezkûr tasvîb görüşünü benimsemiştir. Nitekim İbnü’l-

³⁶⁰ İbn Rüşd, *ez-Zarûri fî usûli’l-fikh*, 141.

³⁶¹ İbn Rüşd, *ez-Zarûri fî usûli’l-fikh*, 141.

³⁶² Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Kurtûbî Endelusi İbn Rüşd, *Bidâyetu’l-muctehid ve nihâyetu’l-muktesid* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2004), 3: 182.

³⁶³ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn ‘Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *Ravzatu’n-nâzir ve cunnetu’l-munâzir fî usûli’l-fikh ‘alâ mezhebi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, ed. ‘Abdulkerîm b. ‘Alî b. Muhammed en-Nemle (Riyâd: Mü’essesetü’r-Reyyân, 2002), 2/2: 348; et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravza*, 3: 614-615.

Arabî *el-Mahsûl* isimli eserinde, Tûfî de *Şerhu Muhtasari'r-Ravza* isimli eserinde Gazzâlî'nin delillerini kullanarak her müctehidin musîb olacağını söylemişlerdir.³⁶⁴

el-Müstasfâ'ya sonradan eklenmiş olan *Tasvîbu'l-müctehidîn* risalesinde Gazzâlî, müctehidlerin görüş beyan ettikleri alanların on alanla sınırlı olduğunu söylemiştir. Bunlar; umum, zâhir, mefhum, sahâbî kavli ile istidlal, aslah olanı talep, eşbeh olanı talep konuları, tahrîcu'l-menât, tenkîhu'l-menât, tayinu'l-menât ve tahkîku'l-menât incelemelerinin yer aldığı konulardır.³⁶⁵ Müellif bu konular arasında tahkîku'l-menât, mefhum ve sahabî kavli gibi konularda muayyen bir hükmün bulunduğunu ifade etmiştir. Öte yandan umum, tahrîcu'l-menât, aslah olanı talep ve eşbeh olanı talep gibi konularda muayyen bir hükmün bulunmadığını belirtmiştir.³⁶⁶

Gazzâlî ayrıca *Tasvîbu'l-müctehidîn* risalesinin son kısmında tasvîb düşüncesini on esas etrafında toplamıştır. Bu esasları yeri geldiğince *el-Müstasfâ*'da işlemiştir. Müellif ele almış olduğu söz konusu on esastan her birini bir kısım ulemanın içinden çıkamadığı asıllar olarak şu şekilde nitelemiştir:³⁶⁷

1. Zannî deliller, müctehidden müctehide değişiklik arz eden izâfî delillerdir. Aklî deliller hakkında ise izafet söz konusu değildir. Zira bunlar hakiki delillerdir.
2. Şer'î illetler, izafî alametlerdir. Binaenaleyh “الكيل/ölçülür olma” Ebû Hanîfe hakkında, Allah (c.c.) tarafından belirlenmiş ribâ alameti olması mümkündür. Aynı şekilde “الطعم/gıda olma” Şafii hakkında Allah (c.c.) tarafından belirlenmiş ribâ alameti olması mümkündür.
3. Bilkuvve hüküm ile bilfiil hüküm arasını ayırmak gerekmektedir.
4. Helal-haram eşyanın vasfı değildir. Öyleyse bir şahıs hakkında helal olan bir şeyin, başka bir şahıs hakkında haram olması imkânsız değildir.
5. Hüküm; zâtî değil, izafî ve vaz'î³⁶⁸ bir şeydir. Binaenaleyh müctehidin zannına tabi olması ve onun üzerine bina edilmesi mümkündür, hükmün illaki zandan önce olması vacip değildir. Öyle ki “maznûn” olan bir meselede şek bulunması ve üzerine bina edilen hükmün de kesin olması mümkündür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zann-ı galibine göre şahitlerin doğruluğuna binaen hüküm vermesi gibi. Hâlbuki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şahitlerin doğru beyanda

³⁶⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, thk. Se'îd Fûde - Huseyn Alî el-Yedrî (Amman: Dâru'l-Bayrâk, 1999), 152.

³⁶⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 442.

³⁶⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 443.

³⁶⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 447.

³⁶⁸ Vaz'î; vaz' kelimesinin ism-i mensubudur. Vaz': lafızların bir mânaya karşılık belirlenmesi anlamına gelen terim. Bkz. Şükran, “Vaz'”, 42: 576.

bulunup bulunmadıklarında şek ediyordu fakat kesin bir hüküm veriyor ve verdiği hükümde musîb olduğunu kesin bir şekilde ifade ediyordu.³⁶⁹ Usulün, fûru lehine (baba oğul gibi) şahitlik yapması meselesinde müctehidin durumu da Hz. Peygamber'in durumu gibidir.

6. Hüküm, kulların mükellef olmaları demektir. Mükellefiyetin şartı da mükellefin buluğa ermiş olmasıdır. Mükellefin buluğundan önce Allah (c.c.) katında herhangi bir mükellefiyet yoktur. Öyleyse buluğdan önce hüküm de söz konusu değildir.

7. Allah (c.c.) katında seçkin bir hüküm olmasının yanı sıra müctehidin hüküm talep etmesi mümkündür. Her ne kadar Allah (c.c.) katında muayyen bir hükmün olmadığı imkân dâhilinde olsa da vakiada muayyen bir hükmün olması da imkân dâhilindedir.

8. Hata, izafî bir kavramdır. Vacip olana nispetle hakiki anlamında kullanılmakta, talep edilen hükme nispetle mecazi anlamında kullanılmaktadır.³⁷⁰

9. Müctehidin talep etmiş olduğu hükme isabet etmekle emredilmiş olması sonra da gücü varken bunu terk etmesi durumunda günahkâr olmaması mümkün değildir.

10. Hakkında kat'î bir delil bulunmayan bir hükme, müctehidin isabet etmekle emredilmiş olması mümkün değildir.³⁷¹

Buraya kadar müellifin tasvîb meselesi hakkında beyan ettiği görüşler zikredildi. Ancak Zerkeşî *el-Bahrü'l-muhît* isimli eserinde müellif hakkında farklı bir nakle yer vermektedir. Buna göre Şafîi fakih Missîsî (ö. 542/1147) bu tasvîb meselesini Gazzâlî'ye sormuş, o da şer'î konuları beşli bir taksimata tabi tutarak cevap vermiştir. Gazzâlî'nin yapmış olduğu taksimat şu şekildedir:

1. Sarîh nassın bulunduğu konular: Şâri bu tür konularda nas beyan etmiştir, müctehidler ise buna ulaşması gerekmektedir. Söz konusu nassa ulaşan müctehid musîb, ulaşmayan müctehid ise muhtîdir. (Keler etinin mubah olması hakkındaki nas gibi)

2. Nassın bulunmadığı ancak başka bir nassın delalet ettiği konular. Mesela; erkek kölenin bir hissesi azat edildiği takdirde bu diğer hisselerine de sirayet edeceğine dair nas vardır fakat aynı durumda olan kadın köle hakkında ise herhangi bir nas

³⁶⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği hükümde musîb olduğunu kesin bir şekilde ifade etmesi, elinden geleni yapmış olması ve doğru bir hüküm vermeye çalışmış olması anlamındadır. Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 391.

³⁷⁰ Araştırmamızda Gazzâlî'den önceki usulcülerin hata kavramının talep edilen hükme nispetle mecazi anlamında kullanmış olduğuna rastlanılmamıştır.

³⁷¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 446-447.

bulunmamaktadır. Böylesi bir durumda mevcut nas, nasıl bir hüküm verilmesi gerektiğine delalet etmektedir dolayısıyla nassın ne ifade ettiği hakkında hata eden kimse, bizatihi nasta hata etmiş gibi kabul edilir.

3. Şâri'in herhangi bir beyanda bulunmadığı konular. Bu tür konularda kullar hakkında aslah/en uygun olan tespit edilebiliyorsa müctehidin ona ulaşması gerekmektedir. Zira aslah olan hüküm Şâri katında taayyün etmiştir ve muayyen bir şeyi talep eden kişi hakkında doğru-yanlış mülâhaza edilebilmektedir. Böylece Şâri katında musîb ile muhtî birbirinden ayrılmaktadır.³⁷²

4. Şeriatte muayyen/tek bir hükmü bulunmayan konular. Bu konularda müctehidlere "Hüküm olarak iki görüşten birini seçin!" denilmiştir ve her iki görüş de salâh-fesâd hususu dikkate alındığında Şâri katında birbirine eşittir. Bu tür konularda her müctehid musîbtir ve uygun olanı tercih etme müctehidlere bırakılmıştır.³⁷³

Müslümanlar arasında paylaşılacak mallar, maaşlar ve cezalar gibi devlet başkanının takdirine bırakılmış tasarruflar bu kısımdandır. Mesela; Hz. Ebu Bekir, mücahidlere dağıtılacak malların eşit olması gerektiğini söylerken öte yandan Hz. Ömer, fâdıl-mefdûl ayırımına gitmenin doğru olacağı görüşünde olmuştur. Söz konusu meseleye bakıldığında ne sarîh bir nas ne de bu meseleye benzer bir mesele bulunmaktadır; birinde bulunan maslahat diğerinde bulunan mefsedeti karşıladığına göre her ikisi Allah katında birbirine eşittir dolayısıyla her ikisi de doğrudur. Aksi takdirde Hz. Ebu Bekir döneminde eşit pay almış olan mefdûl sahabî, Hz. Ömer döneminde bunu iade etmesi gerekirdi veyahut da Hz. Ömer zamanında mal paylaştırıldığı vakit fâdıl sahabî fazla pay almaktan imtina ederdi. Ayrıca bütün sahabenin her iki hükmün takririne dair icmâları vardır. Böylece sahabenin her müctehidin musîb olacağına dair icmâ etmiş oldukları bilgisine ulaşılır. Nas veya nassın delalet ettiği manada olmayan her mesele de böyledir.³⁷⁴

5. Birbiriyle tearuz eden iki nassın bulunduğu konular. Şayet bu konular makûlu'l-mânâ/akılla anlaşılabilen ise Şâri'in hükmü, aslah olanı almaktır; makûlu'l-mânâ değilse Şâri'in hükmü, eşbeh olanı almaktır. Ancak Allah katında bazen iki görüşten

³⁷² Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 301-302.

³⁷³ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 302.

³⁷⁴ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 302-303.

sadece birinin veya her ikisinin eşit düzeyde eşbeh olma ihtimali imkân dâhilindedir. Öyleyse her iki görüş de doğrudur ve hata eden yoktur. Siyaseten verilen hükümler ve iki nassın tearuz ettiği bütün meseleler bu son kısma girmektedir.³⁷⁵

İctihad bahsinin başından buraya kadar müellifin ictihad konularına yaklaşımına dair bir noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. Şöyle ki; müellif, ictihad nazariyesinde bir görüşü savunurken öncelikle savunduğu görüşün *muhal* olup olmadığına, sonra da muhataplarının savunduğu görüşlerin muhal olup olmadığına bakmaktadır. Nitekim ictihad bahsi dâhilinde yaklaşık olarak on beş yerde savunduğu görüşün muhal olmadığını ve bu görüşün Şarî tarafından îrâd edilmiş olduğu düşünüldüğünde de muhal olmayacağını ifade etmiştir.³⁷⁶ Ayrıca muhataplarının görüşlerinin muhal olduğunu, görüşlerinin Şarî tarafından îrâd edildiği takdirde de muhal olacağını –tespit edebildiğimiz kadarıyla- beş yerde beyan etmiştir.³⁷⁷ Bazen de hasmın görüşünün Şarî tarafından açıkça belirtilmiş olduğu düşünüldüğünde makul olacağını, ancak bu görüşün mevcut delillere aykırı olduğunu beyan etmiştir.³⁷⁸

Gazzâlî, *muhal* kavramını ictihad nazariyesinde çokça kullanmış olmasının yanı sıra, oldukça meşhur olarak bilindiği alanlardan biri olan kelim ilminden bahsederken *muhal* kavramına temas etmiştir. Nitekim *el-Müstasfâ*'nın mukaddimesinde şöyle demiştir:

Kelâmcı en genel şey yani varolan (mevcûd) üzerinde düşünür ve onu inceler. Kelâmcı varolanı önce *kadîm* (öncesiz) ve *hâdis* (önceli, sonradan olan) olmak üzere ikiye ayırır. Sonra *hâdisi*, *cevher* ve *araz* olarak bölümler. Daha sonra *arazı*, kendisinde hayatın şart olduğu ve olmadığı araz şeklinde ikiye ayırır. İlim, irâde, kudret, işitme ve görme için hayat şarttır, fakat renk, koku ve tat için şart değildir. *Cevheri* de hayvan, bitki ve cansız olmak üzere üç kısma ayırır ve bunların türlere ve arazlara göre değişimini açıklar.

Kelâmcı daha sonra *kadimi* düşünür ve kadimin çoğalmadığını, sonradan olanlar gibi kısımlara ayrılmadığını, tam tersine, onun tek olması ve kendisi açısından birtakım zorunlu vasıflarla, imkânsız işlerle ve mümkün hükümlerle, sonradan olan (*hâdis*) şeylerden ayrılması gerektiğini açıklar. Bu arada kadîm açısından mümkün (*câiz*), zorunlu (*vâcib*) ve imkânsız (*muhal*) arasındaki farkı belirtir.

³⁷⁵ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü 'l-muhît*, 8: 303.

³⁷⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 391, 392, 393, 396, 417, 435, 436, 444, 448, 449, 453.

³⁷⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 403, 417, 435, 436.

³⁷⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 393, 401, 403, 404.

Kelâmcı daha sonra, fiilin kadîm için asıl itibariyle mümkün olduğunu, âlemin de kadimin mümkün bir fiili olduğunu, mümkün olması itibarıyla âlemin bir meydana getiriciye (*muhdîs*) ihtiyaç duyduğunu; aynı şekilde elçiler göndermenin kadimin mümkün fiilleri arasında olduğunu, kadimin buna ve elçilerin doğruluğunu mucizelerle göstermeye muktedir olduğunu ve bu mümkünün vaki olduğunu açıklar.³⁷⁹

İşte kelâmcının sözü ve aklın işlevi, buraya kadardır. Böylece akıl; Peygamber'in doğruluğuna delalet eder sonrasında ise kendini azlederek, Peygamber'in, Allah ve ahiret hakkında getirdiklerinden ne tek başına idrak edebildiği ne de *muhal* olmasına hükmedebildiği şeyleri kabul ettiğini itiraf eder. Şer' akla aykırı hiçbir hüküm getirmemiş olsa da aklın tek başına idrak edemeyeceği şeyleri getirmiştir. Zira akıl, ibadetin ahirette saadet/mutluluk sebebi, masiyetin şakavet/mutsuzluk sebebi olacağını tek başına idrak edememektedir.³⁸⁰

Gazzâlî ayrıca meşhur kalam eseri *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'da şöyle demiştir: "... Vazifeler arasında en önemli vazife, aklın ilk bakışta imkânına hükmetmiş olduğu Hz. Peygamber'in kavlini incelememiz ve bu kavlin hakikatte bizatihi muhal mi olduğu yoksa hiç şüphesiz hak mı olduğu üzerinde düşünmemizdir."³⁸¹

Zikredilen iki nakilden de anlaşılacağı üzere Gazzâlî'nin kalam düşüncesinde muhal kavramının özel bir yeri vardır. İctihad bölümünden yola çıkarak *el-Müstasfâ*'nın geneline bakıldığında müellifin yüz defadan fazla "muhal" kavramını kullandığı görülmektedir. Öte yandan müellif "muhal" kavramını eserin en çok ictihad bölümünde kullanmıştır.³⁸² İctihad bahsinde muhal kavramını güçlü bir muhakeme kurarak çokça kullanması göz önüne alındığında Gazzâlî'nin ictihad nazariyesindeki muhakkikliğinin temelinde kalam ilmindeki muhakkikliğinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim ictihad nazariyesi bağlamında Gazzâlî düşüncesinde bir şeyin muhal olup olmadığının irdelenmiş olduğu dikkat çekmektedir. Araştırabildiğimiz kadarıyla Gazzâlî'den önce hiçbir usulcünün "muhal" kavramını onun kadar fazla kullandığına rastlanmamıştır. Ancak müellifin doğrudan etkide bulunduğu

³⁷⁹ el-Gazzâlî, *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik, 2019), 37.

³⁸⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 36-37.

³⁸¹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 12.

³⁸² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 282-491.

usulcülerden Râzî *el-Mahsûl* adlı eserinde iki yüz defadan fazla,³⁸³ Âmidî de *el-İhkâm* adlı eserinde iki yüz elli defadan fazla³⁸⁴ “muhal” kavramını kullanmıştır.³⁸⁵

Musavvibe ekolünden olan müellif görüşünü ispat etmek için birçok delil kullanmıştır. Kullanmış olduğu delilleri ayrı bir bölümde ele almamış fakat delillerinin çoğunu, muhattenin aklî ve naklî delillerine itiraz ederken zikretmiştir. Bu delillerin burada zikredilmesi durumunda delillerin tekrarı söz konusu olacaktır. Dolayısıyla Gazzâlî'nin kullandığı delillerin tekrarı yerine musavvibenin *el-Müstasfâ*'da yer almayan birkaç aklî ve naklî delili zikretmek yerinde olacaktır.

3.1.1.2. Musavvibenin Aklî Delilleri

Birinci aklî delil: Şayet icthadî meselelerde sadece bir doğru olsaydı ulema avamın istediği müctehidi taklîd etmesinin cevazına dair icmâ etmezdi. Ulemanın bu konudaki icmâ, her müctehidin musîb olduğuna delalet etmektedir.³⁸⁶

Bu iddiaya karşılık muhattie tarafından şöyle cevap verilmiştir: Ulema, icthadî meselelerde kat'î delil bulunmadığına dair icmâ etmiştir. Zira hakkında kat'î delilin bulunduğu bir meselede taklîd kesinlikle caiz değildir. Ayrıca müctehid hatalı bir hükme varsa bile avam üzerinden farziyetin kalktığına dair icmâ vardır. Dolayısıyla avam istediği müctehidi taklîd etmekten men olunmamıştır.³⁸⁷ Öte yandan avamın, istediği müctehidi taklîd etmesi hangi icthadın doğru olduğunu bilmemesi nedeniyledir. Aksi halde bunun için gerekli ilimleri tahsil etmesi lazım gelir. Bu nedenle avamın, en güvenilir olarak bildiği müctehidi taklîd etmesi noktasında müsamaha gösterilmiştir.³⁸⁸

İkinci aklî delil: Müctehidin icthadî doğrultusunda varmış olduğu hükümle amel etmekle emredilmiş olması, bütün icthadların doğru olduğuna işarettir. Zira müctehid,

³⁸³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 6/1: 82-6: 179.

³⁸⁴ Ebû'l-Hasen Seyfuddîn 'Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. 'Abdurrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 4/1: 19, 4: 421.

³⁸⁵ Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/1: 19 - 4: 421.

³⁸⁶ Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*, thk. Mufîd Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm (Cidde: Merkezû'l-Bahsi'l-İlmî ve 'ihyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1985), 4: 334.

³⁸⁷ Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd*, 4: 334.

³⁸⁸ Bkz. Şîrâzî, *et-Tebîra*, 507.

hataya yol açan icthadı yerine getirmekle emredilmiş olamaz. Ayrıca bu durumda hatanın sevap kazandırması da mümkün değildir.³⁸⁹

Bu delile karşı şöyle cevap verilmiştir: İctihad hatalı bir hükme ulaştığında müctehid yerine getirmiş olduğu icthad fiili hasebiyle musîbtir. Ancak daha fazlasını yerine getirmemiş olması nedeniyle muhtêdir. Müctehid bu durumda icthad fiili ile mecûr, hataya sebebiyet vermiş olduğu miktar kadar mağfur kabul edilir.³⁹⁰

Üçüncü aklî delil: Şayet tek bir doğru olsaydı buna muhalif olarak verilmiş her hükmün bozulması gerekirdi. Hâlbuki mahkeme kararıyla verilen hüküm, yanlış olduğu söylene bile bozulmamaktadır. Bu da icthadî bütün hükümlerin doğru olduğunu göstermektedir.

Muhattie taraftarları bu delile şöyle cevap vermiştir: Verilen hükmün bozulmaması, doğruya ulaştıran delillerin gizli ve birbirinin mütekabili olmasından kaynaklanmaktadır. Şayet mahkeme tarafından verilen hüküm bozulabilseydi her hâkim diğer bir hâkimin verdiği hükmü bozar ve şeriatı artık hüküm diye bir şey sabit kalmazdı.³⁹¹

3.1.1.3. Musavvibenin Naklî Delilleri

Birinci naklî delil: “(Savaş gereği) hurma ağaçlarından her neyi kestiniz yahut (kesmeyip) kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa hep Allah’ın (c.c.) izniyledir. Bu da fasıkları rezil etmesi içindir.”³⁹² Allah’ın (c.c.) bu ayet ile hurma ağaçlarının kesilmesinin de bırakılmasının da kendi katından olduğunu bildirmiştir. Hâlbuki hurma ağaçlarını kesmek ve bırakmak birbirinin zıddıdır.³⁹³

Muhattie bu delile şöyle cevap vermiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) Benî Nadîr’in hurmalıklarını kestirip yaktığında Benî Nadîr, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Hem bozgunculuk yapmaktan nehyediyorsun hem de hurmalıklarımızı kesiyorsun, yakıyorsun” dediler. Bunun üzerine Allah (c.c.) kesmenin de bırakmanın da kendi

³⁸⁹ Bkz. Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/4: 335.

³⁹⁰ Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü’l-Mu’temed*, 2: 382.

³⁹¹ Bkz. Ebü’l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî İbn Akîl, *el-Vâzih fi usûli’l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut/Lübnan: Müessesü’r-Risâle, 1420), 5: 383.

³⁹² el-Haşr, 5/59.

³⁹³ Bkz. Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/4: 303.

katından olduğunu bildirdi. Ayetten anlaşılmaktadır ki kesme de bırakma da - kefaretlerde olduğu gibi – muhayyerlik üzeredir ve her biri de doğrudur.³⁹⁴

İkinci naklî delil: Hz. Peygamber (s.a.v.) Hendek savaşı dönüşünde Müslümanlarla yaptıkları antlaşmaya hıyanet eden Benî Kureyza ile savaşa çıkarken İslam ordusuna hitap ederek “Kureyza oğullarının yurduna ulaşmadan kimse ikinci namazını kılmasın!” buyurmuştur. Bunun üzerine sahabeden bazıları “Oraya ulaşmadan namaz kılmayacağız” diyerek emrin zahirine uymuş bazıları da “Allah Rasûlünün bizden istediği bu değildir, biz namazı kılacağız” demiştir. Hz. Peygamber'e (s.a.v) bu olay aktarıldığında ise bu iki gruptan hiç birisini azarlamamıştır.³⁹⁵ Musavvibe bu hadiseyi delil getirerek “Şayet iki gruptan biri hatalı olsaydı Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu mutlaka bildirirdi” demiştir.³⁹⁶

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî* isimli Buhârî şerhinde bu hadisenin bütün müctehidlerin musîb olduğuna dair net bir delil olmadığını, bu olaydan çıkabilecek ders olsa olsa bütün gayretini sarf ederek ictihad eden müctehidin yanılrsa da günah işlememiş sayılacağını ve fukahânın cumhurunun da bu kanaatte olduğunu söylemiştir.³⁹⁷

Üçüncü naklî delil: “Ashâbım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız doğruyu bulursunuz”³⁹⁸ hadisi delalet etmektedir ki şayet muhattienin dediği gibi sadece bir müctehid musîb, diğerleri muhtî olsaydı sahabeden her birine iktida etmek hidayet olmazdı. Zira zaruri olarak bilinmektedir ki muhtî olana uymak hidayet değildir.³⁹⁹

Mâlikî usulcüsü Şâtıbî (ö.790/1388) musavvibenin bu hadisi delil olarak kullanmasına karşılık şöyle demiştir: “Bir mukallid, herhangi bir sahâbîye gidip fetva sorsa, verdiği fetva da ister onun lehine isterse aleyhine olsun onu taklîd etmelidir.

³⁹⁴ Bkz. Muhammed b. Huseyn b. Muhammed b. Halef Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Uddetu fî usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. 'Alî el-Mubârekî, 1990, 5: 1565.

³⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (y.y.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "el-Meğâzî", 30 (No. 4119).

³⁹⁶ Ebu'l-abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş (Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964), 11: 311.

³⁹⁷ İbn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-bârî*, 7: 409-410.

³⁹⁸ Bkz. Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl fî suneni'l-ekvâli ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayâtî - Safve es-Sukâ (Müessetu'r-Risâle, 1981), "Fi'l-i'tisâmi bi'l-kitâbi ve's-sunne", 1 (No. 1002).

³⁹⁹ Hindî, *Nihâyetu'l-vusûl*, 8: 3850.

Hadiste belirtilen hidayetden maksat mukallidin kendisine vacib olanı yerine getirmesidir. Yoksa hadiste bahsedilen durum, iki ayrı müctehidin verdiği iki ayrı hükmün çatışması değildir. Zira birbirine zıt iki ayrı delile dayanan iki görüş sahibinden her birisi kendi yanındaki delile tâbi olmaktadır. Bu delillerden her birisi diğerinin aksini iktiza etmektedir. Öyleyse bu görüşler arasında gelişigüzel bir seçim yapmak, hevaya tabi olmaktan başka bir şey değildir.”⁴⁰⁰

3.1.2. Muhattie Ekolü

Muhattie ekolü düşüncesi esasında Şâri katında muayyen bir hükmün varlığı üzerinden temellendirilmektedir. Nitekim bu ekole mensup olan bütün ulema, muayyen bir hükmün varlığında ittifak etmiştir.⁴⁰¹ Ancak söz konusu hükme ulaşacak delilin varlığı, zannî olup olmadığı, hata eden müctehidin günahkâr olup olmayacağı ve zannî delile isabet etmekle yükümlü olup olmayacağı hususunda beş görüş vardır:

1) Bu hükme (zannî) delalet eden bir delil yoktur (**birinci görüş**),

2) Bu hükme delalet eden bir delil vardır:

A) Bu delil kat’îdir:

a) Hata eden müctehid günahkâr olur (**ikinci görüş**),

b) Hata eden müctehid günahkâr olmaz (**üçüncü görüş**),

B) Bu delil zannîdir:

a) Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlüdür (**dördüncü görüş**),

b) Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlü değildir (**beşinci görüş**).⁴⁰²

Gazzâlî’nin yaptığı bu sınıflamada “Hükme delalet eden bir delil yoktur” diyenlerin (birinci görüş) kim olduğu belirsizdir.⁴⁰³ Daha önce geçtiği üzere “Hata

⁴⁰⁰ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 7/5: 74; Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, 184.

⁴⁰¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409.

⁴⁰² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409-410; İbrahim Kafi Dönmez, “Hata Eden Müctehidin Günahkâr Olup Olmayacağı esesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı” 1/1 (2004), 36-37.

⁴⁰³ Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, 22.

eden müctehid günahkâr olur” düşüncesini (ikinci görüş) Bişr el-Merîsî savunmuştur.⁴⁰⁴ “Hata eden müctehid günahkâr olmaz.” diyenlerin (üçüncü görüş) kim olduğu ise belirsizdir.⁴⁰⁵

Şevkânî *İrşâdü'l-fuhûl* isimli eserinde İbn Fûrek'ten (ö. 406/1015) “Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlüdür” (dördüncü görüş) diyenlerin, İmam Şafii ve çoğu Şafii fukahâsı olduğunu söylediğini aktarmaktadır ve şöyle izah ettiklerini nakletmektedir: “Doğru hükme ulaşamamış müctehid muhtîdir ancak günahkâr değildir. Biz bu durumda müctehidin mazur olacağını da söylemiyoruz. Zira mazur kimse hakkında - bir özür nedeniyle namaz kılarken kıyama duramayan kimse gibi - yükümlülük düşmektedir. Bizce müctehid bizatihi hükme isabet etmekle yükümlüdür ancak bu yükümlülüğü hafifletilmiştir, maksadı doğruya ulaşmak olduğundan sevap kazanmaktadır ve hükmü de zahiren geçerlidir.”⁴⁰⁶ Dört mezhebe mensup fakihlerin çoğunluğu “Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlü değildir” görüşüne yani beşinci görüşe nispet edilmekte ve “muhattie”den sayılmaktadır.⁴⁰⁷

Gazzâlî'nin görüşünü ortaya koyarken zikrettiği aklî ve naklî deliller nazara alındığında “Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlüdür” görüşünde olanlara şöyle bir itirazda bulunulabilir: Müctehidin zannî delile isabet etme yükümlülüğüne dair deliliniz nedir? Bu iddianızı delille gerekçelendirdiğinizi varsayalım, peki bu yükümlülüğün hafifletilmiş olduğuna dair ne deliliniz vardır? Bu sorulara cevap bulunabilirse müellifin bu tasvîb görüşüne karşı güçlü bir savunma geliştirmek mümkündür.

Muhattie ekolünden bazı usulcüler, tasvîb düşüncesini benimsemediklerini tabii bir tarzda ifade ederken bazıları da bu düşüncenin tamamen yanlış olduğunu söylemiş ve şiddetle karşı çıkmıştır. Nitekim Eş‘arî kelâmcısı Ebû İshâk İsferâyînî (ö. 418/1027) bu görüşün başı; safsata, sonu ise zındıklık olduğunu söylemiş⁴⁰⁸ ve iddiasını şöyle gerekçelendirmiştir: Çünkü işin başında bir şeyin hem kendisi hem de zıddı doğru kabul edilmiştir. Sonunda ise delillerin tearuzu halinde müctehid iki zıt

⁴⁰⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 410.

⁴⁰⁵ Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, 23.

⁴⁰⁶ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2: 232.

⁴⁰⁷ Dönmez, “Hata Eden Müctehidin Günahkâr Olup Olmayacağı”, 37.

⁴⁰⁸ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 7/5: 429.

görüş arasında muhayyer bırakılmakta, ayrıca avamın kolayına gelen görüşü almasına sebebiyet vermektedir.⁴⁰⁹

İsferâyînî; tasvîb görüşünü tenkit ederken müctehidin iki zıt görüş arasında muhayyer bırakıldığını söylemektedir. İbn Teymiyye'nin *el-Musvedde fi usûli'l-fikh* adlı eserinde "Müctehid istediği kavli almada muhayyerdir" sözü Ebû Alî Cübbâî'ye nispet edilmektedir.⁴¹⁰ Ahmed er-Raysûnî de *Nazariyyetü't-takrîb* adlı eserinde bu sözü naklederek Gazzâlî'nin bu gibi şaz görüşlere cevaz verdiğini ifade ederek eleştiride bulunmaktadır.⁴¹¹ Hâlbuki Gazzâlî delillerin teâruzu meselesinde müctehidin son çare olarak muteâriz delillerden birini seçebileceğini söylemiştir.⁴¹² Buradan hareketle Raysûnî'nin eleştirisinin yerinde olmadığı görülmektedir.

Muhattie ekolü savunduğu görüşü gerekçelendirmek üzere birtakım deliller kullanmıştır. Bunlardan bazıları aklî deliller iken bazıları da naklî delillerdir, müellif her birisini ayrı bir başlık altında incelemiş ve bu ekolün delillerini serdettikten sonra gerekli cevapları peşi sıra zikretmiştir.

3.1.2.1. Muhattienin Aklî Delilleri

Birinci aklî delil: Her müctehidin musîb olduğu görüşü kendi içerisinde tutarsızdır. Çünkü iki zıttın bir araya toplanmasına sebebiyet vermektedir. Mesela; Bir görüşe göre nebîzin⁴¹³ azı helal iken diğer bir görüşe göre ise haramdır. Zira meselede muayyen bir hüküm bulunmamaktadır. Öyleyse bu durumda bir hükmün hem kendisi hem de tam zıddı olan başka bir hükmün doğru kabul edilmesi lazım gelir.⁴¹⁴

Gazzâlî muhattienin birinci aklî deliline karşı birkaç yönden cevap vermektedir:

1. Burada yapılan yanlış, helal ve haram kavramlarının eşyanın vasfı olduğunu zannetmekten kaynaklanmaktadır. Hâlbuki hükümler (helal-haram), eşyanın vasfı değildir aksine mükelleflerin fiiliyle alakalı olarak Şâri'in hitabıdır. Bu durumda A

⁴⁰⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 415-416.

⁴¹⁰ Mecduddin Abdusselam İbn Teymiyye vd., *el-Musvedde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 503.

⁴¹¹ er-Raysûnî, *Nazariyyetü't-takrîb*, 216.

⁴¹² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 448.

⁴¹³ Nebîz: Kuru üzüm, kuru hurma, arpa ve darı gibi maddelerden elde edilen bir içki türü. Bkz. Mustafa Baktır, "İçki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 460.

⁴¹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 415.

şahsına helal olan B şahsına haram olabilir mesela; Nikâhlı bir kadın eşine helal iken ecnebi bir kimseye ise haramdır. Helalliğin ve haramlığın bir araya gelmesi durumunda söz konusu olan tezat ancak bir şahıs ve bir fiil hakkında, bir halde ve bir açıdan bakıldığında gerçekleşir. Öyle ki gasp edilen arazide kılınan namaz bir açıdan bakıldığında ibadet iken diğer bir açıdan bakıldığında ise haramdır.⁴¹⁵

2. Helallik ve haramlık eşyanın vasfı olduğu kabul edilse bile yine bir çelişki söz konusu değildir. Zira bunlar izafî vasıflardır. Mesela; Lâşe/murdar hayvan zor durumda olan kimse hakkında helal iken zor durumda olmayan kimse hakkında ise haramdır.⁴¹⁶

3. Asıl tezat muhattienin iddiasında gerçekleşmektedir. Zira ulemanın ittifakı ile sabittir ki her müctehidin kendi ictihadı ile amel etmesi vaciptir. Öyle ki kible tespiti hususunda ictihad eden iki kişi farklı kanaatlere sahip oldukları takdirde birinin kible olarak yöneldiği cihete, diğerinin bunu kible kabul edip yönelmesi haram olur. Bu durumda ikisinin de aynı anda birbirlerine zıt cihetlere dönüp namaz kılmaları vaciptir.⁴¹⁷

İkinci aklî delil: Size göre (musavvibe ekolü) müctehid iki delilin tearuz etmesi durumunda iki zıt görüşten birini seçme hakkına sahiptir. Öyleyse Hanefi mezhebine göre velinin izni olmaksızın evlenmiş olan bir kızın nikâhı sahihtir. Sonra başka birisi aynı kızını, velinin izniyle nikâhlarsa Şafii mezhebine göre kıyılan nikâh sahih olur. Bu durumda hangi nikâhın sahih, hangisinin batıl olduğu hususunda tam bir tezat meydana gelmektedir.⁴¹⁸

Muhattienin bu aklî deliline karşı Gazzâlî delillerin tearuzu durumunda iki cevap verilebileceğini beyan etmektedir:

1. Böyle bir mesele ile karşılaşıldığı takdirde müctehid tevakkuf eder ve başka bir delil bulmaya çalışır. Çünkü müctehid, zann-ı galibine göre hareket etmeli ve ona göre

⁴¹⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 416.

⁴¹⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 417.

⁴¹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 417.

⁴¹⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 417-418.

hüküm vermelidir. Birbirine eşit derecede olan iki delil hakkında zann-ı galip söz konusu değildir. Müellif bu görüşü desteklediğini belirtmektedir.

2. Müctehid böyle bir durumda hangi delille amel etmek istiyorsa muhayyerdir. Yani istediği delili esas alarak hüküm verebilir.⁴¹⁹ “Velinin izni olmaksızın nikâhlanan kıza gelince şayet nikâhı; gerçekleştirdiği bu akdin doğru olduğuna itikâd eden Hanefî biri kıymışsa söz konusu akit sahihtir, nikâh kıyan ikinci şahıs hakkında ise batıldır. Şayet ikinci nikâhı kıyan Şafii biri, kıydığı bu nikâhın sahih olmadığına itikâd ederek kıymışsa iki ihtimal söz konusudur:

1. Gerçekleştirilen bu akit batıldır. Zira bir hükmün sıhhati, taklîd veya ictihad yoluyla doğru olduğunu itikâd etme suretiyle gerçekleşir ki böylece söz konusu kimse günaha girmemiş olur. Bu durumda ise hatalı davranmış ve günaha girmiştir.

2. Kıyılan ilk nikâhta mevzu bahis koca boşamadıkça veya ilk nikâhın batıl olduğuna dair bir hâkim hüküm vermedikçe ikinci nikâh batıldır.”⁴²⁰

Üçüncü aklî delil: Tasvîb görüşünün doğru olduğu kabul edilirse farklı ictihadlara sahip müctehidlerin birbirlerine uymaları caiz olmalıdır. Öyleyse Şafii bir me'mûmun namazda Fatiha'yı okumayan Hanefî bir imama uymasının caiz olması gerekmektedir. Hâlbuki ulemanın ittifakıyla sabittir ki böyle bir durumda söz konusu kişilerin, birbirlerine uyması fasittir.

Gazzâlî bu aklî delile karşılık şöyle cevap vermektedir: Zikredilen görüş hakkında ulemanın ittifak ettiği iddiası makbul değildir. Nitekim ulemeden buna cevaz verenler olmuştur. Zira imamın namazının batıl olduğu da kesin değildir.⁴²¹ İbn Teymiyye *Mecmû'l-Fetâvâ* isimli eserinde birinin, Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) “Hacamat yaptırmak abdesti bozuyor. Öyleyse hacamat yaptıranın arkasında namaza durmam doğru olur mu?” diye sorduğunda onun da “ Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) arkasında nasıl namaza durmazsın?” diye cevap verdiğini nakletmektedir.⁴²²

⁴¹⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 418.

⁴²⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 420.

⁴²¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 421.

⁴²² Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'l-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mecmâu'l-Melik Fehd, 1995), 2: 365-366.

Gazzâlî'nin ise bu meselede kanaati şöyledir: “Bu durumda me'mûmun namazı, itikadı hasebince batıl, imamın namazı ise sahihtir. Namazın me'mûm hakkında batıl olması, söz konusu imama uymasının batıl olması için yeterli bir sebeptir.”⁴²³

Dördüncü aklî delil: Tasvîb görüşü doğru kabul edildiği takdirde fûru fıkıh meselelerinde münazara yapılmaması gerekmektedir. Çünkü (fûru meselelerde) münazaranın amacı muhatabın bağlı olduğu mezhepten başka bir mezhebe intikal etmesini sağlamaktır. Öte yandan münazaranın birçok çeşidi olmasına rağmen tasvîb düşüncesi kabul edildiği takdirde hiçbirinin bir anlamı kalmamaktadır.⁴²⁴

Müellif, muhataplarının bu deliline karşı fakihleri iki gruba ayırmaktadır: 1. Muhattie görüşünde olup da sadece kendilerinin doğru görüşte olduğuna itikâd eden ve muhatabı mezhep değiştirmeye davet eden zayıf fakihler. 2. Fıkhî melekesi/ehliyeti tam olan, muhakkik fakihler. Bu ikinci kısımdaki fakihler, münazarayı iki maksada binaen vacip; altı maksada binaen müstehap görmektedir.⁴²⁵

Münazaranın vacip olduğu yerler: 1. Muhatap; meselede kat'î nas veya nas manası veyahut da kat'î bir aklî delilin bulunduğu imkân tanıyorsa ve muttali olduğu takdirde zan ile hareket etmekten imtina edecekse, kat'î bir delilin (günaha girmeye sebep olan) bulunmadığı ortaya çıkana kadar münazara yapmak gereklidir. 2. İki delilin teâruz etmesi durumunda birini tercih edebilmek için araştırma/münazara ile meselenin izahı noktasında destek alınmalıdır. Müctehidin deliller arası tercihte muhayyerlik hakkı ise hiçbir tercih nedeni bulunamadığı kanaati oluştuğunda gerçekleşir.⁴²⁶

Münazaranın müstehap olduğu yerler: 1. Münazaracı, savunduğu görüşte muânid olduğu, haset vb. bir nedene binaen itikâd etmediği halde sözünde direttiği zannediliyorsa muhatabının suizannını kırmak için münazara yapar. 2. Kat'î bir delile muhalif olduğu ve hata ettiği iddia ettiği söyleniyorsa bu töhmeti ortadan kaldırmak için münazara yapar. 3. Karşı tarafın dikkatini kendi ictihad yöntemine doğru çekmek

⁴²³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 422.

⁴²⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 422.

⁴²⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 422.

⁴²⁶ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 422-423.

ve muhatap yanlış yaptığını anladığında doğru yönteme ulaşma noktasında tevakkuf etmemesi veya muhayyer kalmaması için münazara yapar. 4. Mezhebinin daha sıkı ve daha sağlam olduğuna kanaat eden kişi, karşı tarafı daha doğru ve daha faziletli olana çekmek için münazara yapar. 5. Dinleyicilerin ictihad adımlarına aşinalık kesb etmelerini sağlamak ve ictihad derecesine ulaşmayı teşvik etmek için münazara yapar. 6. Taraflar, delilleri araştırma yollarını daha kolay kullanabilme imkânına sahip olabilmeleri için münazara yaparlar ki en önemli maksat da budur.⁴²⁷

3.1.2.2. Muhattienin Naklî Delilleri

Muhattie ekolünün savunduğu görüşü temellendirmek adına Kitap, sünnet, icmâ ve sahabe kavlından istidlalde bulunarak naklî deliller sunmuş, müellif ise eserinde bu delillerden sadece beş tanesine yer vermiştir:⁴²⁸

Birinci naklî delil: Hz. Davud (a.s.) ile Hz. Süleyman'ın (a.s.) verdikleri bir hüküm⁴²⁹ hakkında nazil olan şu ayettir:

وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا
أَتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا

“Dâvûd’u ve Süleyman’ı da hatırla. Hani (zarar görmüş) bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Bir topluluğun koyun sürüsü, bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz de onların hükmüne şahit idik. Biz hemen onu(n hükmünü) Süleyman’a anlatmıştık. Her birine de hüküm ve ilim vermiştik.”⁴³⁰

Gazzâlî bu delile birkaç farklı yönden yaklaşmaktadır:

⁴²⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 423.

⁴²⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 424.

⁴²⁹ Müfessirler hadiseyi şöyle aktarmıştır: Bir koyun sürüsü gece vakti komşunun tarlasına girerek oradaki ekini tahrip etmiş; ekin sahibi de zararın tazmini için mahkemeye başvurmuştur. Davaya bakan Dâvûd ile oğlu Süleyman, farklı hükümler vermiş; Dâvûd, ziyan edilen ekinin kıymetinin, koyunların kıymetine denk olduğunu düşünerek koyunların ekin sahibine tazminat olarak verilmesine hükmetmiştir. Süleyman ise tarladaki zararın koyunlardan elde edilecek gelirle ödenebileceğini; bu nedenle hükmün şöyle olmasını beyan etmiştir: Tarla koyun sahiplerine verilmeli, onlar da ziyandan önceki haline gelinceye kadar tarlanın bakımıyla ilgilenmelidir. Koyunlar da tarla sahibine verilmeli, o da tarlası ziyandan önceki haline gelinceye kadar bu koyunlardan yararlanmalıdır. Tarla sahibinin ziyanı karşılanınca koyunlar ve tarla, sahiplerine iade edilmelidir. Hz. Dâvûd, oğlunun bu çözümünü beğenmiş ve kendi görüşünden vazgeçmiştir. Bkz. Muhammed b. ‘Alî b. Muhammed Şevkânî, *Fethu’l-kadir* (Dımaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesir, Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1414), 3: 493.

⁴³⁰ el-Enbiyâ, 21/78-79.

1. Hz. Davud (a.s.) ile Hz. Süleyman'ın (a.s.) icthad ederek hüküm verdikleri kesin bir şekilde bilinmemektedir. Kaldı ki peygamberlerin icthad edip etmediği, icthad etmiş oldukları kabul edilse bile icthadlarının hatalı olup olmayacağı hususunda farklı görüşler vardır.⁴³¹

2. Delil olarak zikredilen ayet, karşı tarafın görüşünü nakzedecek niteliktedir çünkü ayette: “*Her birine de hüküm ve ilim vermiştik*”⁴³² diye buyrulmuştur. Batıl ve hatalı olan bir şey, zulüm ve cehil olur; hüküm ve ilim olamaz. Ayrıca Allah'ın (c.c.) hükmü olmayan bir şeye, O'nun peygamberine vahyettiği hükümdür, demek de mümkün değildir.⁴³³

3. Te'vile gidilir: Hz. Davud ile Hz. Süleyman'ın icthad etmek suretiyle hüküm vermeye dair yetkili oldukları ihtimali vardır. Bu durumda her ikisi de icthad ederek doğru hüküm vermiştir. Vahiy ise daha sonra Hz. Süleyman'ın icthadına muvafık olarak nazil olmuştur ve böylece doğru hüküm vahiyle taayyün etmiştir. Nitekim müfessirler hadiseyi şöyle aktarmaktadır: Hz. Süleyman; koyunların, ekin sahibine tam bir sene boyunca faydalanması üzere teslim edilmesine hükmetmiştir. Bu verdiği hüküm yani koyunlardan tam bir yıl faydalanılması, şayet ekine verilen zararlar eşit olursa doğru ve âdil olur. Bunu da sadece Allah (c.c.) bilebilir yoksa bu incelik icthadla bilinecek bir şey değildir. Söz konusu hükmün Hz. Süleyman'a nispet edilmesi ise vahyin ona nazil olmasından kaynaklanmaktadır.⁴³⁴

İkinci naklî delil:

"وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ"

“... Onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi”⁴³⁵ ayeti ile

⁴³¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 424.

⁴³² el-Enbiyâ, 21/79.

⁴³³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 425.

⁴³⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 425.

⁴³⁵ en-Nisâ, 4/83.

"وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ"

"... Onun (müteşâbih ayetlerin) gerçek manasını ancak Allah (c.c.) ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir"⁴³⁶ ayetidir. Bu iki ayet, hüküm çıkarmaya ehil olan kimsenin idrak edebileceği muayyen bir doğrunun varlığına delalet etmektedir.⁴³⁷

Müellife göre bu delil iki yönden geçersizdir:

1. İhtimal vardır ki Allah (c.c.) "muayyen doğru" ile gerçeğin bir olduğu akliyyât (itikâd) ve sem'iyât ile ilgili konuları kastetmiştir.

2. Bu ayetlerde ulemadan bir kısmının istinbat ile tahsis edilmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla her âlimin, nazar/akıl yürütme sonrası ulaştığı hüküm kendi istinbâtı ve te'vili olmasının yanı sıra doğrudur. Bu da ulemanın bir kısmının hatalı olduğu anlamına gelmemektedir.⁴³⁸

Üçüncü naklî delil: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu hadisidir:

"إذا حكم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران، وإذا حكم فاجتهد ثم أخطأ فله أجر"

"Hâkim icihad ettiğinde verdiği hükümde isabet ederse iki ecir, hata etmişse bir ecir vardır."⁴³⁹ Öyleyse icihadda doğru olabileceği gibi yanlış da olması söz konusudur. Hâlbuki siz (musavvibe ekolü) icihadda hata olmayacağını iddia etmişiniz?

Müellif bu delile iki yönden cevap vermektedir:

1. Delil olarak zikredilen hadis aslında her müctehidin musîb olduğuna kat'î bir surette delalet etmektedir. Zira müctehid, her iki durumda da sevap kazanmaktadır. Öyleyse yanlış hüküm veren müctehid ecir sahibi olmayı nasıl hak edecektir?⁴⁴⁰

⁴³⁶ Âl-i İmrân, 3/7.

⁴³⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 426.

⁴³⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 426.

⁴³⁹ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "İ'tisâm", 21 (No. 7352); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Akdiye", 6 (No. 1716).

⁴⁴⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 426.

2. Müctehid hatalı bir hükme ulaştığında kendisine vacip olanı yerine getirme hususunda değil de matlubuna ulaşamamış olması nedeniyle izafi olarak hatalı olduğu söylemi inkâr edilmemektedir. Öyle ki bazen hâkim, zann-ı galibine göre şahitlerin adil olduğuna kanaat ederek dava edilen bir malın hak sahibi olmayan birine verilmesi üzere hüküm verir. Bu durumda müctehid talep ettiği hükme ulaşamamış olması nedeniyle muhtî olsa da Allah'ın (c.c.) kendisi hakkındaki hükmü yani zann-ı galibine göre hareket etmesi gerektiği hususunda isabet etmiştir.⁴⁴¹

Gazzâlî'nin bu açıklaması tasvîb görüşünü en net şekilde ortaya koymakta ve verdiği somut bir örnekle hata-savâb meselesini tahlil etmektedir. Gazzâlî'den önceki usulcülerden musavvibe ekolü içerisinde eşbeh görüşünü benimseyen ulemadan Hanefî fakih Cessâs'ın da buna benzer bir yaklaşımı vardır ve *el-Fusûl fi'l-usûl* isimli eserinde şöyle bir beyanda bulunmuştur: "Müctehid talep ettiğine ulaşamamış olması nedeniyle hata etmiş olsa da mükellef olduğu hükme isabet etmiş olması açısından musîbtir. Söz konusu hata ne dini konularda yapılmış bir hatadır ne de müctehidin isabet etmekle mükellef olduğu hükümde işlemiş olduğu bir hatadır. Mesela; Kâfiri vurma niyetiyle ok atan bir kimse mümin birini yanlışlıkla vurmuşsa istediği hedefe ulaşamadığından yapmış olduğu hatadır ancak Allah'ın (c.c.) ok atma emrine itaat etmiş olduğundan kendisi hakkındaki hükme isabet etmiştir ve ecir alır."⁴⁴²

Dördüncü naklî delil:

"وَلَا تَقْرَبُوا ۖ وَأَدُّرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ"

"... Parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın"⁴⁴³ ayeti;

"وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا"

"... Birbirinizle çekişmeyin. Sonra içinize korku düşer"⁴⁴⁴ ayeti;

"وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا"

⁴⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 426.

⁴⁴² Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4: 314.

⁴⁴³ Âl-i İmrân, 3/103.

⁴⁴⁴ el-Enfâl, 8/46.

“Parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın”⁴⁴⁵ ayeti ve

"وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ"

“Onlar ihtilaf etmeye devam edecekler ancak Rabbinin merhamet ettikleri müstesnadır”⁴⁴⁶ ayeti bu görüşü yani muhattıeyi desteklemektedir. Ayrıca muvafakat ve ülfet oluşumuna teşvik noktasında ve ayrışmanın nehyedildiği hususunda ümmetin icmâi mevcuttur. Bu da doğrunun bir olduğunu göstermektedir.⁴⁴⁷

Gazzâlî bu delile birkaç şekilde cevap vermektedir:

1. Hükümlerdeki farklılık; ilim, cehil ve zan durumlarıyla ilgili bir farklılıktır. Bu da sefer-ikamet, hayz-tuhr, hürriyet-kölelik ve ıztırar-ihtiyar meselelerinde hükümlerin değişmesi gibidir.

2. İctihad ederek farklı hükümlere sahip olanların, kendi icthadlarına göre amel etmelerinin vacip olduğu hususunda icmâ vardır. Hâlbuki bu icthadların her biri diğerine aykırıdır. Öyleyse farklı hükümlere ulaşan kişilerin kendi görüşlerine ittibâ etmekle emrolunması ihtilafın emredilmiş olduğu anlamına gelir.⁴⁴⁸

Beşinci naklî delil: Musavvibe düşüncesine göre icthadda hata diye bir şey söz konusu değildir. Hâlbuki sahabenin icthadî meselelerde hata etmekten şiddetle kaçınmak gerektiği hususunda icmâ vardır. Nitekim Hz. Ebû Bekir (r.a.) şöyle söylemiştir: “Kelâle⁴⁴⁹ meselesi hakkında re’yimle hüküm veriyorum. Şayet doğruysa Allah’tan (c.c.), şayet yanlışsa benden ve şeytandandır.”⁴⁵⁰

Ebû Musa el-Eş’ari, (r.a.) Hz Ömer (r.a.) adına yazdığı mektupta “Bu Allah’ın (c.c.) Ömer’e gösterdiği hükümdür” diye başlayınca, Hz Ömer (r.a.) şöyle demiştir:

⁴⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/105.

⁴⁴⁶ Hûd, 11/118-119.

⁴⁴⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 427.

⁴⁴⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 427-428.

⁴⁴⁹ Kelâle: Çocuksuz vefat eden kimse. Bkz. Hamza Aktan, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 143.

⁴⁵⁰ Ebû Muhammed ‘Abdullah b. ‘Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sunenu ‘d-Dârimî*, ed. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğni, 2000), “Kelâle”, 1 (No. 3015).

“Bunu hemen sil! Onun yerine bu Ömer’in görüşüdür, diye yaz. Eğer bu görüş hatalı olursa Ömer’in hatası olsun.”⁴⁵¹

Müellif bu delile karşılık sahabenin hata ifadesini kullanmalarını toplam beş ihtimal dâhilinde değerlendirmektedir.⁴⁵²

1. Sahabe müctehidlerden birinin musîb olduğu görüşüne ve verilen hükümde hata olabileceği kanaatine sahip olmuş olabilir.

2. Bir an gözden kaçırarak kat’î bir delile muhalif davranmış olduğu endişesine kapılmış olabilir.

3. Henüz araştırmasını tamamlamamış ve hükme ulaşmak adına tüm gücünü sarf etmemiş olabilir.

4. Konu hakkında araştırma yapmaya ve ictihad etmeye ehil olmadığını düşünmüş olabilir.

5. Tüm bu zikri geçenlerden emin olup da mütevazı davranarak ve Allah (c.c.) korkusunu gözetererek böyle söylemiş olabilir.

Müellifin ictihad anlayışında özellikle musavvibe görüşü savunulurken zikredilen aklî ve naklî delillerin burhan olmasının yanı sıra karşı tarafın yaptığı son itirazda delil olarak sunduğu rivayetlerin âhâd haberler olması ve bu rivayetlerin birçok ihtimale açık olması dolayısıyla hüccet olamaması ve mezkûr deliller karşında zayıf kalması müellifin ortaya koyduğu görüşü güçlendirmektedir. Gerek tasvîb meselesinde gerekse *el-Müstasfâ*’nın muhtelif yerlerinde müellif âhâd haberlerin kat’î delillere karşı hüccet olmayacağı metoduna başvurmakta ve böylece görüşünü daha sağlam bir şekilde savunmaktadır.⁴⁵³

3.1.3. İctihadda Hata ve İsbet Meselesi Hakkında Gazzâlî'nin Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Gazzâlî'nin ictihadda hata ve isbet meselesi hakkında farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşlerin birlikte ele alınması ve tahlil edilmesi müellifin

⁴⁵¹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şu’ayb Arnavût (Mü’essesetü’r-Risâle, 1415), (No. 3582).

⁴⁵² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 428-429.

⁴⁵³ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 429, 392, 408. .

düşüncesini yansıtmaya noktasında oldukça önem arz etmektedir. Çünkü söz konusu görüşlerin birbirlerine paralellik gösterdiği ve zıt yönde durduğu noktalar vardır. Bu bağlamda Gazzâlî'nin ictihadda hata ve isabet meselesi hakkında belirtmiş olduğu görüşleri altta belirtilen dört madde çerçevesinde değerlendirmek mümkündür:

1. Gazzâlî, hocası Cüveynî hayattayken kaleme aldığı *el-Menhûl* isimli eserinde zannî konularda her müctehidin musîb olduğunu, söylemiş ve musavvibe görüşünü savunmuştur.⁴⁵⁴ Müellifin bu görüşü hakkındaki beyanlarını şu iki etapta incelemek mümkündür:

a) Müellif, her müctehidin musîb oluşu ve müctehidin icihad ederek talep etmiş olduğu hüküm noktasında şöyle demiştir:

“Bize göre her müctehid, gerçekleştirdiği icihad fiili açısından musîbtir. Zira Allah Teâlâ'nın emri icabınca hareket etmiştir... Böylece matlup hükme ulaşan müctehid ile matlup hükme ulaşamamış olan müctehid üzerine düşeni yapmış olması açısından musîbtir. Ancak bu iki müctehidden birisi, matlup hükme ulaşamamış olması cihetiyle muhtîdir.”⁴⁵⁵

Gazzâlî, şer'î meselelerde Allah'a (c.c.) ait bir hükmün olup olmadığı hakkında şöyle demiştir: “Her meselede Allah'a (c.c.) ait bir hüküm vardır ve müctehidin görevi bunu araştırmaktır. Bu hükme dair zann-ı galip doğuracak emâreler bulunmaktadır.”⁴⁵⁶ Müellifin beyan etmiş olduğu bu görüşte, hakkında nas bulunan meseleler ile hakkında nas bulunmayan meseleler arasında herhangi bir fark söz konusu değildir. Ancak müctehid, nas bulunan bir meselede nassa muttali olamamışsa, sonradan bu nastan haberi olmuşsa, varmış olduğu hükmü düzeltmesi gerekmektedir. Çünkü hata artık kesinleşmiştir, nas bulunmayan meselelerde ise hata kesin olarak bilinmemektedir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Bkz. Hucetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1998), 1/559.

⁴⁵⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/564-565.

⁴⁵⁶ el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/565.

⁴⁵⁷ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/568.

b) Müellif zikri geçen görüşlerinin yanı sıra Şafii fukahâsından İbn Süreyc (ö. 306/918) ve başka fakihlerin savunduğu eşbeh⁴⁵⁸ düşüncesini kabul etmemiş ve bunun herhangi bir şekilde zapt altına alınamayacağını söylemiştir.⁴⁵⁹

2. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*'da zannî konularda her müctehidin musîb olduğu görüşündedir. Ancak *el-Menhûl*'de zannî konularda musavvibe görüşünü savunurken sert bir dil kullanmamış olmasına karşın *el-Müstasfâ*'da musavvibe görüşünü tavizsiz bir şekilde savunmuş ve bu görüşü, sunduğu aklî ve naklî delillerle gerekçelendirmiştir. Öyle ki musavvibe fikrinin usul ilmi dâhilinde kat'î bir konuma sahip olduğunu ve bunu kabul etmeyenlerin günahkâr olacağını söylemiştir.⁴⁶⁰ Müellifin mezkûr iki eserinde geçen tasvîb konusunda beyan etmiş olduğu görüşler arasındaki farkı şu şekilde tahlil etmek mümkündür:

Müellif *el-Menhûl*'de hakkında nas bulunan meseleler ile hakkında nas bulunmayan meseleler arasında bir fark olmadığını söylemiştir. Bu meyanda icthadî her meselede Allah'ın (c.c.) ait bir hükmünün olduğunu, müctehidin görevinin de bunu araştırmak olduğunu ve bu hükme dair zann-ı galip doğuracak emâreler bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁶¹ *el-Müstasfâ*'da ise hakkında nas bulunmayan meselelerde Allah'ın (c.c.) muayyen bir hükmü bulunmamaktadır. Zira icthad şartlarını yerine getiren ve icthadında kusurlu davranmayan her müctehidin icthadı doğrudur. Hakkında nas olmayan meselelerde hüküm müctehidin zannına tabidir. Bu durumda Şâri'in hükmü, her müctehidin zann-ı galibine göre ulaştığı hükümdür.⁴⁶²

Görüldüğü üzere Gazzâlî *el-Menhûl*'de hakkında nas bulunmayan meselelerde Allah'ın (c.c.) hükmünün bulunduğunu söylerken *el-Müstasfa*'da hakkında nas bulunmayan meselelerde hükmün, müctehidin zannına tabi olduğunu ifade etmiştir. Binaenaleyh *el-Menhûl*'deki görüşe göre müctehid, hakkında nas bulunmayan bir meselede Allah (c.c.) katında muayyen hükme ulaşamamış olması açısından muhtî

⁴⁵⁸ Eşbeh düşüncesini savunanlara göre icthadî meselelerde Allah'ın (c.c.) muayyen bir hükmü yoktur, ancak müctehidlerin ortaya koymuş oldukları görüşlerden biri, Şâri'in maksatlarına "en yakın" olandır, Bkz. Apaydın, "İctihad", 21: 432.

⁴⁵⁹ el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/566.

⁴⁶⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 399-400.

⁴⁶¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/564-565.

⁴⁶² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409.

sayılır. *el-Müstasfâ*'daki görüşe göre ise söz konusu meselede kusurlu davranmayan müctehid musîb sayılmaktadır.

3. Müellif, *Tasvîbu'l-müctehidîn* adlı risalesinde, müctehidlerin on konuda görüş beyan ettiklerini söylemiştir. Bunlar; umum, zâhir, mefhum, sahâbî kavli ile istidlal, aslah olanı talep, eşbeh olanı talep konuları ve tahrîcu'l-menât, tenkîhu'l-menât, tayinu'l-menât ve tahkîku'l-menât araştırmalarının yer aldığı konulardır.⁴⁶³ Müellif bu konular arasında tahkîku'l-menât, mefhum ve sahabî kavli gibi konularda muayyen bir hükmün bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca umum, tahrîcu'l-menât, aslah olanı talep ve eşbeh olanı talep gibi konularda ise muayyen bir hükmün bulunmadığını belirtmiştir.⁴⁶⁴

Müellif *el-Müstasfâ*'da hakkında nas bulunmayan meselelerde muayyen bir hükmün bulunmadığını söylerken *Tasvîbu'l-müctehidîn* risalesinde saymış olduğu on konudan üç konuda muayyen bir hükmün bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁵ *el-Müstasfâ*'yı tahkik eden Süleyman el-Aşkar, Gazzâlî'nin bu beyanı ile risalede tartışılan usul meselelerinin yarısından rücu etmiş olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁶ Ayrıca müellif *el-Müstasfâ*'da musavvibe görüşünü kabul etmeyenlerin günahkâr olacağından bahsederken bu risalede ise böyle bir yaklaşımda bulunmamıştır.

4. Zerkeşî'nin *el-Bahrü'l-muhît* isimli eserinde Gazzâlî'nin tasvîb meselesi hakkında farklı bir kanaat taşıdığına dair bir rivayet yer almaktadır. Bu rivayete göre Şafii fakih Missîsî (ö. 542/1147) Gazzâlî'ye bu tasvîb meselesini sormuş, o da şer'î konuları beşli bir taksimata tabi tutarak cevap vermiştir.⁴⁶⁷ Gazzâlî'nin yapmış olduğu taksimat kısaca şu şekildedir:

a) Sarîh nassın bulunduğu konular. Bu konularda nassa ulaşan müctehid musîb, ulaşmayan müctehid ise muhtêdir. (Keler etinin mubah olması hakkındaki nas gibi)

⁴⁶³ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 442.

⁴⁶⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 443.

⁴⁶⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 443.

⁴⁶⁶ Bkz. Süleyman el-Aşkar, "dipnot", *el-Müstasfâ*, 2: 443.

⁴⁶⁷ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 300-301.

b) Nassın bulunmadığı ancak başka bir nassın delalet ettiği konular. Bu durumda mevcut nas, nasıl bir hüküm verilmesi gerektiğine delalet etmektedir. Mevcut nassın delalet ettiği manaya göre hareket etmeyen müctehid muhtemeldir.

c) Şâri'in herhangi bir beyanda bulunmadığı konular. Bu tür konularda kullar hakkında aslah/en uygun olan tespit edilebiliyorsa müctehidin ona ulaşması gerekmektedir. Böylece Şâri katında musîb ile muhtî birbirinden ayrılmaktadır. Zira aslah olan hüküm Şâri katında taayyün etmiştir⁴⁶⁸

d) Şeriatte muayyen/tek bir hükmü bulunmayan konular. Bu konularda müctehidlere "Hüküm olarak iki görüşten birini seçin!" denilmiştir ve her iki görüş de salâh-fesâd hususu dikkate alındığında Şâri katında birbirine eşittir. Müslümanlar arasında paylaşılacak mallar, maaşlar ve cezalar gibi devlet başkanının takdirine bırakılmış tasarruflar bu kısımdandır.⁴⁶⁹

e) Birbiriyle tearuz eden iki nassın bulunduğu konular. Şayet bu konular makûlu'l-mânâ/akılla anlaşılabilen ise Şâri'in hükmü, aslah olanı almaktır; makûlu'l-mânâ değilse Şâri'in hükmü, eşbeh olanı almaktır. Ancak Allah katında bazen iki görüşten sadece birinin veya her ikisinin eşit düzeyde eşbeh olma ihtimali imkân dâhilindedir. Öyleyse her iki görüş de doğrudur ve hata eden yoktur. Siyaseten verilen hükümler ve iki nassın tearuz ettiği bütün meseleler bu son kısma girmektedir.⁴⁷⁰

Müellifin vermiş olduğu cevapta geçen birinci kısım (sarîh nassın bulunduğu konular) hakkında yaptığı açıklama, *el-Müstasfâ*'daki görüşler ile uyum içerisindedir. İkinci kısım (nassın bulunmadığı ancak başka bir nassın delalet ettiği konular) hakkında yapılan açıklama ise *el-Müstasfâ*'daki görüşlere oldukça yakındır. Ancak müellif *el-Müstasfâ*'da elinden geleni yapmayan ve kusurlu davranan müctehidin, hatalı ve günahkâr olacağından bahsederken⁴⁷¹ bu ikinci kısım ile ilgili böyle bir açıklama yapmamıştır.

Üçüncü kısım (Şâri'in herhangi bir beyanda bulunmadığı konular) hakkında yapılan açıklama ise *el-Müstasfâ*'daki görüşlerle bağdaşmamakta ancak *Tasvîbu'l-*

⁴⁶⁸ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 301-302.

⁴⁶⁹ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 302.

⁴⁷⁰ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 8: 303.

⁴⁷¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 398-399.

müctehidîn'deki ve *el-Menhûl*'deki görüşlere oldukça yakın durmaktadır. Nitekim müellif *el-Müstasfâ*'da nas bulunmayan konularda hükmün, müctehidin zann-ı galibine tabi olduğunu söylerken *Tasvîbu'l-müctehidîn*'de Allah (c.c.) katında muayyen bir hükmün olmasının mümkün olduğunu söylemiştir.⁴⁷² Ayrıca *el-Menhûl*'de nas bulunmayan her konuda, Şarî katında muayyen bir hükmün olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda müellifin, sadece üçüncü kısımdaki açıklaması hususunda *el-Menhûl*'deki görüşüne rücu etmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Dördüncü kısım (şeriatte muayyen/tek bir hükmü bulunmayan konular) hakkında yapılan açıklama ise müellifin *el-Müstasfâ* ve *Tasvîbu'l-müctehidîn*'deki görüşleri arasında bir farklılık söz konusu değildir. Beşinci kısım (birbiriyle tearuz eden iki nassın bulunduğu konular) hakkındaki açıklama ise müellifin, *el-Menhûl* ve *el-Müstasfâ*'daki görüşleriyle bağdaşmamaktadır. Nitekim müellif mezkûr iki eserde eşbeh düşüncesini benimsememiştir.⁴⁷³ *Tasvîbu'l-müctehidîn* risalesinde ise 'eşbeh'in muayyen bir hüküm olmadığını belirtmesinin yanı sıra izafi bir şey olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴ Beşinci kısımdaki açıklamada ise eşbeh hükme yer vermiş ve Şarî katında taayyün ettiğini ifade etmiştir.

Zerkeşî, nakletmiş olduğu bu rivayeti zikrettikten sonra Gazzâlî'nin vermiş olduğu bu cevapla önceki görüşlerinden rücu edip etmediğinden bahsetmemiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin eserlerinde bu görüşlerden rücu ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Süleyman el-Aşkar, Zerkeşî'nin naklettiği bu rivayet sahih ise Gazzâlî'nin vermiş olduğu bu cevap ile *el-Müstasfâ*'daki; zannî konularda her müctehid musîbtir, görüşünü doğru bir formata soktuğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁵ Müellifin *Tasvîbu'l-müctehidîn*'de muhattienin haklılık payının bulunduğu dikkat çeken ifadeler kullanmış olması ve tasvîb hakkındaki görüşlerini *el-Müstasfâ*'ya nispetle yumuşatmış olmasından hareketle araştırmacının kanaatine göre müellifin, Şafii fakih Missîsî'ye vermiş olduğu cevap, onun tasvîb konusundaki son görüşlerini temsil etmektedir.

⁴⁷² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 446.

⁴⁷³ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/566; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 409.

⁴⁷⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 443, 446.

⁴⁷⁵ Bkz. Süleyman el-Aşkar, "dipnot", *el-Müstasfâ*, 2: 409.

3.2. TECEZZÜ'L-İCTİHAD MESELESİ (İCTİHADIN BÖLÜNMESİ)

İctihadın bölünmesi, müctehidin belirli konularda icthad etmesinin imkânının yanı sıra bütün şer'î konularda icthad edememesidir. Bu mesele, usulcüler arasında en çok tartışılan meselelerden birisidir, ulemanın bir kısmı icthadın hiçbir surette bölünemeyeceğini dile getirmiş ve müctehidin bütün şer'î meselelerde hüküm çıkarma ehliyeti sahibi olması gerektiğini söylemiştir. Hanefilerden Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve Molla Hüsrev (ö. 885/1480) Ebû Hanife'den (ö. 150/767) nakilde bulunarak icthadın bölünemeyeceğini savunmuşlardır.⁴⁷⁶ Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl* isimli eserinde Safiyyu'l-Hindî'nin (ö. 715/1246) icthadın bölünmesinin mümkün olduğu görüşünü cumhura nispet ettiğini aktarmıştır.⁴⁷⁷

Tecezzi meselesine ilk temas eden usulcülerden biri olan Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, (ö. 436/1044) *el-Mu'temed* isimli eserinde ferâiz meselelerini iyi bilen bir âlimin diğer fikhî konuları bilmese bile ferâiz meselelerinde icthad edebileceğini söylemiştir. Gerekçe olarak ise söz konusu meselelerde çıkarım yapıldığında nadiren başka meselelere gidildiğini, nadir olan bir şeyin icthada zarar vermeyeceğini, bütün fikhî konulara hâkim olan müctehidden bile bazı nasların kaçabileceğini ve söz konusu müctehidin bu nedenle icthad ehli olmaktan çıkmayacağını zikretmiştir.⁴⁷⁸

Müellif bu meseleyi çoğu ulemanın gözden kaçırdığı bir incelik olarak nitелеmektedir. Ona göre müctehidin bilmesi gereken sekiz ilim kendisinde bulunan mutlak müctehid, bütün şer'î meselelerde icthad etme ehliyetine sahiptir. Ancak icthad tecezzi kabul etmez bir makam değildir, âlim bir kimse bazı konularda maharet sahibi olabilir ve iyi bildiği bir bahiste icthad edebilir. Ayrıca müftünün her meselede fetva vermesi de şart değildir ancak fetva verdiği meselede basiret üzere olmalıdır.⁴⁷⁹

Ulaşılan kaynaklar itibariyle icthadın tecezzi kabul etme görüşü ilk olarak Basra Mu'tezile ekolüne mensup olan Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 369/979-80), Ebû el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) tarafından dile

⁴⁷⁶ Ârif İzzuddin Hasûne - Abdullah Ali es-Sayfî, "Tecezzüü'l-ictihad meşrûiyetuhu ve ehemmiyetuhu fi'l-ictihadi'l-muâsir", *Durru Usât* 37/2 (2010), 554.

⁴⁷⁷ Bkz. Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 2: 216.

⁴⁷⁸ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed*, 2: 359.

⁴⁷⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 389.

getirilmiştir.⁴⁸⁰ Ehl-i sünnet cenahında başta Gazzâlî olmak üzere birçok usulcü bu görüşü muhalif bir kanaat olarak görmemiştir. Nitekim Şafiilerden Râzî, Âmidî; Hanefilerden Kemâl İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295), Bihârî (ö. 1119/1707); Mâlikîlerden Kârâfî, Ahmed Hulûlû (ö. 898/1492); Hanbelilerden İbn Kudâme, Tûfî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye ictihadın tecezzi edebileceğini söylemiştir.⁴⁸¹

Araştırabildiğimiz kadarıyla Ehl-i sünnet içerisinde ictihadın bölünmesi meselesi hakkında Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, Bâkılânî ve Cüveynî'nin görüşlerine ulaşamamıştır. Ulaşılan kaynaklar itibariyle ictihadın bölünebileceğini Ehl-i sünnet cenahında ilk olarak dile getiren usulcünün Gazzâlî olduğu kanaatine varılmıştır. Buradan hareketle Gazzâlî'nin ictihadın tecezzisi meselesinde Basra Mu'tezile ekolünden etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim *el-Müstasfâ*'yı tahkik eden el-Aşkar eserin kaynakları arasında Basra Mu'tezile ekolüne mensup olan Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh* isimli eserini saymaktadır.⁴⁸²

Usul ilminde Gazzâlî çizgisine yakın olan Fahreddin er-Râzî üzerinde de Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin etkileri görülmektedir. Nitekim Râzî meşhur usul eseri *el-Mahsûl*'de birçok yerde el-Basrî'nin görüşlerine atıf yapmıştır. Onun kelâm ve fıkıh usulü ilimlerdeki görüşlerini sağlam bulmuş, insaf nazarıyla bakan kişilerin onun değerini anlayacağını ve önceki âlimlerle karşılaştırıldığında arada büyük bir fark bulunduğunu söyleyerek onu övmüştür.⁴⁸³

3.3. İCTİHADIN NAKZEDİLMESİ

نقض/nakz kelimesi aslı itibariyle mastar bir kalıptır ve bir şeyi bozmak anlamına gelmektedir.⁴⁸⁴ İctihadın nakzedilmesi ise “nakz” kelimesinin sözlük

⁴⁸⁰ Bkz. Abdullah b. Hadrân b. Muhammed el-'Umerî, “*Tecezzüü'l-ictihâd 'inde'l-usûliyyîn*”, Havliyyetu Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-Benîne bi'l-Kâhire 4/29 (ts.), 23.

⁴⁸¹ Bkz. el-'Umerî, “*Tecezzüü'l-ictihâd*”, 21-22.

⁴⁸² el-Aşkar, “Mukaddime”, *el-Müstasfâ*, 1: 14.

⁴⁸³ Bkz. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 124.

⁴⁸⁴ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râgıb el-İsfahânî, thk. Safvân 'Adnan ed-Dâvûdî (Dımaşk: Daru'l-Kalem; Daru's-Şâmiyye, 1412), “*el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*”, “nkz”, 1: 821; İbn Fâris, “*Mu'cemü mekâyisi'l-luga*”, “nkz”, 5: 470; Ebü'l-Abbâs Hatîbü'd-dehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), “*el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*”, “nkz”, 2: 621; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-

anlamından da anlaşılacağı üzere müctehidin önceden beyan ettiği hükmün geçersiz sayılmasıdır. Zerkeşî *el-Mensûr fi'l-kava'id'il-fikhiyye* isimli eserinde ictihadî meselelerde, hâkimin ictihadı değişmesi durumunda daha önce vermiş olduğu hükmün, yeni bir hükümlerle -bütün ulemanın ittifakıyla- nakzedilemeyeceğini söylemektedir. Ancak yeni bir dava olursa hâkim karar kıldığı son hükme göre hareket edecektir.⁴⁸⁵ Gazzâlî ulemanın ittifak içerisinde olduğunu zikretmese de Zerkeşî'nin ifade etmiş olduğu görüşün aynısını beyan etmiştir. Ayrıca önceki hükmün nakzedilmemesi için naslara ve kat'î bir delile aykırı olmaması gerektiğini söylemiştir. Müellif bunun yanı sıra hükmün “tahkîku'l-menât”⁴⁸⁶ veyahut da “tenkîhu'l-menât”⁴⁸⁷ noktasında makul bir sonuca varılmış ise verilmiş olan önceki hükmün nakzedileceğini aynı şekilde müctehidin söz konusu sonucu fark etmiş olduğu düşünüldüğünde, verdiği hükmün batıl olduğunu anlayacağı bir durumda vermiş olduğu önceki hükmün nakzedileceğini beyan etmektedir.⁴⁸⁸

Müellifin verdiği misaller ve yaptığı açıklamalara bakıldığında ictihadî olarak beyan edilmiş hüküm hakkında üç esastan söz edilmektedir:

1. Hâkim tarafından verilen bir hüküm, sonradan ictihadın değişmesi suretiyle başka bir hükümlerle nakzedilmemektedir. Zira ictihadın, başka bir ictihadı nakzetmesi verilen hükmün maslahatına terstir. Ayrıca ictihadın nakzedilmesi teselsüle sebebiyet verir dolayısıyla bu durumun önünü almak mümkün olmaz ve böylece hükümler artık güvenilmez bir hale gelir.⁴⁸⁹

Fîrûzâbâdî, ed. Muhammed Nuaym el-Arkasûsî, thk. Heyet (Beyrut/Lübnan: Müessetü'r-Risâle li'l-Tabâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1426), “*el-Kâmûsü'l-muhît ve'l-kabesü'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min luğati'l-'Arab şemâti'*”, “nkz”, 1: 359.

⁴⁸⁵ Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kava'id'il-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1985), 1: 93.

⁴⁸⁶ Tahkîku'l-menât. İlet; nas, icmâ veya istinbat yoluyla bilindikten sonra bunun her bir olayda var olup olmadığını araştırmak demektir. Bkz. Ferhat Koca, “Menât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 119.

⁴⁸⁷ Tenkîhu'l-menât: Açıkça belirtilmese de nassın illet olduğuna delâlet ettiği bir vasfı, birlikte zikredilen ve hükmün illeti sayılamayacak diğer vasıflardan ayıklamak için yapılan araştırma demektir. Bkz. Koca, “Menât”, 29: 120.

⁴⁸⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 454.

⁴⁸⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 454.

2. Müctehidin kendisi hakkında bir hükme ulaşması durumunda ictihadı sonradan değişirse son ictihadı ile amel eder. Mesela; Müctehid hul⁴⁹⁰ yapmanın nikâhı feshetmek olduğu görüşünde ise üç kez hul' yaptığı bir kadınla nikâhlanırsa ve sonradan ictihadı değişirse bu durumda kadınla irtibatını kesmek durumundadır. Zira ictihadına aykırı davranarak kadını yanında tutması caiz değildir. Yani önceki ictihad, bir sonraki ictihad ile nakzedilmiş olmaktadır.⁴⁹¹
3. Müftûnin fetvasının değişmesiyle avamın durumu değişir. Avamdan mukallid bir kimse “devru't-talak”⁴⁹² yaptıktan sonra müftûden aldığı fetva ile karısını nikâhı altında tutmaya devam ederse ve söz konusu “devr”den sonra talak üç kez gerçekleşmişse; müftû verdiği fetvadan cayar ve ictihad değiştirirse önceki ictihad nakzedilir ve yeni ictihada göre hareket edilir.⁴⁹³ Bu durumda mukallid kişinin kadın ile irtibatını kesmesi vaciptir. Zira sonraki ictihad bunu gerektirmektedir.⁴⁹⁴

Râzî, Âmidî, İbn Hâcib ve Zerkeşî de son örnekte ictihadın nakzedileceği hususunda Gazzâlî ile aynı görüştedir. Ancak Hanbelilerden İbn Kudâme, Tûfî ve İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî (ö. 972/1564) önceki ictihadın mukallid hakkında nakzedilmeyeceğini söylemektedir. Delil olarak ise Tûfî; müftûnin verdiği fetva, hâkimin verdiği hüküm mecrasında olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁵ Hâlbuki Gazzâlî'nin

⁴⁹⁰ Hul': Karı-kocanın anlaşmasıyla evliliğe son verilmesi anlamında fıkıh terimi. Bkz. Fahrettin Atar, “Muhâlea”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 399.

⁴⁹¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 454.

⁴⁹² Devru't-talak; kocanın, karısını bir daha boşamamak için kullandığı bir hiledir ve kullandığı cümle devir içirmektedir. Şöyle ki: Koca, karısına “Seni boşarsam boşamamdan önce üç kez boşsun” derse böyle bir şey imkânsız olduğundan artık erkek, kadını ne kadar boşasa da kadın boşanmış olmayacaktır. Bu mesele Şafîi fakihlerden İbn Süreyc'e (ö. 306/918) nispet edilerek “Süreyciyye” adını almıştır. Gazzâlî önceden bu devir hilesinin sıhhatine hükmetmişse de ki meselenin sahih olduğuna dair *Gâyetu'd-devr fî dirâyeti'd-devr* isimli eserini telif etmiştir, ancak sonradan bu görüşünden vazgeçmiştir. Bkz. el-Cevziyye, *İ'lamu'l-muvakki'in*, 5: 201-202; Ahmed b. Muhammed b. 'Alî b. Hacer Heytemî el-Ensârî, *el-Fetâva'l-fikhiyye'l-kübrâ*, ed. Abdulkadir b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî (el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 4: 182.

⁴⁹³ Gazzâlî'nin mezkûr ifadelerinden söz konusu devrin sahih kabul edilebileceği anlaşılmaktadır. Ancak müellifin, bu mesele hakkındaki görüşünden *el-Müstasfâ*'yı telif ettikten sonra vazgeçmiş olması ihtimal dâhilindedir. Veyahut da müellife göre bu devir hilesi ictihadî bir meseledir sıhhati de butlanı da mümkündür.

⁴⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 454.

⁴⁹⁵ Abdullah Mustafa el-Fevvâz - Muhammed Ömer Semmaî, “*Nakdu'l-ictihadi bi'l-ictihad*”, *Dirâsât, Ulûmi's-şerîati ve'l-kânûn* 34/2 (2007), 277.

ifadelerinden bu ikisini birbirinden farklı olarak değerlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kayyim ise *İ'lamu'l-muvakki'in* isimli eserinde söz konusu mukallidin karısından ayrılmasına dair ne bir nas ne de bir icmâ bulunduğunu, sadece müftûnin ictihadı değişti diye ayrılmalarının gerekmediğini söylemektedir.⁴⁹⁶

Müellife göre hâkimin hükmü, şayet celî kıyasa⁴⁹⁷ aykırı ise sonraki verilen hüküm ile nakzedilir şayet zannî kıyasa aykırı ise müctehidlerin zanları arasında herhangi bir fark söz konusu değildir. Dolayısıyla zannî kıyasa aykırı olması nedeniyle ictihadî bir hüküm nakzedilmez.⁴⁹⁸ Âmidî ve Karâfî de bu konuda Gazzâlî'ye katılmaktadır.⁴⁹⁹ Toparlayacak olursak hâkimin vermiş olduğu hüküm nakzedilememesi için müellife göre dört şart gereklidir:

1. Naslara muhalif olmaması.
2. Kat'î bir delile muhalif olmaması.
3. Verilen hüküm hakkında “tahkîku'l-menât veya “tenkîhu'l-menât” noktasında sonradan varılan makul bir sonuç müctehid tarafından fark edildiği düşünüldüğünde müctehidin verdiği hükmün batıl olduğunu anlayacağı bir durum olmaması.
4. Celî kıyasa muhalif olmaması.⁵⁰⁰

Hâkim verdiği hükümde kusurlu olmadığı halde nassa aykırı davranmış ise müellife göre hâkim bu durumda musîbtir. Ancak vermiş olduğu hüküm nakzedilir şayet söz konusu hâkim musîb ise peki, hükmü neden nakzedilmektedir? Gazzâlî bu meseleyi tahlil ederken “ilm”, “zan”, “cehl” vb. durumlarda hükümlerin değişiklik arz edeceğini söylemektedir. Söz konusu hâkimin cehaletinin devam etmesi şartıyla musîb olduğunu beyan etmektedir. Bunun yanı sıra şöyle bir misal vermektedir: Abdestli olduğunu zanneden kimse hakkında Allah'ın (c.c.) hükmü namazın farz olmasıdır.

⁴⁹⁶ Cevziyye, *İ'lamu'l-muvakki'in*, 4: 171.

⁴⁹⁷ Celî kıyas; illeti -nas veya fehve'l-hitâb veya icmâ gibi- kesin bir yolla bilinen kıyas, vâzih kıyas illeti zâhir yoluyla veya umum yoluyla sabit olan kıyastır. Bkz. Ali Durusoy, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 526.

⁴⁹⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 455.

⁴⁹⁹ Bkz. Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *el-Furûk / Envâr'ul-burûk fî envâi'l-furûk* ('Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4/2: 101.

⁵⁰⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 454-455.

Şayet abdestsiz olduğunu biliyorsa Allah'ın (c.c.) onun hakkındaki hükmü, abdestsiz namaz kılmanın haram olmasıdır. Ancak mükellefin abdestsiz olduğunu bilmediği bir halde namaz kılması vacip iken aynı zamanda namaz kılmak, kendisine bilkuvve haramdır.⁵⁰¹

Gazzâlî mükellef hakkındaki hükümlerin “ilm”, “zan”, “cehl” vb. durumlarda değişmesini; mükellefin sefer ve ikamet durumlarındaki ve tuhr ve hayz hallerindeki hükümlerin değişmesine benzetmektedir. Ancak aralarında şöyle bir fark olduğunu beyan etmektedir: Sefer veya acizlik durumunda mükelleften düşen vücûbun, yeniden gerçekleşmesi için sefer veya acizliğin ortadan kaldırılması vacip değildir. Fakat cehalet nedeniyle mükelleften düşen bir hüküm için mükellefin, cehaletini gidermesi vaciptir. Zira şer'î hükümler hakkında bilinmesi gerekenleri öğrenmek vaciptir.⁵⁰²

3.4. DELİLLERİN TEÂRUZU DURUMUNDA MÜCTEHİDİN TASARRUFU

Delillerin tearuz etmesi ve müctehidin tercih yapma imkânının bulunmaması durumunda usulcüler arasında birçok ihtilaf mevcuttur. Bu ihtilafların temelinde, deliller arasında gerçekten de tearuzun olup olmayacağı noktasındaki görüş ayrılıkları yatmaktadır. Sonrasında ise tearuz etmiş deliller arasında müctehidin istediği delil ile amel etme hususunda muhayyer olup olmayacağı meselesinde ihtilaf vardır. Hanbeli usulcülerden Merdâvî (ö. 885/1480) *et-Tehbir şerhu't-Tahrir* isimli eserinde bu konuya dair ikili bir tasnifte bulunmuştur:

1. Deliller arasında herhangi bir tearuzun olması mümkün değildir. Tearuz ancak müctehidin hangi delille amel edeceği hususundaki acizliğinden kaynaklanmaktadır. Hanbeliler, Şafiilerin çoğu, Hanefilerden Kerhî (ö. 340/952) ve Serahsî (ö. 483/1090) bu görüştedir.

2. Deliller arasında teâdul/teâruz olması mümkündür. Mutezile ekolünden Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933); Hanbelilerden Kâdî Ebû Ya'la (ö. 458/1066) ve İbn Akîl (ö. 513/1119); Eş'arîlerden Bâkılânî (ö. 403/1013)

⁵⁰¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 454: 455.

⁵⁰² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 455.

ve Âmidî (ö. 631/1233) bu görüştedir.⁵⁰³ İfadelerinden yola çıkarak Gazzâlî'nin de bu görüşte olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim *el-Müstasfâ*'da iki delilin birbiriyle tearuzunun neden muhal olacağına dair sorular sormuştur. Ayrıca bu durumu; hem hikka hem de binti lebûn olarak zekat verebilecek bir deve sahibinin, zekatını hangisinden vermesi gerektiği hususunda iki delilin tearuz etmiş olmasına benzetmiştir.⁵⁰⁴

Müctehidin tearuz etmiş iki delil arasında tercihte bulunamaması durumunda beş farklı görüş vardır:

1. Tevakkuf edilir. Hanefilerin ve Şafiilerin kahir ekseriyeti bu görüştedir.⁵⁰⁵
2. Yeterli zaman bulunmadığı takdirde daha âlim biri taklîd edilir. İbn Teymiyye bu görüştedir.⁵⁰⁶
3. İhtiyatlı davranılır ve hüküm açısından daha ağır olan delil ile hareket edilir. Cüveynî *el-Burhân*'da çoğu fukahanın bu görüşte olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁷
4. Deliller birbiriyle tearuz etmiş iki beyyine gibi karşılıklı olarak düşer. Şafii fakihlerden İbn Kec (ö. 405/1015) bu görüştedir, Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) Zahirilerin bu görüşte olduğunu nakletmiştir.⁵⁰⁸
5. Müctehid iki delilden biriyle amel etmekte muhayerdir. Alî el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Bâkılânî bu görüştedir. Gazzâlî de bu görüşü tercih etmiştir.⁵⁰⁹ Gazzâlî'nin bu görüşe sahip olmasında Basra Mu'tezile ekolünden Alî el-Cübbâî, Ebû

⁵⁰³ 'Alauddin Ebu'l Hasan 'Ali b.Suleymân ed-Dimeşkî es-Sâlihi el-Hanbeli el-Merdâvi, *et-Tehbir şerhu 't-Tahrir*, ed. 'Avd el-Karnî 'Abdurrahman el-Cibrin Ahmed es-Serrâc (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 8: 4134-4135.

⁵⁰⁴ Kırk deve de bir binti lebun, elli deve de bir hikka verileceğine dair hadis vardır. Bu durumda iki yüz devesi olan biri beş binti lebun mu verecek yoksa dört hikka mı verecektir? Gazzâlî söz konusu meselede deve sahibi hakkında iki delilin tearuz etmiş olduğunu ifade etmiştir. Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 449, 452.

⁵⁰⁵ Bkz. et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari 'r-Ravza*, 3: 617.

⁵⁰⁶ Bkz. İbn Teymiyye vd., *el-Musvedde*, 449.

⁵⁰⁷ Bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, 2/2: 203.

⁵⁰⁸ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü 'l-muhît*, 8: 127.

⁵⁰⁹ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü 'l-muhît*, 8: 127; Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 448.

Hâşim el-Cübbâî, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî⁵¹⁰ ve Eş'arîlerden Bâkılânî'nin bu konudaki görüşünden etkilenmiş olduğu görülmektedir.

Müellife göre tevakkuf tearuzu ortadan kaldıracak bir çözüm yolu değildir ve başka bir yol kalmadığından müctehid birini seçmede muhayyer olur. Gazzâlî meseleyi şöyle izah etmektedir: Delillerin tearuzu durumunda şu dört ihtimal söz konusudur:

- a) Her iki delille de amel edilir.
- b) Her iki delil de karşılıklı olarak düşer.
- c) Herhangi bir tercih nedeni olmaksızın delillerden biriyle amel edilir.
- d) İki delil arasında muhayyer kalınır.

Müellife göre her iki delille amel etmek veya her ikisini de bırakmak mümkün değildir. Zira her iki durumda çelişki bulunmaktadır. Sonsuza kadar da tevakkuf edilecek değildir çünkü bu delilleri işlevsiz bırakmak anlamına gelir. İkisinden birini herhangi bir tercih nedeni olmaksızın belirlemek de doğru değildir. Bu durumda geriye sadece muhayyerlik ihtimali kalmaktadır. Nasıl ki avamdan biri fetva soracağı, ilim ve takva cihetinden birbirine eşit olan iki müftûnin olduğu bir yerde, fetva soracağı üçüncü bir müftû bulamadığı bir durumda, iki müftûden birine sorma noktasında muhayyer kalıyorsa, müctehid de birbirine eşit derecede olan iki delilden biriyle amel etme hususunda muhayyer kalmaktadır.⁵¹¹

Birbiriyle tearuz halinde olan iki delil arasındaki muhayyerlik durumu Gazzâlî'ye göre muhal bir durum değildir. Zira iki hüküm arasında muhayyerlik şeriatta vârittir. Örneğin, yemin keffareti seçenekleri arasındaki muhayyerlik şeriat tarafından belirlenmiştir. Gazzâlî daha önce kullandığı yöntemi burada da uygulayarak "Şeriat, aralarında tercih yapılamayan iki delil arasında muhayyerliği açıkça beyan etmiş olsaydı müctehid de böylesi bir sarih hakka sahip olurdu" demiştir.⁵¹²

⁵¹⁰ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî; Alî el-Cübbâî, Ebü Hâşim el-Cübbâî'ye oldukça yakın bir kanaat belirterek şayet muhayyerlik mümkünse müctehid muhayyer olur, demiştir. Bkz. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed*, 2: 176.

⁵¹¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 447-448.

⁵¹² Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 448.

İbn Reşîk *Lübâbü 'l-mahsûl*' da Gazzâlî'nin ismini vermese de ona şöyle bir itirazda bulunmaktadır: “Şayet Şarî müctehid için muhayyerlik beyanında bulunsaydı zaten ortada tearuz diye bir şey kalmazdı. Çünkü tearuz demek tenakuz demektir, bu durumda Şarî muhayyerlik hakkı tanımışsa tearuz ortadan kalkmış olur... Mesela, keffaret ve develerin zekâtı konusundaki muhayyerlik Şarî tarafından beyan edilmiştir. Hâlbuki bizim burada bahsetmiş olduğumuz tearuz bu türden değildir ve söz konusu tearuz muhayyerlik ile de çözülememektedir.”⁵¹³

İbn Reşîk'in itirazı ilk bakıldığında yerinde bir itiraz olarak görülmektedir. Ancak Gazzâlî'nin söylediklerini bir bütünlük içerisinde iyi tahlil etmek yerinde olacaktır. Zira müellif, ilkin muhayyerlik meselesinin muhal olmadığını beyan etmiştir.⁵¹⁴ Bu beyanın sebebi ise Şarî'nin muhal bir hükmü mükelleflerden istemeyeceğine dayanmaktadır. Öyleyse Şarî, tearuz etmiş olan iki delil arasında müctehidin muhayyer bırakıldığını beyan etmiş olsaydı muhal olmayan bir hükmü açıklamış olurdu ve müctehidin böyle bir hakkı Şarî tarafından sabit olurdu. Sonuç itibariyle Gazzâlî'ye göre söz konusu muhayyerlik muhal değildir ve bunu Şarî de beyan etmiş olduğu takdir edildiğinde hiçbir itiraz olmadan sübutu kabul edilir.⁵¹⁵

⁵¹³ İbn Reşîk el-Mâlikî, *Lübâbü 'l-mahsûl*, 2: 727.

⁵¹⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 448.

⁵¹⁵ Muhayyerlik dışında, delillerin karşılıklı olarak düşmesi, muhayyerliğin mümkün olduğu yerler ve mümkün olmadığı yerler hakkında tafsilat için bkz. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2: 450-454.

SONUÇ

İmam Gazzâlî; *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı eserinde icthad konusunu ele almış, farklı âlimlerin görüşlerini aktarmasının yanı sıra muhakkik bir usulcü olarak kendi görüşlerini dile getirerek icthad nazariyesini ortaya koymuştur. Eserinin başında mantık ilmiyle ilgili bir mukaddimeye yer veren Gazzâlî, icthad nazariyesini savunurken güçlü bir muhakeme yürüterek mantık ilminde önemli bir yeri olan cedel/diyalektik metodunu kullanmıştır.

İmam Gazzâlî'nin icthad nazariyesinin teşekkülünde; İmam Şafii, Basra Mu'tezile ekolünden Ebû Alî el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, ayrıca Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Ebû Bekir el-Bâkılânî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Müellif icthad konusunda genel olarak nakil yaptığı kimselerin ismini zikretmemiş olmasına karşın "Kâdî" unvanıyla Bâkılânî'yi zikretmiştir. Bâkılânî'den yapmış olduğu nakillerin çokluğu ve bu nakillerin muhtevasını genel olarak savunuyor olmasından hareketle Gazzâlî üzerinde en çok etkisi olan kişinin Bâkılânî olduğu söylenebilir.

Müctehidin bilmesi gereken ilimler ile ilgili hususlarda kolaylaştırıcı bir tavır sergileyen Gazzâlî, aynı zamanda bu hususta *tahfif* (kolaylaştırma) isimlendirmesini ilk kullanan usulcüdür. Bu ilimler ile ilgili tahfif yoluna gitme hususu Gazzâlî'den önce Cüveynî ve Bâkılânî'de görülmektedir. Ancak Gazzâlî'nin izlemiş olduğu tahfif, Bâkılânî'nin belirtmiş olduğu tahfife daha yakındır.

Gazzâlî; *el-Müstasfâ*'da, icthadda hata ve isabet meselesini ele alırken zannî konularda (icthadın gereğince hareket edildiği takdirde), her müctehidin musîb olduğu görüşündedir. Ancak *el-Menhûl*'de, zannî konularda *musavvibe* görüşünü savunurken keskin bir dil kullanmamış olmasına karşın *el-Müstasfâ*'da musavvibe görüşünü tavizsiz bir şekilde savunmuş ve bu görüşü kabul etmeyenlerin günahkâr olacağını söylemiştir. Fakat müellif, *el-Müstasfâ*'ya sonradan eklediği *Tasvîbu'l-müctehidîn* adlı risalesinde, *muhattie ekolünün* de haklılık payının bulunduğu dikkat

çeken ifadeler kullanmış ve tasvîb hakkındaki görüşlerini *el-Müstasfâ*'ya nispetle yumuşatmıştır. Ayrıca Şafii fakih Missîsî'nin, tasvîb meselesini ona sorması üzerine şer'î konuları beşli bir taksime tabi tutarak kapsayıcı bir beyanda bulunmuştur. Bu bağlamda, müellifin *Tasvîbu'l-müctehidîn*'de; muhattıeye yakın ifadeler kullanması ve tasvîb hakkındaki görüşlerini *el-Müstasfâ*'ya nispetle yumuşatmış olmasından hareketle araştırmacının kanaatine göre müellifin, Missîsî'ye vermiş olduğu cevap, onun tasvîb konusundaki son görüşlerini temsil etmektedir.

Gazzâlî'nin icihad nazariyesindeki yetkinliğinin temelinde, kelam ilmindeki derinliği yatmaktadır. Nitekim *el-Müstasfâ*'nın mukaddimesinde ilimleri tasnif ettikten sonra, ilimler arasında en şerefli ilim olarak saydığı kelam ilmini ele alırken bu ilmin temel konusu olan 'mevcut'tan yola çıkarak Hz. Peygamber'e mucizeler vasıtasıyla iman edildikten sonra, aklın tasarrufunun sadece buraya kadar olduğunu söylemiştir. Bundan sonra ise aklın, ne tek başına idrak edebildiği ne de muhal olduğuna hükmedebildiği yerlerde Hz. Peygamber'in getirdiklerine teslim olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda müellifin düşüncesinde *muhal* kavramı önemli bir yere sahiptir.

Gazzâlî'nin icihad nazariyesinde bir şeyin muhal olup olmadığını irdelemiş olması dikkat çekmektedir. Nitekim icihad nazariyesini ortaya koyarken *muhal* kavramını güçlü bir muhakeme yürüterek çokça kullanmıştır. Öyle ki icihad bahsinde yaklaşık olarak on beş yerde savunduğu görüşün muhal olmadığını ve bu görüşün Şarî tarafından îrâd edilmiş olduğu düşünüldüğünde yine muhal olmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca muhataplarının görüşlerinin muhal olduğunu, görüşlerinin Şarî tarafından îrâd edildiği takdirde de muhal olacağını -tespit edebildiğimiz kadarıyla- beş yerde beyan etmiştir. Zira Gazzâlî'ye göre Şarî, aklın idrak edemeyeceği bir hüküm ile kulları mükellef tutsa da muhal bir hüküm îrâd ederek kulları mükellef tutmamaktadır.

Günümüzde, Gazzâlî'nin icihad kapısını kapattığı yönünde bir iddia bulunmaktadır. Hâlbuki icihad kapısını kapatmak bir yana, *el-Müstasfâ*'da mutlak müctehid gibi davranan Gazzâlî; müctehidin, dinleyicilere icihad yollarını göstermek, icihad yolunu kolaylaştırmak ve icihad mertebesine ulaşma isteklerini harekete

geçirmek için münazara yapmasının mendup olduğunu ifade etmiştir. Bütün bunlardan hareketle Gazzâlî hakkında ortaya atılan bu iddianın yanlış olduğu açıkça ortadadır.

Gazzâlî'nin ictihad nazariyesinde ele aldığı bazı meselelerde belirtmiş olduğu görüşler (ictihadda hata-isabet meselesi gibi), sonraki bazı usulcüler tarafından benimsenirken diğer bazı usulcüler tarafından ise tenkit edilmiştir. İctihad konusu ile ilgili belli başlı meselelerin ele alınması suretiyle Gazzâlî'nin belirtmiş olduğu görüşlerin, günümüze kadarki usul eserlerine ne kadar etkisinin olduğuna dair çalışmalar yapılması mümkündür. Gazzâlî'nin; kelim, felsefe ve tasavvuf ilimleri ile ilgili yönüne bakan birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalara nazaran Gazzâlî'nin fıkıh usulü yönünü inceleyen yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin fürû fıkıh yönüne bakan çalışmalar oldukça azdır. Bu noktada gerek mukayeseli olarak gerekse bir eser özelinde çalışmalar yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.
- Abdülkerîm el-Osmân. *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye 'inde'l-müslimîn ve'l-Gazzâlî bi-vechin hâss*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1981.
- Aktan, Hamza. "Miras". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Alevî, Cemâleddin. "Mukaddime". *ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh*. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Alvânî, Zeyneb Taha. "Kırâatun fî kutubi'l-İmâmi'l-Gazzâlî el-usûliyye". *Islamiyat al-Ma'rifah* 7/27 (2001), 121-140.
- Apaydın, H. Yunus. "Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazâlî". *Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988.
- Apaydın, H. Yunus. "el-Müstasfâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Apaydın, H. Yunus. *Fikhın Kaynakları (Nass ve İctihat)*. Ankara: Ay Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. "İne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. "İ'lâmü'l-muvakkî'in". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aşkar, Süleyman. "Mukaddime". *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1436.
- Atar, Fahrettin. "Abdulazîz el-Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Atar, Fahrettin. "Muhâlea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Ayengin, Tevhit. “Rükün”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Baktır, Mustafa. “el-Burhân fî usûli'l-fikh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bardakoğlu, Ali. “İstishâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Başoğlu, Tuncay. *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Bedevî, Abdurrahman. *Müellefâtü'l-Gazzâlî*. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 2. Basım, 1977.
- Bevernû, Muhammed Sıdkî b. Ahmed b. Muhammed. *Mevsuatü'l Kavaidi'l Fikhiyye*. Beyrut/Lübnan: Müessetü'r-Risâle, 2003.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*. thk. Abbas Süleyman. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır. y.y.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Carra de Vaux, Bernard. *Mufekkirü'l-İslâm el-Gazzâlî*. çev. Âdil Zuaytir. Kahire: Mektebetu İbn Sina, 2016.
- Cemâî, Salâh Ahmed Ali Muhammed. *el-İhtiyârâtü'l-usûliyye li'l-İmâmi'l-Gazzâlî min hilâlî kitâbihi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Ümmü Derman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *İlamu'l-muvakki'in an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdusselam İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991.
- Cîzânî, Muhammed b. Hüseyin b. Hasen. *Meâ'limu usûli'l-fikhi i'nde ehli's-sünneti ve'l-cemâa'*. Dâru İbni'l-Cevzî, 5. Basım, 1427.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed b. 'Aveyde. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn. *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâli - Beşîr Ahmed el-'Amrî. Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, ts.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nisâbü'rî. *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*. thk. Abdulazim ed-Dîb. Mektebetu İmâmi'l-Harameyn, 1401.
- Çağrıçı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Dâru'l-Müsennâ, 1941.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahmân. *Sunenu'd-Dârimî*. ed. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Döndüren, Hamdi. "Avl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dönmez, İbrahim Kafî. "Hata Eden Müctehidin Günahkâr Olup Olmayacağı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı" 1/1 (2004), 7.
- Duman, Soner. *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Durusoy, Ali. "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dünya, Süleyman. *el-Hakîkatu fî nazari'l-Gazzâlî*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 4. Basım, ts.
- Ebû Bekir b. Ebî Şeybe. *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Yusuf Kemal el-Hût. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1409.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *Tebziratü'l-ehyâr fî hulûdi'l-kâfiri fî'n-nâr*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 33321/2720, 116.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', Muhammed b. Huseyn b. Muhammed b. Halef. *el-'Uddetu fî usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. 'Alî el-Mubârekî, 1990.
- Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdisi Muhtasarı İbni'l-Hâcib*. Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1996.
- Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib. *Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halil el-Mîs. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403.
- Ekrem Ubeyd - Kaysar Hamd Abd. "Muhâlefâtu'l-İmâmi'l-Gazzâlî li ârâihi'l-usûliyyeti'l-kadîme fî'l-mefhûmi ve'l-ictihâd". *Mecelletu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 6 (1432).
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 16. Basım, 2020.
- Erul, Bünyamin. "Gazzâlî'nin İctihâdü'r-Rasûl Konusuna Bakış Açısı". *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî*. 211-220. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Ezdî es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. 'Amr. *Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulahamid. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Fevvâz, Abdullah Mustafa - Semmaî, Muhammed Ömer. "Nakdu'l-ictihadi bi'l-ictihad". *Dirâsât, Ulûmi's-şer'ati ve'l-kânûn* 34/2 (2007), 272-284.

- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. ed. Muhammed Nuaym el-Arkasûsî. thk. Heyet. Beyrut/Lübnan: Muessetu'r-Risâle li'l-Tabâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 8. Basım, 1426.
- Gazzâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Fedâ'ihu'l-Bâtiniyye*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Müessesetu Dâri's-Sekâfe, ts.
- Gazzâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik, 3. Basım, 2019.
- Gazzâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. ed. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 3. Basım, 1998.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Kistâsü'l-müstakîm*. thk. Muhammed Bîcû, 1993.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Süleyman el-Aşkar. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1436.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. thk. Muhammed Bîcû. Dâru'l-Beyrûtî, 1993.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Hakikatü'l-kavleyn*. thk. Musellem b. Muhammed b. Macide ed-Dûseri. Mecelletu'l-Cem'iyetü'l-Fıkhıyye es-Suudiyye, 2008.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-keîâm*. thk. Heyet. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Minhâc, 2017.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni's-şebeh ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl*. thk. Hamd el-Kebîsi. Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1390.
- Gürkan, Menderes. "Zerkeşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hamevî, Ebû'l-Abbâs Hatîbü'd-dehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hârisî, Vâil b. Sultân b. Hamza. *'İlâkatu 'ilmi usûli'l-fikhi bi'ilmi'l-mantiki*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Hasen el-Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed. *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. thk. Mufid Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm. Cidde: Merkezu'l-Bahsi'l-'İlmî ve 'ihyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1985.
- Heyet, Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-islâmiyye. *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1404.
- Heytemî el-Ensârî, Ahmed b. Muhammed b. 'Alî b. Hacer. *el-Fetâva'l-fikhiyye'l-kübrâ*. ed. Abdulkadir b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Hindâvî, Ahmed Fethî. "Usûlu ve davâbitü'l-ictihâdi'l-mekâsîdî 'inde Ebî Hâmid el-Gazzâlî". *Mecelletu Buhûsi Külliyyeti'l-Âdâb* 107 (2016).
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî. *Kenzu'l-ummâl fî suneni'l-ekvâli ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayâtî - Safve es-Sukâ. Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1981.
- Hindî, Safiyuddîn Muhammed b. 'Abdurrahîm. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Salîh b. Suleymân el-Yûsuf / Sa'd b. Sâlim es-Suveyh. Mekke: el-Mektebetü'l-Ticariyyeti bi Mekketi'l-Mukerreme, ts.
- İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî. *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *el-Muhâdarâtu'l-mağribiyye*. Tunus: Merkezu'n-Neşri'l-Câmiî, 1999.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr a'la Tahrîri Kemâli b. Hümmâm*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. Dâru'l-Fikr, m 1979.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî. *Makâlâtüş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâiyih. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 2005.
- İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbu't Tehzîb*. Hindistan: Matba'atu Daireti'l-Ma'ârifî'n-Nizamiyye, 1326.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*. thk. Halîl Şehhâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1988.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, 7. Basım, ts.
- İbn Hayr, Ebü Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî. *Fihristu İbn Hayr*. thk. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretu'n-nebeviyye li İbn Hişâm*. thk. Mustafa es-Sukâ vd. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- İbn Kudâme, Ebü Muhammed Muvaffakuddîn 'Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *Ravzatu'n-nâzir ve cunnetu'l-munâzir fî usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. ed. 'Abdulkerîm b. 'Alî b. Muhammed en-Nemle. Riyad: Mü'essesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 2002.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, h 1414.
- İbn Reşîk el-Mâlikî, Hüseyin. "Lübâbü'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl". thk. Muhammed Gazâlî Ömer Câbî. Dübey: Dâru'l-Buhus li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Türas, 1422.
- İbn Reşîk, Hüseyin. *Lübâbü'l-mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Gazâlî. Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Turâs, 2001.
- İbn Reşîk, Hüseyin. "Mukaddime". *Lübâbü'l-mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Gazâlî. Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Turâs, 2001.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Kurtûbî Endelusî. *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-muktesid*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh*. thk. Cemâleddin el-Alevî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- İbn Salah, Osman b Abdurrahman Ebu Amr Takiyyuddin. *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî*. thk. Abdullah Abdulkadir Muvaffak. Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 2. Basım, 1423.
- İbn Teymiyye, Ahmed. *er-Red ala'l-mantikiyyîn*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.

- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Buğyetu'l-murtâd fi'r-reddi ale'l-mütefelsifeti ve'l-karâmitati ve'l-bâtuniyye*. thk. Mûsa ed-Devîş. Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Ulûm, 3. Basım, 1415.
- İbn Teymiyye el-Harrânî, Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim. *Mecmû'l-Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Mecmâu'l-Melik Fehd, 1995.
- İbn Teymiyye, Mecduddin Abdusselam vd. *el-Musvedde fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- İbn Tilimsânî, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebû Muhammed Şerefuddîn el-fihrî. *Şerhu'l-Meâlim fi usuli'd-dîn*. Beyrut/Lübnan: Âlemu'l-kutubi li't-tibâeti ve'n-neşri ve't-tevzî, 1999.
- İbn Tumlûs, Ebü'l-Haccac Ebu İshak Yusuf b. Ahmed. *el-Medhal li sinaati'l-mantık*. el-Matbaatu'l-İbîrne, 1916.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Mahsûl fi usûli'l-fikh*. thk. Se'îd Fûde - Huseyn Alî el-Yedrî. Amman: Dâru'l-Bayrâk, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Tabakâtü'l-fukahâ'i ş-Şâfi'iyye*. thk. Muhyiddin Ali Necîb. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İlhan, Avni. "Aslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İsfahânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-. *el-Kâşif ani'l-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn. *et-Temhîd fi tahrîci'l-furû'ale'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heytu. Beyrut: Muessetu el-Risâle, 1400.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn. *Nihâyetu's-sûl Şerhu Minhâc'ul-vusûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1420.
- İzzuddin Hasûne, Ârif - Ali es-Sayfî, Abdullah. "Tecezzüü'l-ictihad meşrûiyyetuhu ve ehemmiyyetuhu fi'l-ictihadi'l-muâsır". *Durru Usât* 37/2 (2010).
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ bita'rîfi hukûki'l-Mustafâ*. Amman-Ürdün: Dâru'l-Feyhâ, 2. Basım, 1407.
- Kâmil Salah, Kâmil Subhî. "el-İstishâbu ve eseruhu fi'l-ahkâmi'l-fikhiyye". *Mecelletu'l-Kalem* 3 (2015).

- Karâfi, Ebû ‘Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs. *el-Furûk / Envâr’ul-burûk fî envâi’l-furûk*. ‘Âlemü’l-Kütüb, ts.
- Karâfi, Ebû ‘Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs. *Nefâisu’l-usûl fî Şerhi’l-Mahsûl*. ed. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd ‘Alî Muhammed Mu‘avvaz. Mektebetü Nizâr Mustafâ, 1995.
- Karâfi, Şihâbeddin. *Şerhu Tenkîhu’l-fusûl*. thk. Taha Abdurraûf Sa’d. Şirketü’t-Tabâ‘ati’l-Fenniyyeti’l-Muttehide, 1973.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar, 5. Basım, 2015.
- Karlığa, H. Bekir. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kayapınar, Hüseyin. “Müzâraa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kesgin, Hafsa. “Bâkılânî ve et-Takrîb ve’l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2020), 350-374.
- Koca, Ferhat. “Menât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kurtubî, Ebu’l-abbas Ahmed b Ömer b İbrahim el-. *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. Kahire: Daru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kuş, Fatih. *Gazâlî’nin Hukuk Anlayışında Maslahat Düşüncesi*. Kahramanmaraş Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Lecnetü’l-‘Ulemâ - Havavini, Necib. *Mecelletü’l-Ahkâm*. Karaçi: Nur Muhammed, ts.
- Mahmud Hâmid Osman. “Mukaddime”. *Ravzatü’n-nâzir ve cünnetü’l-münâzir fî usûli’l-fikh ‘alâ mezhebi’l-İmâm Ahmed*. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî İbn Kudâme, ts.
- Merdâvi, ‘Alauddîn Ebu’l Hasan ‘Ali b.Suleymân ed-Dimeşkî es-Sâlihi el-Hanbeli. *et-Tehbir şerhu’t-Tahrir*. ed. ‘Avd el-Karnî ‘Abdurrahman el-Cibrin Ahmed es-Serrâc. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2000.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil‘ârifin b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *el-Yevâkît ve ‘d-dürer şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*. thk. Mürtedâ ez-Zeyn Ahmed. Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1999.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Neyyâl, Muhammed el-Behlî. *el-Hakîkatu’t-târîhiyyetu li’t-tasavvufi’l-İslâmî*. Tunus: Mektebetu’n-Necâh, 1965.

- Ovacı, Vahap. *İslam Hukuk Metodolojisinde Aklın Teşrii Rolü (Usûl-u Pezdevî ve el-Müstasfâ Örneğinde Hüsiin-Kubuh)*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Öz, Mustafa. “İmâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. thk. Safvân 'Adnan ed-Dâvûdî. Dımaşk: Daru'l-Kalem; Daru'ş-Şâmiyye, 1412.
- Raysûnî, Ahmed. *Nazariyyetü't-takrîb ve't-tağlîb ve tatbîkâtühâ fi'l-'ulûmi'l-İslamiyye*. Kahire: Dâru'l-Kelime, 1431.
- Râzî Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. ed. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 3. Basım, 1420.
- Razî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. el-Hasan b. el-Huseyn et-Teymî el-Mulakkeb ni Fahrüddîn. *İsmetü'l-enbiyâ*. Menşûratu'l-Kutubî en-Necefî, 1406.
- Râzî, Fahreddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Huseyn er-. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî. Riyad: Mü'essesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Sadîk Selmân İsâ. *el-Mesâilu'l-usûliyyetu elletî hâlefe fihâ el-İmâm İbn Rüşd el-Hafîd el-İmâme'l-Gazzâliyye min hilâli kitâbi ez-Zarûrî fi usûli'l-fikh*. Bingöl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa Turkî. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâs, 1420.
- Saltık, Ahmet. “Sorun İslam Değil; İslamın Bulunduğu Coğrafyanın Acıması Hali !” <http://ahmetsaltik.net/tag/gazali-13-yyda-islamda-ictihat-kapisini-kapadi/>, ts. Erişim 17 Ekim 2021
- Sa'lebî el-Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfuddîn 'Alî b. Muhammed b. Sâlim. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. 'Abdurrezzâk Afifî. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.
- Sedhân, Fehd b. Muhammed es-. “Mukaddime”. *Esâsü'l-kıyâs*. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî. Riyad: Mektebetu'l-Abîkân, 1413.
- Seyyib, Hayreddin. *el-Menhecu'l-usûli 'inde'l-İmâmi'l-Gazzâlî min hilâli kitâbihi el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Vehran: Vehran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. çev. Arefe Mustafa - Seîd Abdurrahîm. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1991.

- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b Ebi Bekr. *et-Tenbietu bi men yebe'su Allâhu alâ re'si külli mietin*. thk. Abdulhamîd Şânûhe. Dâru's-Sikâ, ts.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh*. thk. Abdulmuni'm Halil İbrahim. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Şâfi'î, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Mektebetu'l-Halebî, 1940.
- Şahin, Şamil. *Gazzâlî'de Mantık ve Fıkıh Usûlü Metodolojisi*. İstanbul: İlim ve Hikmet Yayınları, ts.
- Şâtibî, İbrâhîm b. Musâ b. Muhammed. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan 'Âli Selmân. Huber: Dâru İbni 'Affân, 1417.
- Şevkânî, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. 'Abdullah. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. eş-Şeyh Ahmed 'Azve 'Inâye. Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1999.
- Şîrâzî, Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf Ebû İshâk. *et-Tebşıra fi usûli'l-fikh*. ed. Muhammed Hasan Heyto. Şam: Dâru'l-Fikr, 1980.
- Şükran, Fazlıoğlu. "Vaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. thk. Şu'ayb Arnavût. Mü'essesetü'r-Risâle, 1415.
- Takiyyüddîn es-Sübki, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm. *Ref'u'l-hâcib an muhtasaru İbni'l-Hâcib*. thk. Ali Muhammed Meûd - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Lübnan/Beyrut: Âlemu'l-kutub, 1419.
- Takiyuddîn Subki, Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Abdulkâfi. *el-İbhâc fi Şerhi'l Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1995.
- Telkenaroğlu, Merter Rahmi. *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe (İctihadi Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı Tartışması)*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Temîmî, Yakub b. Abdülvehhab b. Yusuf el-Bâhusyen. *et-Tahrîc inde'l-fukahâi ve'l-usûliyyîn*. Mektebetu'r-Ruşd, 1414.
- Tûfi, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1407.
- Umerî, Abdullah b. Hadrân b. Muhammed. "Tecezzü'l-ictihâd 'inde'l-usûliyyîn". *Havliyyetu Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-Benîne bi'l-Kâhire* 4/29 (ts.), 182-137.

- Ümütlü, Mehmet. “İctihâdın Rükünleri Bağlamında Gazzâlî'nin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”. 4. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Mardin, 2020.
- Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî. *el-Mi 'yârü 'l-mu 'rib ve 'l-câmi 'i 'l-mağrib*. thk. Muhammed Haccî. Vizâratü'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye - Dâru'l-Gârbi'l-İslâmî, 1981.
- Yağcı, Öner. “Bin yıllık kavga”. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/oner-yagci/bin-yillik-kavga-1768910>, ts. Erişim 17 Ekim 2021
- Yavuz, Y. Şevki. “Burhan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yenidoğan, Adem. “İctihad Teorisi Bağlamında Gazzâlî'nin Mütakellimîn Fıkıh Usulünün Gelişimine Katkıları”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 83-102.
- Yenidoğan, Adem. *Mütakellim Usulcülerin İctihad Anlayışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- YÖK, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. “Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi”. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. Erişim 04 Eylül 2021. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Zalîmî, Yahya b. Huseyn. *et-Tasvîbu ve 't-tahtie ve eseruhume fî mesâili usûli 'l-fikhi ve menheci 'l-medreseti 'l-akliyyeti 'l-hadîse*. Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 2014.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs*, thk. Komisyon. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*. thk. Komisyon. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırfî el-Minhâcî. *el-Bahrü 'l-muhît fî usûli 'l-fikh*. Dâru'l-Kutubî, 1994.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed. *el-Bahru'l-muhît fî usûli 'l-fikh*. Kâhire: Dâru'l-Kütübî, ts.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed. *el-Mensûr fî 'l-kava'id 'il-fikhiyye*. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfî'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1985.
- Zuhayli, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fî usûli 'l-fikh*. Dımaşk: Dâru'l-Hayr, 2. Basım, 2006.

Zuneyd, ‘Abdulhamîd b. ‘Alî Ebû. “Mukaddime”. *et-Takrîb ve’l-irşâd (es-sagîr)*. thk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Bâkîllânî. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1998.

Züveyb, Hammâdî. “Gazzâlî’nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde ‘el-Müstasfâ fî ‘ilmi’l-usûl’ Adlı Eserinin Konumu ve Kuzey Afrika Ülkelerindeki Mâlikî Mezhebine Etkisi”. *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*. 143-160. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlähiyat Fakültesi, 2011.